

MIESIĘCZNIK
POŁOCKI.

№ 2(64), 2022

Т о м I.
Р о к 1818.

*«Вестник Полоцкого государственного университета»
продолжает традиции первого в Беларуси литературно-
научного журнала «Месячник Полоцкий».*

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

ВЕСНІК ПОЛАЦКАГА ДЗЯРЖАУНАГА УНІВЕРСИТЭТА Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаваанне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Журнал входит в Российский индекс научного цитирования.

Адрес редакции:
Полоцкий государственный университет, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь
тел. + 375 (214) 59 95 41, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск *В.Е. Овсейчик.*
Редактор *И.Н. Чапкевич.*

Подписано к печати 23.02.2022. Бумага офсетная 70 г/м². Формат 60×84¹/₈. Ризография.
Усл. печ. л. 10,23. Уч.-изд. л. 12,34. Тираж 100 экз. Заказ 135.

УДК 821.161.3.

**ПЕРААСЭНСАВАННЕ САЦЫЯЛЬНЫХ СТЭРЭАТЫПАЎ
У ТЭТРАЛОГІІ ВЯЧАСЛАВА АДАМЧЫКА**

Н.Г. АПАНАСОВІЧ
(*Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт*)

На матэрыяле тэтралогіі В. Адамчыка разглядаюцца сацыяльныя стэрэатыпы, звязаныя з прыходам савецкай улады ў Заходнюю Беларусь у перадваенны час. У тэтралогіі адлюстраваны праявы савецкага, якія маркіравалі жыццё на памежжы ў той час. Письменнік раскрывае праблематыку ўспрымання савецкай улады мясцовым насельніцтвам, узаемадзеянні з ёй праз прызму моўнага пытання, надзеі і расчараванні сацыяльнай палітыкай, праявы фармалізму і спекулятыўнасці савецкіх кіраўнікоў. Пераасэнсаванне дадзенага этапу ў гісторыі беларусаў В. Адамчык паказвае з пазіцыі вяскоўца, яго будзённага жыцця, адносінаў да пераразмеркавання зямлі і ўласнасці. Экскурс у недалёкую гісторыю дазволіў письменніку правесці паралелі з тым, што адбылося, раскрыць неадназначнасць сацыяльна-палітычных і культурна-эканамічных пераўтварэнняў любой улады для селяніна-беларуса. Аналіз матэрыялу дазваляе зрабіць выснову пра пазіцыю письменніка: разбураныя лёсы, калектывізацыя, высылкі і рэпрэсіі – тая цана, якую заплаціў беларускі народ савецкай уладзе. Прадстаўлены ў тэтралогіі ракурсы пераасэнсавання сацыяльных стэрэатыпаў савецкага пашырае тэматыку этнацыянальнага дыскурсу, з'яўляецца актуальным і на сённяшні дзень.

Ключавыя словы: тэтралогія, В. Адамчык, Заходняя Беларусь, савецкая ўлада, рэпрэсіі, лёс беларускага народа.

Уводзіны. У тэтралогіі, раманы якой выходзілі з 1977 па 1991 гг. («Чужая бацькаўшчына», «Год нулявы», «І скажа той, хто народзіцца», «Голас крыві брата твоего»), В. Адамчык шматаспектна і ўсебакова даследаваў прычыны страты нацыянальнага самаўсведамлення, прапанаваў свой погляд на асэнсаванне трагічнага шляху народа. У гэтым сэнсе тэма ўзаемадачыненняў заходнебеларускага насельніцтва з савецкай уладай разглядалася як адна з прычын дэнацыяналізацыі беларусаў. Пра надзеі і расчараванні, звязаныя з новай савецкай уладай на заходнебеларускіх землях, услед за аўтарам і яго героямі, літаратуразнаўцы пачалі пісаць пасля выхаду трэцяга («І скажа той, хто народзіцца»), і чацвёртага («Голас крыві брата твоего») раманаў з друку. Гэта абсалютна апраўдана, паколькі са з'яўленнем усіх твораў тэтралогіі ў большай ступені стала зразумелай і выніковая канцэпцыя аўтара, і сам час канца 80 – 90-х гг. XX ст. быў больш адкрытым і спрыяльным для пачатку перасэнсавання савецкай спадчыны ў гісторыі і лёсе беларусаў.

На гэты аспект тэтралогіі звярталі ўвагу такія даследчыкі, як Г. Тычко, Л. Корань, М. Тычына, Н. Дамброўская, А. Мельнікава, Н. Суддзева, Т. Грамадчанка, В. Ляшук і інш. У артыкуле «На неспазнаны круг жыцця» (1988) Г. Тычко вельмі эмацыянальна падтрымлівае пазіцыю аўтара, яго «імкненне сказаць усю тую непрыханую і непасалоджаную праўду пра чалавека, якая была і ёсць у рэальнасці» [1, с. 7]. Літаратуразнаўца ўзбудзіла пытанні, якія «выбіваюцца» з палатна традыцыйнага сямейна-бытавога рамана: «Як жа было разабрацца гэтаму зняверанаму народу – хто спрыяе яму, а хто чыніць зло, калі заходнебеларускія мацеры яшчэ не аплакаўшы сваіх дзяцей, што загінулі на польска-германскай вайне, што пакутуюць у фашыстоўскім палоне, ужо павінны насіць жалобу па тых, каго цёмнай ноччу пад аховай сталёных чырвонаармейскіх штыхоў вывозяць у невядомае – у Сібір ці якія-небудзь Курапаты? І ці магчыма асабістае чалавечае шчасце, калі твой лёс залежыць то ад паліцыянта Гуры, то ад Назімава ці Нікандравай, якія нават гаварыць з гэтым народам на яго мове не ўмеюць?» [1, с. 7].

А. Рагуля ў артыкуле да 60-годдзя В. Адамчыка (1993), пісаў пра гісторыясофскую канцэпцыю тэтралогіі. На думку даследчыка, письменнік паказаў, што грамадскі лад быў напоўнены вайной яшчэ задоўга да яе пачатку, а яна толькі развязаła рукі такім, як Рэпка і Камашыла: «Дарма што адзін з іх пайшоў у партызаны, а другі – у краёвую абарону» [2, с. 12]. Паглыблена гэта думка ў артыкуле Л. Корань «Што значыць цяпер чалавек?…» (1996). Аналізуючы прадстаўленыя ў тэтралогіі вобразы прадстаўнікоў савецкай улады, найперш асобу Жэніка Рэпкі, даследчыца мяркуе аб мэтанакіраваным завастрэнні тэмы письменнікам. Л. Корань адзначае наватарства В. Адамчыка: «Прынцыпова новае тут – падкрэслена непазбежнасць з'яўлення партызана такога, як Жэнік Рэпка. Менавіта такім, як Жэнік, дала савецкая ўлада неабмежаваную прастору для самасцвярджэння» [3, с. 173]. Тое, што выяўлена ў письменнікам адкрыта і адназначна – гэта вялікая «ўласць» над чалавечымі жыццямі, якая давала Жэніку права адкрыта і агрэсіўна спаганяць з аднавяскоўцаў і чужых свае застарэлыя крыўды на ўвесь свет з прыходам Саветаў у вірах 1939 г., а з пачаткам Другой сусветнай вайны фактычна паставіла камандзіра партызанскай групы ў адзін шэраг з карнікамі [3, с. 173–174].

Нягледзячы на зварот даследчыкаў да тэмы пераасэнсавання сацыяльных стэрэатыпаў, супрацьстаяння стратэгіям дэнацыяналізацыі, яна не была разгледжана ў поўнай меры і патрабуе больш грунтоўнага і падрабязнага разгляду.

Асноўная частка. У першым рамане «Чужая бацькаўшчына», дзеянне якога храналагічна абмежавана восенню – вясной 1938 г., сустракаюцца асобныя згадкі пра бальшавіцкую дзяржаву. Агучваюцца яны ў нараканнях старой Таквілі на змену часу і маралі: «Ад Бога адракліся, камуно цяперака ўсё выдумляюць» [4, с. 125]. А ўспамін Ваўчка аб тым, як ён, захварэўшы, ледзь не пацярпеў ад бальшавіцкага камісара за службу ў польскім

войску, з'яўляецца яшчэ і выразнай ілюстрацыяй таго, як хутка і непрадказальна мянялася жыццё на заходне-беларускіх землях. І як няпроста было звычайнаму чалавеку і прадбачыць гэта, і прыстасавацца. На фоне разваг вяскоўцаў пра набліжэнне вайны з Германіяй прадказанне Язпата Змыслы пра прыход бальшавікоў прагучала абсалютнай фантастыкай, тым больш што і выснову сваю ён зрабіў, убачыўшы ў небе знак у выглядзе чырвоных слупоў: «Прыйдучь да нас з усходу сонца – во што. Бальшавіке прыйдучь першыя, а ўжо потым нямец» [4, с. 377].

Фінальная частка наступнага рамана тэатралогіі «Год нулявы» анансавала прыход новай улады. Верасаўцы аб гэтым даведаліся апасродкавана, па смелых заявах і намерах прыхільнікаў Саветаў. Ідэі роўнасці былі прывабнымі, давалі надзею, хаця ў вяскоўцаў не было поўнага прадстаўлення аб тым, як усё спраўдзіцца. У пэўнай ступені адчуванні верасаўцаў, што прадстаўлялі сабой душэўную ўзрушанасць спалучаную з распаччу, адлюстраваны ў настроі і развагах Імполь Верамея: «Глыбокая, патайная радасць віравала ў яго душы. Што чынілася на свеце, ён выразна не ўяўляў сабе, але ведаў, што чынілася нешта вялікае. ... Кажуць, што яны <бальшавікі> будуць адбіраць у асаднікаў і дзяліць на бедных зямлю, што настане роўнасць. Але якая яна, Імполь дадумацца, дапытацца ў самога сябе не мог...» [5, с. 385]. Пры агульнай цікавасці да бальшавіцкіх ідэй з боку вясковых жыхароў і звязаных з гэтым спадзяванняў на пераразмеркаванне зямлі, пісьменнік ужо ў гэтым рамоне пазначыў малазаўважныя, праблемныя бакі дзейнасці новай улады. Гэта і прадстаўніцтва нявартых асоб у кіраўнічых органах, і жаданне адабраць і «прысабечыць» чужое, вернутае праз афіцыйнае пераразмеркаванне, і шматлікія выпадкі самаўпраўства і беспакаральнасці, якія сталі праявамі надзвычайнай жорсткасці і бесчалавечнасці.

Неабходна заўважыць, што ў тэатралогіі адсутнічае ідэалагічна-пераможны пафас, не апісаны ваенныя дзеянні, вызваленчая барацьба і г.д. Разам з тым, дзейнасць савецкай арміі прадстаўлена, і зроблена гэта ў рамоне «Год нулявы» апасродкавана праз вобраз збавіцеляў-вызваленцаў. Дзякуючы дзеянням чырвонаармейцаў на волю выйшаў скалечаны ў польскім пастарунку Саўка Аўсянік. Воклічу «Таварышы!... Слабода» палітвязні канцлагеру ў Каргуз-Бярозе спачатку нават не паверылі, але праз колькі часу Міця Корсак і многія іншыя арыштаваныя ўжо былі вольныя. Аднак на фоне ўсеагульнага лікавання ад вызвалення, нечаканым дысанансам прагучаў адказ Корсака на пытанне пра атэізм бальшавікоў: «Няўжо праўда, што бальшавікі не вераць богу? – Праўда, дзядзька, – Міця жажнуўся, што сказаў гэта» [5, с. 416].

Цяжка ўспрымальна ды мала зразумелая для вясковага чалавека інфармацыя маркіравала атмасферу пачатку трэцяга рамана «І скажа той, хто народзіцца». Для сялян «бязбожжа» бальшавіцкай ідэалогіі стала пунктам перасцярогі, дадало недаверу, бо людзі, якія не хрысціяць сваіх дзяцей і не вячаюцца – «хіба нехрысці»? Чаго варты абаронца бедных Жэнік Рэпка, што так лёгка замяніў іконы на партрэт Сталіна? Стрымана-саркастычны адказ конніка з вайсковага абозу пачуў стары Літавар на пытанне аб веры ў бальшавікоў: «Дедушка, ни мы к богу не имеем отношения, ни бог к нам...» [6, с. 6] Але хутка нахабна-п'яная заява, вымаўленая пад чырвоным сцягам, абвясціла аб поўным усталяванні новай ідэалогіі – ідэалогіі безбожжа: «Кончыўся касцёл, цётка, настала кіно» [6, с. 219].

У самым пачатку трэцяга рамана аўтар на першы погляд нібы супярэчыць сабе і запэўнівае чытача ў тым, што «ўсё было, як спрадвеку...», адначасова прадстаўляючы стракаты калейдаскоп жыццёвых змен. Пазней, паводле разгортвання аповеду, знікае кантэкст супярэчання. У парадыме проціпастаўленняў польскае паступова змянілася на чаканае, але незнаёмае і незразумелае савецкае. Як высветлілася з цягам часу – таксама варожае, вельмі жорсткае і далёкае ад таго, што ў вясковым асяроддзі лічылася справядлівым і правільным. Прыход савецкай улады даваў надзею, змяняў акцэнт, але па-сутнасці сітуацыя бяспраўнага становішча селяніна перад уладамі не змянілася. Першай праявай нязвычайна стаў вайсковы абоз. Гэта новае відовішча – відавочна агрэсіўна-ваяўнічае, са «страшным жалезным грукатам», «настаўленымі дуламі гармат», абыякавае і п'яна-разгульнае, з пераборам залівістага баяну, нетутэйшымі тварамі людзей ды невядомымі жывёламі. Назіранне і старых, і маладых за абозам у рамоне напоўнены сімвалічным зместам. В. Адамчык адразу, з першых старонак, нібы разводзіў тых людзей, што прадстаўлялі новую ўладу, мянялі вясковае жыццё, і саміх вяскоўцаў.

На пачатку аўтар паказваў верасаўцаў староннімі назіральнікамі, разам з тым заікаўленымі і ўстрывожанымі. Але за навінамі пра рабочую гвардыю, што раззброіла склад стшэльцаў, кіравала ў Дварчанах і харчавалася адабраным у асаднікаў, займалася чытаннем газет, напісаных нязвычайнай кірыліцай, хавалася большае, пра што маўчалі або не мелі адказаў вяскоўцы. Яны моцна трывожыліся пра лёс блізкіх, пра тых, хто служыў у польскім войску або быў у зняволенні. Паступова кола размоў звязала ўсіх, падключыла кожнага да таго, што павінна было адбыцца праз найважнейшае для сялян зямельнае пытанне. Пасля заявы аб стварэнні дварчанскай гвардыяй камітэта па падзеле зямлі, не вытрымаў нават Улас Корсак, які дагэтуль слухаў мужчынскую гаворку зводдаль і ўступіў ў перапалку толькі цяпер: «Чужое забраць лёгка, сваё нажыць цяжэй» [6, с. 7]. Нечакана «з хіханькаў і жартаў усё абарочвалася на сур'ёз і сварбу» [6, с. 8]. Перапыніла спрэчку нечаканая навіна па арышт бальшавікамі Аўсяніка. Шчыры барацьбіт за ідэалы бальшавікоў, скалечаны ў турмах за свае перакананні, у імкненні да парадку і законнай справядлівасці, ён быў супрацьлегласцю свайму папелініку – безлітаснаму і жорсткаму Жэніку Рэпку.

Нельга абмінуць увагай каментар Ікона Жытка аб арышце Аўсяніка: «Ён жа ў цюрмах сядзеў, ажні мох на шчоках парос. Яго ж цяпер свята» [6, с. 8]. Гэта фраза выразна паказвае, што прыход Саветаў для верасаўцаў – гэта чарговая змена ўлады, якая, нягледзячы на прывабныя заявы, не настолькі блізкая, каб адчувалася «свайей». Тым больш, што і факт «чыстай» біяграфіі для многіх вяскоўцаў паступова пераўтварыўся ў рэальную праблему.

У рамоне «І скажа той, хто народзіцца» апавед пра дзейнасць Саветаў на заходнебеларускай тэрыторыі займае адно з цэнтральных месцаў. В. Адамчык, з вялікай увагай да дэталей і дробязяў, апісвае пераўтварэнне заходнебеларускага краю ў савецкі. З прыходам новай улады з'явіліся камітэты і сходы, аддзелы і начальнікі,

мітынгі і транспаранты, чырвоныя сцягі і абозы. Жыццё стала вымярацца пяцілеткамі і планами, нормама і праверкамі. Прастора агучылася пералівам баяна, вясёла-разгульнымі спевамі, лірычна-тужлівымі песнямі, шалёнымі скокамі. Рассмакавалі мясцовыя мужчыны «Маскоўскую» гарэлку, а нязвычайная брынза спадабалася не ўсім. Злоты замяніў рубель, пеленягркі сталі медсёстрамі, ровары – веласіпедамі, а назвіска памянялася на фамілію. Звычайнае «сын Антося і Зосі» не падыходзіла, правільна цяпер было так: «Я тэраз не Багна, а Багуслава Іванаўна» [6, с. 135].

Не абмінуў аўтар і ўзаемныя міфы «ўсходнікаў» і «заходнікаў» пра жыццё адно аднаго. Прыхільнае, зацікаўленае стаўленне многіх вяскоўцаў да ўз'яднання было звязана найперш з упэўненасцю ў добрым і заможным жыцці ў Расіі, бо патрэбных сялянам «солі і запалак у бальшавікоў даволі» [6, с. 20]. Прапанова выезду на заробкі ў Данбас многім жыхарам памежжа, знаёмым са з'явай гастарбайтарства, падавалася шматабяцальнай. Наадварот, прадстаўленні пра Заходнюю Беларусь як пра занядбаны, адсталы край былі распаўсюджаны сярод тых, каго скіравалі наладжваць жыццё. Практыкант, які абыходзіў вясковыя двары з мэтай медагляду насельніцтва, вельмі здзівіў Міцю сваімі меркаваннямі: «Галеча тут у вас была, што людзі не ў чаравіках, нават не ў лыкавых лапцях, а ў плеченых каробачках хадзілі» [6, с. 184]. Корсак пагадзіўся з тым, што «галечы» і «бядоты» ў краі многа, але расправёў пра тое, што «Наваградак – гэта ж не вёска, дзе можна сустрэць лучыну. Электрычнасць там ёсць, вядома, і радыё» [6, с. 184].

Маркераў і знакаў новага жыцця стала шмат, і гэта нязвычайна верасаўцы ўспрымалі і з цікавасцю, і з перасцярогай. З першых старонак рамана В. Адамчык паказаў спецыфіку мыслення заходнебеларускага чалавека, які да любой новай улады ставіўся з пэўным скептыцызмам, насцярожанасцю ды абачлівасцю. Гэтая вясковая засцярога была выяўлена Міцём Корсакам у час першага сходу, на які з вялікай цікавасцю прыйшлі з кожнай хаты. Ён «сядзеў, уважліва прыглядаючыся да людзей і бачыў, што верасаўцы да ўсяго новага прымяркоўваюцца так, нібы ідуць першы раз цераз незнаёмую хісткую кладку: і перайсці трэба, і не ўваліцца хаця б» [6, с. 44]. У апісанні сітуацыі выразна выяўляецца і пазіцыя аўтара, і глыбіня разумення ім народнай псіхалогіі: на гэтай тэрыторыі, з гэтымі людзьмі ўжо многае было, і сярод шматлікага новага вяскоўца-памежніка выразна праглядалася мінулае. Прадстаўнікоў рабочай гвардыі мясцовае насельніцтва ўспрымала, як «цяперашніх паліцыянтаў» [6, с. 14]. Параўноўваючы валасны камітэт з гмінным, стары Літавар з'едліва сказаў упаўнаважанаму: «А я думаю, што іншае... Зсядаў у той радзе Янка Вайтовіч, а цяпер ты будзеш?» [6, с. 39] Хутка былі даведзены нормы, часам непад'ёмнай для вяскоўцаў, новай шарваркі – «чырвоным абозе». Клуб размясціўся там, «дзе было агніста каляёва». Адно толькі кіно, стала «найбольш дармовае», ды ці настолькі цікавае: пра трактарыстаў? Хітра-ліслівы доктар-практыкант Лапуць, прысланы разам са студэнтамі з Мінска для «надворнага абыходу» і медыцынскай дапамогі вяскоўцам, збянтэжыць Міцю парадамі аб тым, як трэба «правільна» сябе паводзіць у новых умовах. Медык шчыра не зразумее Міцеву адмову «расстарацца» паркало ў спекулянтаў. Папрок у незгаворлівасці, намёк – «у нас таксама не любяць фанабэрыстых» [6, с. 185] і пагроза «не лезці на ражон», моцна напамнілі хлопцу словы польскага паліцыяната Гуры. З прыходам бальшавікоў верасаўцам прыйшлося не толькі вучыцца новым словам, але і прызвычаівацца да не ў поўнай меры зразумелай рускай мовы. Ніхто з прадстаўнікоў савецкай улады, дасланных на заходнебеларускія землі, не ведаў мясцовую гаворку. Новы «председатель волоскомитета» Нікандрава, чытаючы складзены вопіс «имущества», пыталася ў Царыка, «што гэта за кракаўскія хамуты і што гэта за вазок, плечены з ракітніку» [6, с. 280].

В. Адамчык, тонка і смела для часу стварэння твораў, заастрыў праблему савецкай кіраўнічай палітыкі і раскрыў яе апасродкавана, але вельмі выразна, праз мову, імёны і змену гендарных роляў. Новая начальніца-жанчына, прызначаная замест Царыка, моцна ўразіла тутэйшых жыхароў і кароткай стрыжкай, і патрабавальна-прыныцыповымі адносінамі да фармальнага боку справы. Яна актыўна ўзялася наводзіць парадкі, але ніводнага разу не запыталася ў былога старшыні аб жыцці людзей у незнаёмым для яе месцы.

Прыстасоўвацца і вынаходзіць спосабы параумення з новай уладай прыйшлося вяскоўцам. Вельмі паказальным у гэтым сэнсе стаў прыдуманая верасаўцамі зварот «пане-таварыш». Хоць яны і імкнуліся вітацца «на рускі манер» ды з большага разумелі рускую гаворку, мова была адным з тых маркераў, што выразна выявіла аддаленасць улады ад клопату і жыцця звычайнага чалавека. Калі на першым сходзе ў Верасаве ўпаўнаважаны крыва ўсміхаўся на «пана-таварыша», імкнуўся тлумачыць, згаджацца на прапановы верасаўцаў, то на пасяджэнні вясковых камітэтаў у Дварчанах ад вымаўленага на беларускі манер нязвыклага «Рахматулавіч» замест «Рахматулаевіч», начальнік зямельнага аддзела бліснуў вачыма і ўздрыгнуў «яршыстым бобрыкам». Таварыш Назімаў не пагадзіўся схакаць тых, хто спазняўся, гаварыў канцылярскай мовай так, што Царыку ўвесь час прыходзілася ператлумачваць прысутным. У час першага сходу вяскоўцы вучыліся галасаваць, адчувалі надзею на чынны ўдзел у справах, аднак ужо на сустрэчы ў Дварчанах прадстаўнікам вясковых камітэтаў прама ўказалі, за што яны адказваюць і чаго вырашаць не могуць. Так, жаданне даслаць ліст на імя Сталіна, дзеля тлумачэння канфлікту і апраўдання таго, хто «пагарачыўся», падпісаны ўсёй вёскай, выклікаў насцярогу і жаданне «посоветаваться». А просьба цыган аб жыллі, якая была відавочнай маніпуляцыяй і пазабаўляла прысутных старшынь вясковых камітэтаў правамоцнай самастойнаці, скончылася нечакана безапеляцыйным тлумачэннем: «Такие дела <пердача будынкаў> решает временный уездный комитет, а не вы» [6, с. 69].

В. Адамчык паказаў безгаспадарлівасць, фармалізм, спекулятыўнасць новай улады. Адзенне, добрая мэбля з сядзіб асаднікаў аказаліся ў кабінетах і шафах камітэтчыкаў. Ад знішчэння прыйшлося ратаваць кнігі. Нават руплівы прыхільнік савецкай улады, шчыры беларус Царык, што неаднаразова пакутаваў ад польскіх улад, не змог выстаць перад спакусай. За кароткі час кіравання валасным камітэтам ён паспраўнеў, а ў скураным паліто,

з гадзіннікам на ланцужку, пачаў выглядаць такім франтам, што яго, жанатага, нават пацягнула да дзяўчат. З'явіліся ў яго за гэты зусім кароткі тэрмін кіравання валасным камітэтам гонар і пыха, што зрабілі «па-начальніцку непадступным і самавіта важным».

Праз лёс рэпрэсаванага Аўсяніка В. Адамчык распачынаў гаворку пра гэты страшны бок бальшавіцкага рэжыму. Арышт Саўкі сімвалічна адкрываў наступленне часу даносаў і паклёпаў, пошуку ворагаў сярод «сваіх». Тэма рэпрэсій паказала не толькі масштаб і спецыфіку з'явы на заходнебеларускіх землях, але раскрыла тыя згубныя светапоглядныя і псіхалагічныя змены, што паступова адбываліся ў свядомасці не толькі ахвяр, але і тых, хто дзейнічаў з пазіцыі ўлады. Для Ваўчка, які некалі нават праз удзел у ваенных дзеяннях не змог здабыць сабе права на кар'еру і лепшае жыццё пры Польшчы, неспрыяльнай аказалася сітуацыя і пры Саветах. Менавіта праз службу ў легіёнах ён патрапіў у спіс тых, «хто трохі замараны» [6, с. 27]. Гэта стала перашкодай не толькі для выбару ў камітэт, але для атрымання падзеленай асадніцкай зямлі, нагледзячы на тое, што Марцін быў шчыра захоплены новымі ідэямі і магчымасцямі: «Сённяшнім светам я і сам не ўседзеў бы ў Верасаве. Вунь усе хлопцы едуць на шафёрскія курсы. А хто і ў шахты – на зароботкі» [6, с. 82]. Кардынальна перамяніўся з прыходам Саветаў і пачаткам рэпрэсій і лёс Вайтовіча. Былы вясковы солтыс ператварыўся ў ахвяру: чудам выратаваўшыся з пекла Полацкай турмы, згубіўшы сувязь з высланай у далёкі Казахстан сям'ёй, па вяртанні ў родныя мясціны ён паспрабаваў уладкаваць сваё жыццё ў акупацыйны час па іншых законах і маралі.

Вельмі кароткім аказаўся тэрмін даверу новай улады нават да такіх, як Царык і Міця Корсак. Шчырыя прыхільнікі новых парадкаў волі лёсу вымушаны былі ўдзельнічаць у рэпрэсіях аднавяскоўцаў і самі сталі ахвярамі карнай машыны. Лаўрын Царык адбыў і адгараваў у турмах усіх уладаў, што мелі дачыненне да заходнебеларускіх земляў, дзе «асунуўся, высах, змяніўся і пастарэў» [7, с. 81]. На сваім вопыце ён зразумеў і сутнасць новай: «Гэтая ўлада высока падымае чалавека. Але калі апусціць, бывае, то аж зубы затрашчаць» [7, с. 232]. Пры сустрэчы з Міцем ён прызнаўся: «Смяяцца, брат, не магу... Усе зубы высыпаліся яшчэ ў Гародні, а потым у Баранавічах, калі ўжо ўзялі свае...» [7, с. 81].

Не пасаромеўся заявіць пра недавер спакутаванаму ў турме Міцю Корсаку нічога не варты прадстаўнік рабочай гвардыі Імполь Верамей: «Такім як ты, не вельмі ўжо і давер» [6, с. 16]. Нібы ведаючы будучыню, стары Корсак перасцерагаў сына ад супрацоўніцтва з новай уладай, папярэджаў, каб яму не прыйшлося за дзяльбою зямлі складаць спісы на арышты аднавяскоўцаў. У вобразе Міці Корсака пісьменнік раскрыў парадоксы часу і трагізм чалавечага лёсу. Шчырая праца дзеля народа пры Саветах стала для яго пачаткам адчуждэння ад сям'і, вёскі, ды ад тых, хто радасна танчыў у канфіскаванай Вайтовічавай хаце, прывяла да здрады сваім ідэалам і страты сябе. Ён вымушаны быў удзельнічаць у пераразмеркаванні зямлі, рэпрэсіях аднавяскоўцаў, даваў паказанні НКУС на сябра Царыка. Рэпрэсіўная машына развяла па розныя бакі некалі блізкіх у сваіх марах і спадзяваннях, шчырых маладых людзей, а цяпер – сакратара сельсавета і дачку ворага народа. Так атрымалася, што Міця, не толькі ўдзельнічаў у аперацыі, але сам і арыштоўваў дзяўчыну. На думку Т. Грамадчанкі, В. Адамчык, апісваючы гэту сітуацыю, здолеў сказаць сваё адметнае слова, адрознае ад таго, што ўжо было створана папярэднікамі М. Зарэцкім і В. Быкавым [8, с. 13]. Па меркаванні В. Каваленкі, арыштоўваючы Яніну Вайтовіч, кветку-сімвал роднай зямлі, Корсак здрадзіў самому духу гэтай зямлі і не мае апраўдання [9, с. 244]. У адрозненне ад літаратуразнаўцы, В. Адамчык у тэатралогіі не выказвае адкрытага асуджэння ўчынку свайго героя, як не паказвае і эмацыйнай буры ў яго душы. Аўтар з вялікай сімпатыяй і павагай раскрывае дзявочую сілу духу, годнасць і смеласць, з якой Яніна сустракае арышт, а Корсак хутчэй выклікае шкадаванне, за якім бачна разуменне абсурднай безвыходнасці сітуацыі: нішто не магло ўратаваць Яніну, ды і Міця не мог адмовіцца ад выканання загаду. Разам з тым, на думку Т. Грамадчанкі, і танчыць у Вайтовічавай хаце, перададзенай пад клуб, Корсак бы не стаў [8, с. 13]. Міця, у адрозненне ад персанажа В. Быкава з аповесці «Сцюжа», таксама «хітра ўцягнутага ў падзеі 30-х гг.», не зрабіў адназначнага выбару: «Да скону біцца за савецкую ўладу» [8, с. 13]. Для яго гэты выбар быў непрымальным, як не пайшоў да немцаў і не стаў партызанам. Т. Грамадчанка піша аб тым, што Корсаку, з яго перакананнямі, жыццём пры паляках і саветах быў накіраваны свой шлях – трагічны і не ва ўсім маральна апраўданы [8, с. 13].

Пакуты сумлення не дазволілі забыцца на страшную і трагічную ноч, якая неаднаразова ўзнікала ў памяці і згадалася незадоўга да гібелі. З надыходам вайны непрадказальныя перыпетыі жыцця спачатку прывялі самога Міцю да арышту як прадстаўніка Саветаў, а потым да супрацы з антысавецкімі сіламі, забойства партызанкі і выпадковай смерці ад рук аднаго з самых бязлітасных персанажаў тэатралогіі – партызана Рэпкі.

Згадаючы створаныя ў беларускай літаратуры вядомыя вобразы прадстаўнікоў партызанскага руху, Л. Корань адзначала завостраную пісьменнікам неадназначнасць персанажа Жэніка Рэпкі: «У беларускай літаратуры ўжо ёсць такія героі, як Толя Корзун А. Адамовіча, Сцёпка Таўкач, камбрыг Прэображэнскі, настаўнік Мароз і Брытвін, Антон Галубін В. Быкава, быкаўскія Сотнікаў і Рыбак, Сушчэня і Войцік. Ёсць карнікі А. Адамовіча: не толькі прымітыўнае звяр'ё, але і чалавечыя характары савецкага часу са сваімі вытокамі і гісторыяй. Ды такіх партызанаў, як у апошняй кнізе В. Адамчыка, здаецца не было» [3, с. 173]. З асобай Жэніка Рэпкі, прадстаўніка непаважанага, збыднелага праз ляготу і помслівага роду Катоў, чытач пазнаёміўся яшчэ ў «Чужой бацькаўшчыне». Але ў поўнай меры страшная натура гэтага чалавека раскрылася толькі з прыходам Савецкай ўлады. Ён стаў актыўным удзельнікам і ініцыятыўным правадніком ідэй новай улады ў жыццё. Ягонае самаапраўданне безгаспадарлівасці праз спадзяванне на тое, што Саветы дадуць новую хату «з вазонамі», ганарыстаць і адчуванне ўсеўладнасці, выклікалі трывогу, бянтэжылі, сталі адной з прычын аспярожнага стаўлення і недаверу да бальшавікоў сярод верасаўцаў. Стары Корсак здзіўляўся: «Але нешта робіцца, раз смаркаты Кот чырвоны бант начапіў. Ідзе, бачу, голаў задраўшы, і ўжо з голай фігай носі яму не дастанеш. Во свет настаў...» [5, с. 352].

З усталяваннем савецкай улады для Рэпкі прыйшоў ягоны час. Жэнік хутка вывучыўся новай лексіцы, меў патрэбную, незаплямленую біяграфію ды расстараўся неабходных дакументаў. Служба ў рабочай гвардыі, а потым у савецкай міліцыі стала магчымасцю вяршыць лёсы людзей, помсціць за былое. Здзіўляючыся з таго, як удала Жэнік прыстасоўваецца ды ўпісваецца ў новае жыццё, Імполь думаў: «Сляпы шашаль нянавісці і злосці точыць яго душу, бо чаго ён драгуе і нішчыць усё, бо чаму помсціць кожнаму?» [6, с. 114]. Г. Тычка адзначала: «Аўтар паказвае, як усё складана і пераблытана ў чалавечым свеце, як немагчыма часам дакладна вызначыць вытокі зла, трагедыі» [10, с. 199]. Апісанне разрабавання мясцовым насельніцтвам асады і жорсткага забойства асадніка Грабянкі Рэпкам стала ілюстрацыяй недапушчальнага, калі чалавек кіруецца нянавісцю і помстай, губляе Боскі страх, а разам з ім і сваё аблічча. Гэта жахлівае здарэнне сімвалічна распачало адлік ахвяр, забітых «сваімі». Мастацкае мысленне пісьменніка пашырыла межы канкрэтнага выпадку, справакаванага класавай варожасцю, да агульначалавечага, гуманістычнага бачання праблемы. Здарэнне стала папярэджаннем пра асцярожнае абыходжанне з любымі, самымі добрымі і справядлівымі, ідэямі. Менавіта ў рамане «Год нулявы» аповед пра прыход Саветаў напоўніўся перасцярогай: «Крый бог, каб свой на свайго руку падняў» [5, с. 395].

Для пісьменніка пазнейшае жыццё Рэпкі, які з пачаткам вайны стаў камандаваць партызанскай групай, робіцца выкрыццём непрымальнага: калі дзеля ідэі і ў імя «светлай будучыні» і сам чалавек, і яго жыццё перасталі быць каштоўнасцю, не мелі ні шкадавання, ні цаны. Па меркаванні Л. Корань: «... у новым пачэсным званні камандзіра партызанскай групы, Жэнік працягвае сваю зацятую, лютую грамадзянскую вайну» [3, с. 173]. Небяспечныя і непрадуманая партызанскія аперацыі пад яго кіраўніцтвам не столькі шкодзілі нямецкім акупантам, колькі неслі беды сваім. А лік ахвяр савецкага барацьбіта складаўся не толькі з класавых ворагаў, але і са сваіх аднавяскоўцаў.

Мяркуем, што В. Адамчык праз вобраз Жэніка Рэпкі, дзейнасць яго партызанскай групы, меў на мэце паказаць разнастайнасць праблем акупацыйнага жыцця, імкнўся ўзбуйніць неадназначнасць тых або іншых падзей, раскрыць складанасць і супярэчліvasць матывацыйнага спектру маральнага выбару. Л. Корань пісала: «На Беларусі вайна 40-х гадоў была катастрофай, бо на гэтую зямлю, на галовы гэтых людзей абрынулася не толькі нечуваная жорсткая агрэсія заваёўнікаў. Згубнаю стала і тая раз'юшаная лютасць суайчыннікаў адзін да аднаго, што была насаджана таталітарным рэжымам у душах людзей, падзеленых на «чыстых» і «нячыхых»» [3, с. 175].

Заклучэнне. Пераасэнсаванне сацыяльных стэрэатыпаў ва ўзаемаадносінах заходнебеларускага насельніцтва з савецкай уладай пашырае ракурс праблематыкі народнага ўстава. Паралелі з мінулым, прадстаўленыя ў тэатралогіі В. Адамчыка, выяўляюць і падкрэсліваюць даўнюю шматпакутнасць лёсу беларусаў, для якіх з надыходам кожнай новай улады становішча не лепшала. Зварот да вопыту жыцця на памежжы дазволіў аўтару зрабіць выснову аб тым, што выпрабавальны ход гісторыі пачаўся задоўга да Другой сусветнай вайны.

Узаемадачыненні заходнебеларускага насельніцтва з савецкай уладай прадстаўлены шматузроўнева і дэталёва і раскрыты з пазіцыі звычайнага вясковага жыхара, яго будзённага клопату, звязанага з надзеяй на зямлю, спадзяваннямі на лепшае і справядлівае жыццё. Аўтар раскрыў праблемы пераразмеркавання зямлі і маёмасці, моўнае пытанне, адлюстраванне шчырыя надзеі верасаўцаў на новую ўладу і расчараванні сацыяльнай палітыкай, паказаў фармалізм, спекулятыўнасць і бюракратызм савецкіх кіраўнікоў. Пісьменнік скрупулёзна пазначаў моманты новага, нязвыкллага для жыхароў памежжа, скіроўваючы свой аповед на моманты разыходжання, відавочна «чужога», што маркіравала і вызначала прастору праз савецкае.

Зварот да заходнебеларускай рэчаіснасці ў якасці факталагічнай асновы тэатралогіі дазволіў аўтару закрануць і прадставіць сваё бачанне беларуска-савецкіх стасункаў у адным з найбольш складаных перыядаў нацыянальнай гісторыі ХХ ст.: з канца 1938 да 1944 г. У тэатралогіі выразна выяўлена: парушаныя лёсы, калектывізацыя, высылкі і рэпрэсіі – тая цана, якая была заплачана народам новай варожай сістэме. Гістарычныя абставіны зноў блыталі, праводзілі новую мяжу паміж сваімі, адбіралі спадчыннае.

В. Адамчык неаднаразова падкрэсліваў гістарычную «паўтаральнасць» прыніжанага і бяспраўнага палажэння народа, якое не мянялася з прыходам новай улады. Праз будзённы клопат, натуральнае і звычайнае жаданне вяскоўцаў мець сваю зямлю і не залежаць ад кожнай новай улады чужынцаў, пісьменнік раскрывае праблемы бездзяржаўнасці і дэнацыяналізацыі. Паводле меркавання А. Рагулі, у тэатралогіі В. Адамчык папярэджвае аб тым, што ў крызісныя эпохі, народ, пазбаўлены ўласнай дзяржаўнасці, спатрэбіцца рэжысёрам крывавага гульні як пастаўшчык прафесійных забойцаў, а інтэлігентнасць з'яўляецца вельмі кволай гарантыяй гуманістычных паводзінаў [2, с. 12].

Прадстаўлены аўтарам погляд на ўзаемадачыненні заходнебеларускага насельніцтва і савецкай улады дастаткова смелы і альтэрнатыўны ў параўнанні з афіцыйнай ідэалогіяй савецкага часу. Зварот да спрэчных гістарычных момантаў жыцця на памежжы раскрывае праблемы беларускага этнацыянальнага дыскурсу без павярхоўнасці і спрошчанасці, пашырае тэматыку нацыянальнага самапазнання, з'яўляецца актуальным у сучаснасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Тычка, Г. На неспазнаны круг жыцця / Г. Тычка // ЛІМ. – 1988. – 28 ліст. – С. 6–7.
2. Рагуля, А. У шарым часе. Вячаславу Адамчыку – 60 / А. Рагуля // ЛІМ. – 1993. – 29 кастр. – С. 12.
3. Корань, Л. “Што значыць цяпер чалавек?...” : па старонках раманаў В. Адамчыка / Л. Корань // Цукровы пеўнік / Л. Корань. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1996. – С. 169–179.
4. Адамчык, В. Чужая бацькаўшчына. Раман / В. Адамчык. – Мінск : ТАА «Папур», 2015. – 511 с.
5. Адамчык, В. Год нулявы / В. Адамчык. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1983. – 396 с.

6. Адамчык, В. І скажа той, хто народзіцца: раман / В. Адамчык. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 319 с.
7. Адамчык, В. Голас крыві брата твайго: раман, апавяданне / В. Адамчык. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. – 287 с.
8. Грамадчанка, Т. Дайсці да праўды. Творчасць Вячаслава Адамчыка / В. Адамчык // Роднае слова. – 1993. – № 11. – С. 8–15.
9. Каваленка, В. Птах з падрэзанымі крыламі / В. Каваленка // Полымя. – 1992. – № 5. – С. 235–247.
10. Тычко, Г. Беларуская літаратура XIX–XX стагоддзяў : час і асобы : вучэб. дапам. / Г. Тычко. – Мінск : Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў, 2010. – 267 с.

REFERENCES

1. Tychka, G. (1988, 28 November). Na nespaznany krug zhyccja [On the unknown circle of life]. *LIM*, 6–7. (In Belarus.)
2. Ragulja, A. (1933, 29 October). U sharym chase. Vyacheslav Adamchik – 60 [At dusk. Vyacheslav Adamchik – 60]. *LIM*, 12. (In Belarus.)
3. Koran', L. (1996). «Shto znachyc" cjaper chalavek?...»: pa staronkah ramanaw V. Adamchyka [«What does man mean now?...» : through the pages of the Novels of V. Adamchik]. In L. Koran'. *Cukrovyy pewnik [Sugar cock]. Minsk : fiction (169–179) Minsk: fiction.* (In Belarus.)
4. Adamchik, V. (2015). *Chuzhaja bac"kawshchyna [Strange Homeland. Novel].* Minsk: LLC «Papury». (In Belarus.)
5. Adamchik, V. (1983). *God nuljavy [The Year 00].* Minsk: Fiction. (In Belarus.)
6. Adamchik, V. (1987). *I skazha toj, hto narodzicca [And that one who will be born will tell : novel].* Minsk: Fiction. Belarusian. (In Belarus.)
7. Adamchik, V. (1991). *Golas kryvi brata tvajgo [The Voice of your brother's blood].* Minsk: fiction. Belarusian. (In Belarus.)
8. Gramadchanka T. (1993). Dajsci da prawdy. Tvorchasc" Vjachaslava Adamchyka [Get to the truth. Creativity Vyacheslav Adamchik]. *Rodnae slova [Native word], (11)*, 8–15. (In Belarus.)
9. Kavalenka V. (1992). Pтах z padrjezanymi krylamy [Birds with clipped wings]. *Polymya [Flame], (5)*, 235–247. (In Belarus.)
10. Tychko, G. (2010). *Belaruskaja litaratura XIX-XX stagoddzjav : chas i asoby : vuchjebny dapamozhnik [Belarusian literature of the XIX–XX centuries: time and persons : textbook].* Minsk : Belarusian state University of culture and arts. (In Belarus.)

Пасмыніў 27.01.2022

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В ТЕТРОЛОГИИ ВЯЧЕСЛАВА АДАМЧИКА

Н.Г. АПАНАСОВИЧ

На материале тетралогии В. Адамчика рассматриваются социальные стереотипы, связанные с приходом советской власти в Западную Беларусь в предвоенное время. В романах отражены проявления советского, маркирующие жизнь на пограничье в это время. Писатель раскрывает проблематику восприятия советской власти местным населением, взаимодействие с ней через призму языкового вопроса, надежды и разочарования социальной политикой, проявление формализма и спекулятивности советских руководителей. Переосмысление данного этапа в истории белорусов В. Адамчик показывает с позиции крестьянина, его повседневной жизни, отношения к перераспределению земли и собственности. Экскурс в недалекую историю позволил писателю провести параллели с происходящим, раскрыть неоднозначность социально-политических и культурно-экономических преобразований любой власти для крестьянина-белоруса. Анализ материала позволяет сделать вывод о позиции писателя: разрушенные судьбы, коллективизация, ссылки и репрессии – та цена, которую заплатил белорусский народ савецкой власти. Представленный в тетралогии ракурс переосмысления социальных стереотипов советского расширяет тематику этнонационального дискурса, является актуальным и на сегодняшний день.

Ключевые слова: тетралогия, В. Адамчик, Западная Беларусь, советская власть, репрессии, судьба белорусского народа.

RETHINKING SOCIAL STEREOTYPES IN THE TETRALOGY BY VIACHESLAV ADAMCHIK

N. APANASOVICH

Based on the material of V. Adamchik's tetralogy, social stereotypes associated with the arrival of Soviet power in Western Belarus in the pre-war period are considered. The novels reflect the manifestations of the Soviet, which mark life on the border at this time. The writer reveals the problems of the perception of Soviet power by the local population, interaction with it through the prism of the language issue, hopes and disillusionment with social policy, the manifestation of formalism and speculativeness of Soviet leaders. Reinterpretation of this stage in the history of Belarusians V. Adamchik shows from the position of a peasant, his daily life, attitude to the redistribution of land and property. An excursion into recent history allowed the writer to draw parallels with what is happening, to reveal the ambiguity of socio-political and cultural-economic transformations of any government for a Belarusian peasant. The analysis of the material allows us to conclude about the writer's position: destroyed destinies, collectivization, exile and repression are the price paid by the Belarusian people to the Savets authorities. The perspective of rethinking the Soviet social stereotypes presented in the tetralogy expands the subject of ethno-national discourse, and is relevant today.

Keywords: tetralogy, V. Adamchik, Western Belarus, Soviet power, repressions, the fate of the Belarusian people.

УДК 821.161.3.09

**ТРАНСФАРМАЦЫЯ МАСТАЦКІХ КАТЭГОРЫЙ І ВОБРАЗАЎ
ПРЫ АСВАЕННІ ВАЕННАЙ ТЭМЫ В. БЫКАВЫМ У АПОВЕСЦІ 1980 – 1990-х гг.**

*канд. філал. навук, дац. Т.Р. БАГАРАДАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Разглядаецца эвалюцыя мастацкіх вобразаў і катэгорый у жанры аповесці вядомага класіка беларускай літаратуры В. Быкава ў перыяд 1980-х – 1990-х гг. Аналізуецца так званыя «гарызантальныя» літаратурныя ўплывы, якія выяўляюцца праз мастацкія ўзаемадачыненні пісьменніка з іншымі аўтарамі (пераважна прадстаўнікамі «лейтэнанцкай прозы»), равеснікамі, калегамі па пярэ. Прасочваецца мастацкі шлях В. Быкава ад ўвасоблення ідэй «рэмаркізму», партызанскіх аповесцей да прытчава-парабалічнага адлюстравання рэчаіснасці і выкарыстання экзістэнцыйнай эстэтыкі. Антываенны пафас і рэалізм выводзяць мастака, а разам з тым і нацыянальнае пісьменства, на сусветны ўзровень. Былы франтавік В. Быкаў у літаратуры займаўся перш за ўсё пошукамі чалавека, што выявілася праз ідэйна-эстэтычную паэтыку жанра аповесці.

Ключавыя словы: *рэалістычная паэтыка, экзістэнцыйнае светаадчуванне, рэмаркізм, прытчавы пачатак, гуманістычны пафас, метафізічная мова.*

Уводзіны. Айчыны пісьменнік Васіль Быкаў (1924–2003) пасля заканчэння Саратаўскага пяхотнага вучылішча меў уласны ваенны досвед баявых аперацый на Украінскім, Румынскім, Балгарскім, Венгерскім, Югаслаўскім, Аўстрыйскім франтах, быў вайскоўцам у Беларусі, ва Украіне, таксама на Далёкім Усходзе. У мастацкай практыцы пісьменніка пытанні чалавечага быцця сталі прыярытэтнымі і атрымалі індывідуальны разгляд. Актуальнасць даследавання заключаецца ў вызначэнні ў эстэтыцы мастака экзістэнцыйных элементаў, увасобленых праз антываенную, гуманістычную і рэалістычную паэтыку. *Мэтай* дадзенай працы стаў разгляд эвалюцыі мастацкага светаўспрымання пісьменніка ў перыяд 1980-х – 1990-х гг., а *задачами* з’яўляецца разгляд і аналіз выяўленых праблем у аповесцях В. Быкава адзначанага перыяду.

Творчая манера празаіка атрымала станаўленне ў часы «хрушчоўскай адлігі», калі ў мастакоў слова з’явілася магчымасць рэалізацыі жыццёвага вопыту і індывідуальнасці. Сведчанні празаікаў-сучаснікаў таксама сталі аўтарытэтнымі пры стварэнні твораў пра вайну. Сам пісьменнік пра дадзеныя «гарызантальныя» ўплывы прыгадваў наступнае: «Пісаў я і пры поўным узаемаразуменні з маімі рускімі равеснікамі, аўтарамі таленавітых кніг пра вайну, сярод якіх у першую чаргу хочацца назваць Юрыя Бондарава і Рыгора Бакланава. Я многім таксама абавязаны Алесю Адамовічу, выдатнаму беларускаму празаіку і самаму ўдумліваму з маіх крытыкаў» [1, с. 81].

Асноўная частка. У *аснове працы* ляжаць пастулаты культурна-гістарычнага, параўнальна-гістарычнага метадаў, прыёмы цэласнага аналізу мастацкага тэксту, што дае магчымасць вылучыць вядучыя тэндэнцыі і формы раскрыцця ваеннай тэмы ў спадчыне пісьменніка-ветэрана, відавочцы ваенных падзей, а таксама вызначыць творчую пазіцыю аўтара з улікам змены гісторыка-культурнай парадигмы.

Эвалюцыя В. Быкава ў адлюстраванні ваеннай рэчаіснасці прасочваецца на працягу ўсёй творчасці. «Лейтэнанцкая проза» з яе паказам чалавека на вайне прайшла ў мастацкай спадчыне аўтара трансфармацыю, увасобілася ў элементах эстэтыкі «рэмаркізму», працягнула сваё існаванне ў творах «партызанскага цыклу», дзе трагічнай стала сама праблема выбару і быцця на акупаванай тэрыторыі. П. Дзюбайла адзначаў: «Аповесці В. Быкава ставяць вельмі важную для сучаснай літаратуры праблему выбару і адказнасці чалавека за свой лёс, за свае ўчынкi» [2, с. 188]. Пісьменнік выпрацоўваў канцэпцыю чалавека на вайне, якая па сутнасці і вектары развіцця таксама з’яўляецца эвалюцыйнай. Па словах М. Тычыны, «мастацкая творчасць В. Быкава з часам пачынала ўспрымацца і самім аўтарам, і яго крытыкамі як цэласная сістэма, якая мае сваю логіку руху і развіцця» [3, с. 662]. Пачатковая спроба адлюстравання вайны прадстаўлена ў аповесці «Жураўліны крык» (1959) і ўяўляла сабой першую эвалюцыйную прыступку да ўзнаўлення ваенных рэалій. М. Тычына адзначаў: «Творчы вопыт папярэднікаў (К. Чорнага, М. Лынькова, І. Мележа) пераканаўча сведчыў супраць псіхалагічна паглыбленай эпапейнасці і панарамнасці ў паказе ваенных падзей. Быкаў абраў аптымальны варыянт рэалізацыі сваёй задумы, паставіўшы ў цэнтр сюжэта шараговага салдата ў межах адзінкавага эпизоду. Такім чынам, жанр аповесці стаў вызначальным для актуалізацыі лакалізаванага сюжэта пісьменніка. Акрамя таго, па словах У. Навумовіча, «вялікую ролю ў творах В. Быкава адыгрывае мадэляванне абставін, у якіх выяўляецца сутнасць чалавека» [4, с. 450].

Творча-выяўленчы план літаратурнай спадчыны В. Быкава эпохі 1980-х – 1990-х з’яўляецца якасна новым і эвалюцыйным, характарызуецца паглыбленнем экзістэнцыйнай праблематыкі чалавечага выбару і распрацоўкай у апавядальнай канве твораў паэтыкі прытчы. Па вызначэнні У. Навумовіча [4, с. 450], В. Быкаў развівае традыцыю прытчавага пачатку Б. Брэхта, А. Камю, Ж.-П. Сартра, Ф.М. Дастаеўскага, Л.М. Талстога, К. Чорнага, Я. Коласа. Зборнікі «Сцяна» (1997), «Пахаджане» (1999), «Калі рукаюцца душы» (2003, разам з Р. Барадзініным), «Парадоксы жыцця» (2005) у шэрагу апавяданняў увасобілі экзістэнцыйную катэгорыю «яснасць бачання».

Некаторыя агульнапрынятыя ў савецкай літаратуры трактоўкі мінулага, прырода іх узнікнення і формы адлюстравання ў перыяд 1980 – 1990-х гг. былі пераасэнсаваны пісьменнікам. Экстрэмальныя абставіны і псіхалагічнае напружанне ў перыяд ваенных дзеянняў выяўляюць для чалавека трагічныя і гераічныя моманты.

А. Бельскі падкрэсліваў: «Быкаў лічыў сваім абавязкам пісьменніка-грамадзяніна выкрываць жорсткасць і бесчалавечнасць вайны» [5, с. 132]. Экстрэмальнае ўспрыманне рэчаіснасці («болевы шок») і фактар страху неад'емна суправаджаюць чалавека ва ўмовах ваенных рэалій, часта становяцца прычынай здзейсненых салдатамі падзвігаў. В. Быкаў пісаў: «Калі цябе камандзір абяцае расстраляць пад ранак, калі ты не возьмеш страчаны хутар, ці вышыню, ці траншэю (што па тым часе зусім верагодна), дык яшчэ невядома, каго ты пачынаеш баяцца болей – немцаў ці камандзіра» [6, с. 93]. Відавочная паралель паміж поглядамі В. Быкава і С. К'еркегора [180], які звязваў з тэорыяй страху тэорыю поўнай адзіноты чалавека ў адносінах да Бога. С. К'еркегор з тэмай поўнай чалавечай адзіноты і В. Быкаў з гуманістычнымі заклікамі суладня ў сцвярджэнні трагічнасці чалавечага лёсу.

Пачынаючы з 1980-х гг., пісьменнік часта звяртаўся да трагічных момантаў даваеннай айчынай гісторыі. Распачынае дадзены перыяд аўтарская апавесць «Знак бяды» (1982). Твор узаўляе настроі постперыяду «адлігі», калі аўтабіяграфічны і лірычны пачатак у прозе замяняецца драматычным адлюстраваннем рэчаіснасці. Пісьменнік пазбягаў традыцыйнага падзелу персанажаў на цалкам станоўчыя ці адмоўныя. Маючы шматгранны характар, герой В. Быкава перш за ўсё з'яўляецца асобай. Твор «Знак бяды» прапагандуе ідэю ўнікальнасці жыцця кожнага чалавека на фоне дамінанты агульначалавечых каштоўнасцей. Апавесць адлюстроўвае сувязь эпох. Часта ў кантэкст апаведу ўлісваецца прыём рэтраспекцыі: знаходжанне Багацька ў парабках, стварэнне калгаса, раскулачванне заможных сялян. Гэты твор, па словах Д. Бугаёва, «адлюстравіў трагічную праўду часу з вялікай мастацкай сілай» [7, с. 58]. Такім чынам, у ім знайшлі ўвасабленне падзеі некалькіх гістарычных адрэзкаў часу: рэвалюцыі, калектывізацыі, Вялікай Айчынай вайны. У завязцы твора В. Быкаў робіць акцэнт на гістарычнай павязі часоў, праблеме чалавечай памяці: «*Час і людзі няшмат пакінулі ад колішняй хутарскай сядзібы*» [8, с. 4].

Стварэнне вобраза героя ў прозе пра вайну патрабавала ад пісьменнікаў асэнсавання катэгорыі патрыятызму. У гэтым плане эстэтыка В. Быкава ўжо ў 1960-я гг. істотным чынам адрознівалася ад устаноў літаратуры савецкага часу. В. Локун слушна заўважала: «Прозу Быкава вызначаў найвысoki ўзровень маральнага пачуцця, духоўнасці наогул, што выразна праяўляецца ў абмалёўцы герояў, іх гатоўнасці ахвяраваць сабой у імя вышэйшых мэт» [9, с. 12]. Праз рэфлексію і філасофскія разважанні персанажаў праявілі раскрываў гістарычны кантэкст. Вобраз Петра Багацькі са «Знаку бяды» працягвае галерэю вобразаў-тыпаў беларускага селяніна. У апазіцыі «чалавек – абставіны» кожная асоба мае магчымасць адпаведнага выбару. Сцепаніда Багацька з першых дзён свядома канфліктуе з няпрошанымі гасцямі-паліцаямі, змагаецца з ворагамі даступнымі спосабамі. У творы адлюстраваны працэсы маральнага ўзможнення чалавека, зведзенага ўплывам абставін да крытычнай мяккі. Аднадумцам Сцепаніды ў маральна-этычным плане заўсёды быў Пятрок. Даследчыкамі неаднаразова падкрэслівалася адметная сімволіка апавесці «Знак бяды»: камяні каля спаленай сядзібы, мёртвы жаўранак на зямлі, вісельнік Адольф Якімоўскі, спрацаваны конь, крыж на гары Галгофе. Назва твора таксама з'яўляецца сімвалам, які ў апавесці вар'іруецца ў розных праявах: замерзлы жаўрук, забітая варона, драўляны крыж у глеі, схаваная на ўзгорку бомба. У строгі і энергічны сюжэт В. Быкава арганічна ўлісваюцца бытавыя рэаліі, дэталі і падрабязнасці, якія вызначаны аўтарам дасканалы і шматпланавы. Яны ствараюць бытавы і гістарычны кантэкст: апаленая ліпа на падворку Багацькаў, разбураны калодзеж, зробленая з газеты самакрутка, скрыпка Петра, прылады для прадзівя і ткацтва, грамата Сцепаніды за поспехі ў апрацоўцы лёну з гербам Беларусі і подпісам Чарвякова, газетны здымак Сталіна на сцяне і г.д. Апавесць з'яўляецца своеасаблівым сінтэзам лепшых традыцый вясковай і ваеннай прозы.

Твор В. Быкава «Кар'ер» (1985) стаў этапнай з'явай у пошуку форм, сродкаў адлюстравання ваеннай рэчаіснасці і пераломных момантаў гісторыі. Пісьменнік не адышоў ад апавесці як дамінуючай формы разгляду падзей вайны, а пашырыў выяўленчы план, павялічыў памер апаведу, што з'явілася адзнакай раманага мыслення і элементам дынамікі жанравай формы ў творчасці мастака. І. Афанасьеў [10] падкрэсліў адыход В. Быкава ў творы ад прынцыпаў адлюстравання чалавека з этыкай соцыуму і зварот аўтара да індывідуальнай этыкі, да раскрыцця самакаштоўнасці і значнасці статусу асобы. Пісьменнік пашырыў тэматычны абсяг праз зварот да асваення новага для яго матэрыялу – дзейнасці падпольных груп у гады Вялікай Айчынай вайны. У апавесці «Кар'ер» драматызуецца сітуацыя знаходжання чалавека на акупаванай тэрыторыі. Ваенныя дзеянні прымушаюць асобу рабіць экстраардынарныя ўчынкі. В. Быкаў ізноў, як і ў «Знаку бяды», ускладніў хранатоп твора. Традыцыйны для пісьменніка рэтраспектыўны прыём у апавесці «Кар'ер» уключыў паказ часавых пластоў паміж двюма войнамі, апавед пра падзеі Вялікай Айчынай вайны і адлюстраванне рэчаіснасці праз пункт гледжання Агеева-ветэрана на мінулае з 1980-х гг. В. Быкаў праз вобраз Алега Агеева больш падрабязна падаў маштабы трагедыі першых месяцаў вайны і стыхійнага характару падпольнага руху ў акупаванай Беларусі. Твор працягвае і псіхалагічна паглыбляе папярэдне ўзнятую ў «Сотнікаве» праблему наяўнасці ў чалавеку маральных якасцей, без якіх губляюцца жыццёвыя арыенціры. Так Агееў імкнецца даказаць падпольшчыкам сваю невінаватасць пасля падпісання паперы пра супрацоўніцтва з немцамі, але дадзены факт паказвае на адсутнасць у чалавеку маральнага стрыжня. Сын Агеева, Аркадзь таксама дабіваецца жыццёвых выгодаў не зусім сумленным шляхам, пра што сведчыць спекуляцыйны ваенныя заслугамі бацькі пры атрыманні ордэра на кватэру. Кажучы пра прысутнасць у творах экзистэнцыйных матываў, трэба адзначыць паказ аўтарам у апавесцях «Знак бяды» і «Кар'ер» ролі адказнасці кожнага чалавека за ход гісторыі: «*Але ўсё роўна думалася, бо клопат гэты ржавым цвіком тырчэў у галаве ўжо колькі часу, <...> і адчапіцца ад яго не было магчымасці*» [8, с. 43]. Праз выкарыстанне прыёмаў плыні свядомасці, пададзенай праз няўласна-простую мову, у апавесці «Знак бяды» ўвасабляюцца развагі герояў, іх меркаванні пра сітуацыю на фронце ва ўмовах адсутнасці аб'ектыўнай інфармацыі. У «Кар'еры» пісьменнік не толькі працягвае, але, дзякуючы разнастайнасці абранага матэрыялу і пашырэнню прасторава-часавых межаў, паглыбляе вырашэнне вядомай дылемы пра мэту і сродкі яе дасягнення, цану кожнага адказнага рашэння. Па словах Т. Прохаравай [11],

аповесць стала сінтэзам папярэдняга вопыту пісьменніка і яго новым вырашэннем. Агееў-ветэран, адчужаны нават ад блізкіх, шкадуе, што некалі паслаў цяжарную Марыю, якую кахаў, замест сябе на заданне-пагібель, і шукае яе парэшткі ў кар’еры – на раскапаным месцы расстрэлу падпольшчыкаў: *«Ён стаяў на тым самым абрыве, дзе сорак гадоў назад, ледзь стрымліваючы дрыжыкі ў скрываўленым целе, развітваўся з жыццём»* [12]. Прыём адлюстравання рэалій з розных пунктаў гледжання праясняе ў аповесці сутнасць і значнасць падпольнага руху для яго ўдзельнікаў. Сама назва «Кар’ер» відавочна мае на ўвазе тэму гістарычнай і чалавечай памяці. Герой аповесці пастаянна паглыбляецца ў развагі, звязаныя з экзістэнцыйнымі праблемамі. У фінале заўважныя экзістэнцыйная пераацэнка героям свайго мінулага, змена поглядаў на сябе і матывы сваіх былых учынкаў: *«Ён плакаў доўга, самазабыўна, як гэта здаралася з ім калісь у раннім дзяцінстве, – аб сабе і аб іх, непамерных людскіх пакутах, якія, аказваецца, ніколі не мінаюць бяследна»* [12].

Гістарычны кантэкст шматаспектна прадстаўлены пісьменнікам і ў аповесці «Бліндаж» (пісалася з 1987). Быццёвыя перыпетыі ў вёсцы Любашы з’яўляюцца тыповым прыкладам існавання соцень беларускіх мястэчак на памежжы 1930 – 1940-х гг. Аповесць засталася няскончанай, захоўваецца ў архіўных матэрыялах пісьменніка. Скіраванасць творчай думкі В. Быкава відавочная: гэта рух да адлюстравання ўсёй вастрыні тых трагічных сітуацый, у якія трапляў беларус у першай палове XX ст. Пачатковыя фрагменты аповесці «Бліндаж» прысвечаны жыхарцы вёскі Серафімцы, жыццёвы лёс якой тыповы ва ўмовах савецкай рэчаіснасці. Яе брата Мікалая абвінавацілі ў нацыяналізме і рэпрэсавалі. Серафімка ў выключных абставінах застаецца чалавекам духоўна моцным, яна адна хавае забітага салдата. Пісьменнік пераплятае фрагменты з жыццёвых лёсаў сваіх персанажаў, у фэбуле выкарыстоўвае прыём нанізвання эпизодаў, ведучы чытача да характэрнай трагічнай развязкі. Жыццёвая сітуацыя сутыкае Серафіму з капітанам Хлебнікавым, які, будучы ў стане найвышэйшага маральнага напружання, намагаецца застрэліцца. Трагедыя «скампраметаваных» пастаяльцаў бункера мае аналагічныя прычыны: выпадзенне з сістэмы, сувязь з немцам, знаходжанне на акупаванай тэрыторыі. У недапісаных эпизодах з’яўляюцца новыя персанажы: яўрэй Нохем – фатограф з мястэчка; Качан – былы паліцай, які ўцёк ад немцаў. Па словах А. Пашкевіча [13], сюррэалістычная калізія стала прычынай таго, што абсалютна розныя людзі збіраюцца разам у бліндажы. З чарнавых накідаў відавочная трагедыя звар’яцелага капітана Хлебнікава і Серафімы, якая ахвяруе сабой дзеля людзей у бліндажы. Праблема калабарачынізму, да якой В. Быкаў звярнуўся яшчэ ў аповесці «Знак бяды», часткова тлумачыцца людскімі драмамі з часоў стварэння калгаснай сістэмы. Твор «Бліндаж» праз паказ фрагментаў з жыцця амаральных Піліпёнкаў таксама адлюстравана дадзеную тэму. У маральным сэнсе здраднікамі і заложнікамі сітуацыі становяцца таксама Агееў з твора «Кар’ер» і Ягор Азевіч з аповесці «Сцюжа». Наватарствам В. Быкава з’яўляецца не дагматычны чорна-белы падзел персанажаў на злачынцаў і праведнікаў, а паглыбленае адлюстраванне драматычнага лёсу чалавека і спектру яго пачуццяў, яго слабасцей, што могуць весці да згубнай страты этычных абсалютаў у сувязі з абставінамі і выпрабаваннямі жыцця.

Найбольш выразна ўплыў філасофіі экзістэнцыялізму на «новага» В. Быкава выявіўся ў аповесці «У тумане» (1988). В. Быкаў – адзін з першых беларускіх аўтараў, хто на стыку стагоддзяў паглыбіўся ў псіхалогію чалавека і разбурыў адназначныя, стэрэатыпныя вобразы прыхільных і вінаватых на вайне. Пісьменнік-гуманіст глыбока ўспрыняў экзістэнцыйныя філасофскія сентэнцыі пра жыццё і смерць у тупіку абсурднай рэчаіснасці, адкуль няма выйсця. Атрадны разведчык Бураў з аповесці «У тумане» маральна не гатовы выканаць заданне па ліквідацыі свайго знаёмага Сушчэні, на якога кінуты цень здрады. Партызан стаіць перад праблемай выбару. Фатальная гульня лёсу назіраецца ў эпизодзе капання Сушчэнем уласнай магілы і яго раптоўнага вызвалення ад смерці. У пісьменніка зыход чалавека з жыцця часта набывае якасць своеасаблівага вызвалення ад цяжару абставін: *«Ну, але, што ж, мусіць, усё мае свой сэнс і свае законы. Чалавек не ўсё можа. Часам ён не можа нічога»* [14, с. 46]. Пераважная большасць твораў пісьменніка мае менавіта трагічную развязку. Частым элементам аналізу сітуацыі з’яўляецца ўнутраны маналог героя. Персанаж аповесці «У тумане» вядзе гутарку з самім сабой, прапускае абставіны праз свядомасць, робіць пракцыю на будучыню і знаходзіць для сябе адзінае выйсце – смерць. Галоўнае крэда героя – не згубіць уласнай годнасці, не нашкодзіць іншым людзям. Сушчэня думае пра лёс сям’і. В. Быкаў ставіць свайго персанажа ў безвыходную сітуацыю, калі знарок «падоранае» Сушчэню фашыстам Гросмаерам жыццё (на фоне расстрэлу ўсіх папличнікаў Сушчэні па няўдалай дыверсіі на чыгунцы) азначае кампраметацыю героя ў вачах савецкіх партызан, суседзяў – усіх «сваіх». Смерць, найчасцей, з’яўляецца непазбежнасцю, як у выпадку з Буравым і Войцікам, што паміраюць ад кулі. Сушчэня, які сам страляе ў сябе, свядома робіць свой выбар у крытычнай сітуацыі. Сімволіка назвы твора «У тумане» таксама мае экзістэнцыйны пачатак. Усе персанажы, апынуўшыся ў своеасаблівым тумане, з’яўляюцца ахвярамі лёсу і абставін. Туман для Сушчэні – сістэма ў выглядзе пераследу чалавека і неспраўднае жыццё, якое падараваў хітры немец Гросмаер. Туман для Войціка – імкненне існаваць па даваенных законах. Для Бурава своеасаблівым туманам з’яўляюцца абставіны, пры якіх трэба выканаць загад камандзіра атрада. Туманам выступае ваенная сітуацыя і людзі ў ёй: франтавікі, партызаны, акружэнцы.

Яшчэ адна быкаўская аповесць, «Сцюжа» (1969, 1991), па ідэйна-мастацкіх характарыстыках, прыёмах адлюстравання псіхалогіі асобы, формах супастаўлення гістарычных пластоў блізкая да аповесці «Знак бяды». Рукапіс «Сцюжы» быў канчаткова завершаны ў 1991 г. Аповесць паказвае раней забароненыя для адлюстравання старонкі беларускай гісторыі. У творы В. Быкаў робіць пракцыю падзей даваеннага і васеннага перыядаў на будучыню, уздымае праблему чалавечага прызначэння і адказнасці. З пункту гледжання храналогіі ў творы ахоплены падзеі калектывізацыі і пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Ягор Азевіч – галоўны герой аповесці «Сцюжа» – прарываецца з акупаванай тэрыторыі да сваіх. Мінулая камсамольская і партыйная дзейнасць Азевіча ў раёне

паказана В. Быкавым рэтраспектыўна. Ягор пад прымусам Паліны робіць данос на свайго начальніка Зарубу. Письменник перадаў душэўныя пакуты і ваганні маладога чалавека, які апраўдвае сваю маладушнасць і подлы ўчынак каханнем да Паліны. У выніку малады чалавек становіцца паслухмянай, безасабовай шрубкай дзяржаўна-бюракратычнага механізму. Для Ягора Азевіча сціраюцца межы сапраўднага і прывіднага, бо псіхіка яго нездаровая, апантаная мінулымі жорсткімі праявамі служэння сістэме. Ён бачыць у сне кроў на сваіх руках і трызніць пераслед ваўкалака. Асобнае выданне аповесці 1993 г. у якасці своеасаблівага эпіграфу мае фрагмент надпісу на прыдарожным абеліску, на якім сярод прозвішчаў партызан значыцца і імя Ягора Азевіча.

У перыяд 1990-х гг. празаік чарговы раз звярнуўся да апавядання як аднаго з мабільных жанраў асваення рэчаіснасці. Храналогію трагічных падзей айчынай гісторыі з часоў Слуцкага паўстання 1920 г. да перыяду Вялікай Айчыннай вайны і брэжнеўскіх часоў адлюстроўваюць творы «На чорных лядах», «Бедныя людзі» (абодва – 1994), «Жоўты пясочак», «Зенітчыца», «Палкаводзец», «Палітрук Каламіец», «Падоранае жыццё» (усе – 1995). У 2001 – 2003 гг. письменник таксама шмат сіл аддаў жанру апавядання. Ён падкрэсліваў значэнне кожнага дробнага эпізода гісторыі ў стварэнні аб'ектыўнага малюнку рэчаіснасці.

Аповесці «Пакахай мяне, салдацік» (1996) і «Балота» (2001) па тэматыцы працягваюць цыкл адзначаных апавяданняў і па-новаму адлюстроўваюць недастаткова асветлены старонкі ваеннай рэчаіснасці, звязаныя з жорсткасцю і чужых, і сваіх да безбароннага жыхара акупаванай ворагам зямлі. Аповесць «Пакахай мяне, салдацік» прысвечана фіналу Вялікай Айчыннай вайны, пра што сказана ў звыклай для письменніка някідкай форме напачатку твора: «*Мы ўперліся ў нямецкі абарончы рубеж за невялікім аўстрыйскім гарадком і трэці дзень стаялі на месцы*» [8, с. 424]. Дзеянне развіваецца ў ваколіцах Аўстрыйскіх Альп і мае аўтабіяграфічную аснову, бо менавіта там В. Быкаў сустрэў перамогу. Як адзначыў Д. Бугаёў [15], падзеі адбываюцца пры наяўнасці традыцыйна невялікага кола дзейных асоб, абмежаванасці топасу і часу дзеяння. Асновай канфлікту і сюжэтнай лініі аповесці выступае каханне камандзіра ўзвода супрацьтанкавых гармат Змітрака Барэйкі да зямлячкі Франі, вывезенай на паднявольную працу і аддадзенай у распараджэнне сям'і Шарфаў. Гвалтоўная смерць Франі ў фінале падкрэслівае трагізм лёсу такіх паланянак, якім надзвычай цяжка было вярнуцца да мірнага жыцця на радзіме. Абвостраны паказ ваеннай рэчаіснасці ў аповесці «Пакахай мяне, салдацік» заключаецца ў адлюстраванні письменнікам жорсткасці паводзін не толькі заваёўнікаў, але і сваіх: тыранія камандзіраў у адносінах да салдат, дзеянні партыйных работнікаў і смерцаўцаў. Уздымае В. Быкаў у творы і складаную тэму акружэнцаў, да якіх у 1940-я гг. было негатыўнае стаўленне. Па-новаму – праўдзівая і без налёту афіцыйнасці – письменник паказвае сустрэчу на Эльбе савецкіх і амерыканскіх войск. Падчас сустрэчы гучыць песня «Пакахай мяне, салдацік», якая стала загаловам і лейтматывам твора. Неаптымістычны прагноз В. Быкава на далейшае жыццё пры савецкай уладзе падаецца праз адлюстраванне рефлексіі персанажаў аповесці. Прафесар Шарф у размове з Барэйкам выказвае думку, неверагодную для маладога савецкага камандзіра – пра роднасную прыроду фашызму і камунізму: «*Замест немцаў тут жа заваладараць рускія*» [8, с. 457]. У познесавецкія часы, у перыяд галаснасці гэтая думка зрабілася ўжо агульнавядомай у СССР. У творы «Пакахай мяне, салдацік» В. Быкаў дэманструе лепшыя традыцыі апаведу: лаканічнасць, дакладнасць мастацкіх дэталей, нагляднасць пейзажных замалёвак. Баец-ветэран палемічна і балюча раскрывае праўду пра мінулую вайну, песімістычна распавядае пра трагізм быцця сваіх герояў. Праз пагібель Франі ў фінале вайны аўтар малое бесперспектыўнасць будучыні простага чалавека, завастраючы ўвагу на праблеме дабра і зла. Экзістэнцыйным пафасам поўняцца апошнія сцэны аповесці, дзе гаворка ідзе пра пахаванне беларускай дзяўчыны Франі і нямецкіх салдат на адных могілках. Письменніка адрознівае псіхалагізм, канкрэтнасць і акцэнтацыя пры абмалёўцы мастацкіх дэталей: «*Я закопаў Франю. Гарнуў і гарнуў рыдлёўкай на чорную накрыву труны. Як яна схавалася за жвірам, крыху перадыхнуў і пачаў сунуць жвір зноў. Так да самага верху магілы*» [8, с. 501]. Дынамічная змена часу і прасторы, павелічэнне колькасці разнапланавых персанажаў стала пазнакай раманнага мыслення ў прозе В. Быкава.

У апошні перыяд жыцця ў светапоглядзе В. Быкава, на думку М. Тычыны, назіраюцца элементы касмізму і фаталізму. Вера ў Бога, паводле В. Быкава, з'яўляецца абаронай ад праяў акаляючай рэчаіснасці. М. Тычына, маючы на ўвазе найперш творчасць письменніка, адзначаў [16, с. 198] стварэнне ў беларускай літаратуры метафізічнай мовы. Тэма боскага найбольш непасрэдна і канкрэтна прагучала ў празаіка на старонках аповесці «Знак бяды», дзе відавочная сувязь гістарычных пластоў праз біблейскія матывы. Пятрок Багацька перад прыходам немцаў звяртаецца да Бога, успамінаючы яго і падчас пераносу драўлянага крыжа на гару Галгофу. Назва гары (Галгофа) таксама адсылае да Бібліі, з'яўляючыся пры гэтым праекцыяй на рэальнае жыццё селяніна. У аповесці «У тумане» чытаем пра параненага, а пасля нежывога Бурава, якога Сушчэня сімвалічна нясе на плячах, нібы крыж Хрыста. Паказальны ў творы матыў дарогі: да сябе, сваіх, выратавання. Тая ж сімволіка крыжа прысутнічае і ў аповесці «Пакахай мяне, салдацік». Хрысціянскія матывы ў позніх творах В. Быкава паказваюць месца рэлігійных канонаў у жыцці сучаснага чалавека.

Паводле меркавання Д. Бугаёва, назвы некаторых твораў письменніка намякаюць на адмоўныя праявы свету і трагізм чалавечага існавання (апавесці «Пастка», «У тумане», «Аблава», «Сцюжа», «Балота», інш.). Письменник у фінале жыцця казаў пра ўласны песімізм адносна будучыні: «*Мабыць, кожнаму свой шлях да свабоды накіравана прайсці асобна. Усё ж індыўдуалізм і ў гэткім абліччы – не самы горшы кірунак да яе*» [6, с. 539]. І. Фіхтэ сцвярджаў [17, с. 41], што чалавек мае сваё прызначэнне і павінен дзейнічаць у адпаведнасці з ім, ствараючы быццё. В. Быкаў вызначыўся, што чалавек павінен усведамляць асабістыя духоўныя мэты, а не ўсялякім коштам адпавядаць сацыяльнай кан'юнктуры.

Заклучэнне. Для В. Быкава перыяд 1980 – 1990-х гг. у творча-выяўленчым плане зрабіўся адметным распрацоўкай новых аспектаў з падзей мінулага і зваротам да сучаснасці. Развіццё атрымала паэтыка прытчы ў жанры апавядання. Таксама ва ўсіх жанрах быкаўскай прозы паглыбілася экзістэнцыйнае светаадчуванне, якое пачало пераважаць у адлюстраванні праблем маральнага выбару чалавека ў быццёвых сітуацыях. У самім жанры аповесці таксама адбылася эвалюцыя. Напісаная ў 1982 г. аповесць «Знак бяды» ўпершыню засведчыла, што В. Быкаў перайшоў да непасрэднага адлюстравання сувязі розных гісторыка-культурных эпох, перажытых беларусамі ў першай палове ХХ ст. Гэта не толькі павялічыла аб'ём аповесці, але і ўскладніла яе архітэктоніку настолькі, што даследчыкі пачалі гаварыць пра раманае мысленне В. Быкава. Аналагічнымі жанравымі зменамі характарызуецца і аповесць «Кар'ер», а таксама скончаная ў 1991 г. аповесць «Сцюжа». Тым не менш В. Быкаў напрыканцы жыцця стварыў і некалькі жанравых узораў той сваёй аповесці, якая мае статус класічнай: з абмежаванай колькасцю персанажаў і лаканізмам у сюжэтабудаванні. Такімі аповесцямі позняга В. Быкава зрабіліся «У тумане», «Пакахай мяне, салдацік», «Балота» (2001), таксама няскончаная аповесць «Бліндаж». У іх адразу пазнаюцца вобразы тыповых быкаўскіх герояў-беларусаў – бязвінных ахвяр. У названых творах асноўны ідэйны акцэнт зроблены на трагічнай безвыходнасці ў лёсе мірнага жыхара-беларуса, які трапляе ў жорны вайны. Пры гэтым палемічны пафас пісьменніка зменшыўся і амаль цалкам саступіў экзістэнцыйна-засмучанаму. Пісьменнік на сыходзе жыцця пісаў пра свой вопыт спазнання добра і зла на вайне ўжо цалкам адкрыта, умацняючы традыцыйны гуманістычны пафас і думку пра неабходнасць маральна-этычных імператываў для кожнай асобы. В. Быкаў – адзін з першых беларускіх аўтараў, хто звярнуўся да псіхалогіі чалавека і разбурыў адназначныя, стэрэатыпныя вобразы правых і вінаватых на вайне. Мастак глыбока ўспрыняў экзістэнцыйныя філасофскія сэнтэнцыі пра жыццё і смерць у тупіку абсурднай рэчаіснасці, адкуль няма выйсця. Разам з гэтым у жанры аповесці пісьменнік адлюстроўвае найперш уласна-беларускую, гістарычна-канкрэтную праўду пра Вялікую Айчынную вайну. Хрысціянскія матывы, якія значна паглыбіліся ў позніх творах В. Быкава, таксама выконваюць ролю своеасаблівых адсылак да сучаснасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Быкаў, В. Праўдай адзінай: Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв'ю / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1984. – 262 с.
2. Дзюбайла, П.К. Панарама сучаснай беларускай прозы : літ.-крытыч. арт. / П.К. Дзюбайла. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. – 192 с.
3. Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. У 4 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; рэдкал.: У.В. Гніламёдаў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 1999–2015. – Т. 3 : 1941–1965. – 2002. – 952 с.
4. Навумовіч, У.А. Беларуская літаратура : вучэб. дапам. / У.А. Навумовіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 2007. – 478 с.
5. Бельскі, А.І. Вывучэнне творчасці пісьменнікаў: класікі і сучаснікі ў школе / А.І. Бельскі. – Мінск : Аверсэв, 2005. – 352 с.
6. Быкаў, В. Доўгая дарога дадому / В. Быкаў. – Мінск : ГАБТ Кніга, 2003. – 539 с.
7. Бугаеў, Д.Я. Спавадальнае слова. Літаратура, крытыка, успамін / Д.Я. Бугаеў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2001. – 325 с.
8. Быкаў, В. Пакахай мяне, салдацік : аповесці, апавяданні / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – 574 с.
9. Локун, В.І. Васіль Быкаў у кантэксце сусветнай літаратуры / В.І. Локун. – Мінск : Тэхнапрынт, 2005. – 228 с.
10. Афанасьев, И. Кто восходит на Голгофу? Антивоенная идея в творчестве Василия Быкова / И. Афанасьев. – Минск : Мастацкая літаратура, 1993. – 160 с.
11. Прохорова, Т.Г. Жанровое своеобразие повести В. Быкова «Карьер» / Т.Г. Прохорова // Жанровое многообразие художественной литературы : межвуз. сб. науч. тр. / Сарат. гос. пед. ин-т ; редкол.: Т.Д. Белова (отв.) [и др.]. – Саратов, 1990. – С. 95–108.
12. Быкаў, В. Кар'ер / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 302 с.
13. Быкаў, В. Бліндаж. Аповесці. Бібліятэчка «Дзеяслова» / В. Быкаў. – Мінск : Выд. В. Хурсік, 2006. – 192 с.
14. Быкаў, В. У тумане: Аповесці / В. Быкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – 383 с.
15. Бугаеў, Д. Трагедыя на зыходзе вайны: аповесць В. Быкава «Пакахай мяне, салдацік» / Д. Бугаеў // Роднае слова. – 1997. – № 2. – С. 10–21.
16. Тычына, М.А. Філасофія літаратуры: беларускі варыянт / М.А. Тычына. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 324 с.
17. Философия / Т.И. Кохановская [и др.]. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2001. – 575 с.

REFERENCES

1. Bykaŭ, V. (1984). *Prav'dai adzinai: Litaraturnaya krytyka, publitsystyka, interv'yu*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
2. Dzyubaila, P. (1986). *Panarama suchasнай belaruskaj prozy: Lit.-krytych. artykuly*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
3. *Gistoryya belaruskaj litaratury XX stagoddya* (2002). In 3 vol., Vol. 31941–1965). Minsk: Belaruskaya navuka. (In Beloruss.).
4. Navumovich, U. (2007). *Belaruskaya litaratura: vucheb. dapam*. Minsk: Vysheishaya shkola. (In Beloruss.).
5. Bel'ski, A. (2005). *Vyvuchenne tvorchastsi pis'mennikaŭ: klasiki i suchasniki ŭ shkole*. Minsk: Aversev. (In Beloruss.).
6. Bykaŭ, V. (2003). *Doŭgaya daroga dadomu*. Minsk: GABT Kniga. (In Beloruss.).
7. Bugaeŭ, D. (2001). *Spavyadal'nae slova. Litaratura, krytyka, uspamin*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
8. Bykaŭ, V. (2013). *Pakakhai myane, saldatsik: apovetsi, apavyadanni*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
9. Lokun, V. (2005). *Vasil' Bykaŭ u kontekste susvetnaj litaratury*. Minsk: Tekhnaprynt. (In Beloruss.).
10. Afanas'ev, I. (1993). *Kto voskhodit na Golgofu? Antivoennaya ideya v tvorchestve Vasilya Bykova*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Russ.).

11. Prokhorova, T. (1990). Zhanrovое svoebrazie povesti V. Bykova «Kar'er». In. T.D. Belova (Eds.) *Zhanrovое mnogoobrazie khudozhestvennoi literatury*. Saratov: Saratov state pedagogical institute, (9–15). (In Russ.).
12. Bykaŭ, V. (1987). *Kar'er*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
13. Bykaŭ, V. (2006). *Blindazh. Apovesti. Bibliyatechka «Dzeyaslova»*. Minsk: Vyd. V. Khursik. (In Beloruss.).
14. Bykaŭ, V. (1989). *U tumane: Apovesti*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Beloruss.).
15. Bugaëŭ, D. (1997). Tragedyya na zykhozde vainy: apovests' V. Bykava «Pakakhai myane, saldatsik» [Tragedy at the end of the war: V. Bykov's novella «Love me, soldier Boy»]. *Rodnae slova [Native word]*, (2), 10–21. (In Beloruss., abstr. in Engl.).
16. Tychyna, M. (2014). *Filosophiya litaratury: belaruski varyyant*. Minsk: Belaruskaya navuka. (In Beloruss.).
17. *Filosophiya* (2001). [*Trust: philosophy*] (2001). Rostov-na-Donu: Feniks. (In Russ.).

Пастыніў 17.12.2021

ТРАНСФОРМАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КАТЕГОРИЙ И ОБРАЗОВ В ОСВОЕНИИ ВОЕННОЙ ТЕМЫ В. БЫКОВЫМ В ПОВЕСТИ 1980-х – 199-х гг.

Т.Р. БОГОРАДОВА

Рассматривается эволюция художественных образов и категорий в жанре повести известного классика белорусской литературы В. Быкова в период 1980-х – 1990-х гг. Анализируются так называемые «горизонтальные» литературные влияния, которые прослеживаются через художественные взаимодействия писателя с другими авторами (преимущественно представителями «лейтенантской прозы»), ровесниками, коллегами по перу. Прослеживается художественный путь В. Быкова от воплощения идей «ремаркизма», партизанских повестей до притчево-параболического отражения реальности и использования экзистенциальной эстетики. Антивоенный пафос и реализм выводят художника, а вместе с тем и национальное писательство, на мировой уровень. Бывший фронтовик В. Быков в литературе занимался прежде всего поисками человека, что вылилось в идейно-эстетическую поэтику жанра повести.

Ключевые слова: реалистическая поэтика, экзистенциальное мироощущение, ремаркизм, притчевое начало, гуманистический пафос, метафизический язык.

TRANSFORMATION OF ARTISTIC CATEGORIES AND IMAGES DURING THE DEVELOPMENT OF THE MILITARY THEME BY V. BUKOV IN THE STORY OF THE 1980^s – 1990^s

T. BAGARADAVA

The evolution of artistic images and categories in the genre of the novel by the famous classic of Belarusian literature V. Bykov in the period of the 1980^s – 1990^s is considered. The so-called «horizontal literary» influences are analyzed, expressed through the writer's artistic relationships with other authors (mainly representatives of «lieutenant prose»), peers, colleagues in pen. V. Bykov's artistic path is traced from the embodiment of the ideas of «remarkism», partisan stories to the parable-parabolic reflection of reality and the use of existential aesthetics. Anti-war pathos and realism bring the artist, and at the same time, the national writing, to the world level. The former front-line soldier V. Bykov in literature was primarily engaged in the search for a person, which is manifested through the ideological and aesthetic poetics of the novel genre.

Keywords: realistic poetics, existential attitude, remarkism, parable principle, humanistic pathos, metaphysical language.

УДК 821.162.1-311.6:94(476.5)

МАСТАЦКАЯ РЭЦЭПЦЫЯ ГІСТОРЫІ XVI СТАГОДДЗЯ Ё ТРЫЛОГІІ ЯНА КАНТРЫМОВІЧА-АГІНСКАГА «W PROMIENIACH SŁAWY»: УЗЯЦЦЕ ПОЛАЦКА

канд. філал. навук, дац. Г.А. ГЛАДКОВА
(Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маісэрава)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2275-2700>

У артыкуле на матэрыяле гістарычнай аповесці Яна Кантрымовіча-Агінскага «W promieniach sławy» разглядаецца мастацкая рэцэпцыя ваенных падзей другой паловы XVI стагоддзя – паход караля Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя на Полацк і ўзяцце горада ў 1579 годзе як частка заключнага этапа Лівонскай вайны. Адзначана спецыфіка аўтарскай інтэрпрэтацыі гістарычнага матэрыяла, выяўлена гісторыяграфічная крыніца, якая была пакладзена ў аснову аповесці, улічаны ўплыў нацыянальнага стэрэатыпу, які праявіўся ў адборы пісьменнікам фактаў і асаблівасцяў іх мастацкай трансляцыі. Неабходная ўвага нададзена кампазіцыйным прыёмам, якія дазволілі Я. Кантрымовічу-Агінскаму спалучыць у адзінстве два асобныя эпізоды тагачаснай гісторыі: спробу арганізаваць замах на жыццё польскага караля і кіраўніцтва С. Баторыем штурмам умацаванняў Полацка. Вылучаны асноўныя прыёмы стварэння мастацкіх вобразаў (ідэалізацыя, мастацкі паралелізм і інш.).

Ключавыя словы: Рэч Паспалітая, Лівонская вайна, асада Полацка, рэцэпцыя, нацыянальны стэрэатып, мастацкі вобраз, жанр, стыль.

Уводзіны. Мастацкая інтэрпрэтацыя гісторыі ва ўсе эпохі прываблівала пісьменнікаў. Гісторыя Полацка не стала выключэннем, пра горад і яго славытых дзеячаў пісалі М. Багдановіч, В. Ластоўскі, У. Караткевіч, А. Лойка і інш. [1]. Актуальным напрамкам сучаснага літаратуразнаўства бачыцца даследаванне беларускага (літвінскага) кантэксту ў мастацкіх творах суседніх літаратур, што дазволіць удакладніць спецыфіку нацыянальнай ідэнтычнасці праз погляд носьбітаў іншай культуры. Так, дастаткова багаты матэрыял па дадзенай праблеме можа быць актуалізаваны дзякуючы набыткам польскай літаратуры, у прыватнасці, гісторыя Літвінскага краю згадваецца ў творах А. Накваскі і Т. Ежа (З.Мілкоўскага), Ф. Асяндоўскага і Л. Патоцкага, В. Гамуліцкага, Я. Кантрымовіча-Агінскага і інш.

Мэта артыкула – на матэрыяле гістарычнай аповесці «Połock» з трылогіі Яна Кантрымовіча-Агінскага «W promieniach sławy» выявіць асаблівасці мастацкай інтэрпрэтацыі ваенных падзей XVI стагоддзя.

Для дасягнення пастаўленай мэты неабходна вырашыць наступныя задачы: азнаёміцца з другім томам гістарычнай трылогіі Я. Кантрымовіча-Агінскага «W promieniach sławy» (апавесць «Połock»), а таксама гістарычнымі і літаратуразнаўчымі даследаваннямі па тэме; выявіць у мастацкім тэксце эпізоды, звязаныя з гісторыяй Полацкай зямлі; ахарактарызаваць вобразную сістэму твора; вызначыць спецыфіку аўтарскага асэнсавання ў апавесці гісторыі XVI стагоддзя.

Асноўная частка. Польскі пісьменнік Ян Кантрымовіч-Агінскі (1829–1913) адзначыўся ў літаратуры гістарычнай прозай, сярод якой вылучаецца трылогія «W promieniach sławy» (1909), якая складаецца з апавесцей «Gdańsk» («Гданьск»), «Połock» («Полацк»), «Pskow» («Пскоў»). У аснове сюжэта – эпізоды Лівонскай вайны з акцэнтам на дзейнасці караля Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя па вяртанні захопленага Масковіяй Полацка і пскоўскай ваеннай аперацыі. Як вядома, узяцце Полацка ў 1579 г. стала пераломным момантам Лівонскай вайны 1558 – 1583 гг. Прэцэдэнтам для намераў па вяртанні старажытнага горада пад уладу Рэчы Паспалітай стаў захоп Полацка маскоўскім войскам у 1563 г. Менавіта С. Баторый выказаў намер вярнуць страчаны горад, «*będący bratą do Inflant i Litwy*» («які быў брамай да Інфлянтаў і Літвы» – тут і далей пераклад Г.Г.), што давала адразу некалькі пераваг. Па-першае, такі манеўр дазваляў перанесці тэатр ванных падзей на землі маскоўскай дзяржавы, па-другое, вяртанне Полацка было своеасаблівым рэваншам за ваенныя няўдачы 1563 года: «*Połock przed kilkunastu laty dopiero przyłączony do Moskwy, odzyskać było obowiązkiem honoru*» («Полацк здабыць, які ўжо некалькі гадоў быў далучаны да Масквы, было справай гонару») [2, с. 50].

У апавесці падкрэсліваецца, што шляхта Рэчы Паспалітай ахвотна фінансавала ваенны паход Баторыя, нават жаўнер, які не меў шляхецтва (у апавесці – герой Ян Вонсік), прывёз велізарную колькасць грошай, заробленых гандлем. З адпаведным патрыятычным пафасам кароль аданіў такі ўчынак: «*Szczęśliwa kraina, gdzie rodzą się tacy ludzie*» («Шчаслівая краіна, дзе родзяцца такія людзі») [2, с. 24].

Апісанню штурму Полацка папярэднічае эпізод, звязаны з асобай авантурыста, па трапным вызначэнні Л. Рублеўскай, «высакароднага аферыста» Грыгорыя Осціка [3, с. 51]. Аўтарская ацэнка гэтай гістарычнай асобы праявілася праз своеасаблівы лінгвакультурны тыпаж: гэта, напрыклад, партрэтная дэталі (чырвоныя валасы, якія вылучаюць героя сярод іншых і падмацоўваюць уяўленне пра яго як пра натуру хітрага, здольнага на падман чалавека), маўленне персанажа (лексіка зневажальнага характару), паводзіны героя, яго псіхалагічны адметнасці (жорсткасць, сквапнасць да грошай). Прыспешнікамі Осціка сталі Сцерваедаў і Сукін, гаваркія імёны якіх – яшчэ адзін традыцыйны пісьменніцкі прыём для перадачы ўласных антыпатыі аўтара. У тэксце твора агучаны незаконныя справы пана Осціка: выраб фальшывых грошай, падробка дакументаў і пачатак магнатаў Літвы. Фабрыкуючы «лісты літвінскай шляхты» да рускага цара з абацаннем падтрымкі і чаканнем матэрыяльных узнагарод,

а таксама плануячы замах на жыццё караля Рэчы Паспалітай рукамі злодзеяў, Осцік канчаткова згубіў павагу да сябе і прадвызначыў свой лёс.

У адступленні Кантрымовіч-Агінскі падсумаваў, што дадзены эпізод з гісторыі супрацьстаяння Рэчы Паспалітай і Масковіі дэманструе, што Іван IV ужываў любыя сродкі ў змаганні (подкуп, разбой і г.д.), Стэфан Баторый, наадварот, ахарактарызаваны аўтарам як чалавек «рыцарскай дабрачыннасці і шляхетнасці», што не супярэчыла агульнаму вектару польскай літаратуры ў асвятленні ваенных канфліктаў з маскоўскай дзяржавай (згадаем аналагічны характар вобраза паўночна-усходняга суседа Рэчы Паспалітай у «Запісках пра Маскоўскую вайну» Рэйнгальда Гейдэнштэйна ці ў «Паходзе на Маскву Кшыштафа Радзівіла, польнага гетмана ВКЛ у 1581 г.» Яна Каханюскага). Натуральна, што аўтарская антыпатыя да прадстаўнікоў маскоўскай дзяржавы тлумачыцца замацаваным у свядомасці этнічных палякаў стэрэатыпам, які пачаў фарміравацца ў XVI стагоддзі, калі кантакты палякаў з Масковіяй былі пераважна ваеннымі, а значыць, насцярожанасць і прадудзятасць у адносінах да чужынцаў была зразумелай.

Ускосна з тэкста аповесці вынікае параўнанне матываў барацьбы палякаў і маскавітаў: першыя не шкадуюць сваіх грошай на вайну з Іванам IV, другія бачаць толькі ўласную карысць і чакаюць грашовы набытак ад маскоўскай улады за службу. Адносна апошняй заўвагі аўтара ўдакладнім, што пытанне фінансавання вайны для Рэчы Паспалітай не было такім лёгкім, як адзначаў Р. Гейдэнштэйн. С. Баторый часткова ўзяў грошы ў пазыку, часткова даў свае, адначасова звярнуўся па дапамогу да немцаў і венграў. Літва адгукнулася на просьбу караля: калі колькасць літвінаў стала даходзіць да дзесяці тысяч чалавек, кароль, падбадзёраны іх стараннасцю, з вялікім натхненнем заняўся іншымі справамі [4, с. 38–39].

Аўтар паслядоўна пералічыў асноўных удзельнікаў паходу. Войска Рэчы Паспалітай складалася з кавалерыі літвінаў (Радзівілаў, Кішкаў, Хадкевічаў, Агінскіх), польскіх узброеных сіл (Збароўскіх, Сіняўскіх, Фірпеяў і інш.), венгерскай артылерыі, запаражскіх казакаў, ваеннай дапамогі з Курляндыі і Сямігаліі. Як бачна, С. Баторый рабіў стаўку не толькі на «паспалітае рушанне», але і на вопыт наёмных ваяроў. Асабліваю ўвагу пісьменнік надаў казацкаму войску: у тэксце прадстаўлены аўтэнтчны матэрыял (казацкая песня XVI ст. «То не вітр буйный...»), перададзены асаблівае ўкраінскай гаворкі, падкрэслена роля казакаў у ваеннай кампаніі караля Рэчы Паспалітай.

У тэксце аповесці адносна вобраза С. Баторыя ў наяўнасці мастацкае дапушчэнне: рэплікі караля пададзены па-польску, што не адпавядае гістарычнай рэальнасці, бо, як вядома, С. Баторый не разумеў польскай мовы і гаварыў на латыні [4, с. 38]. У астатнім пісьменнік захаваў факталогію, верагодна, ён карыстаўся працай польскага гістарыёграфа прускага паходжання Рэйнгальда Гейдэнштэйна, на што ўказваюць наступныя дэталі з мастацкага тэкста: па-першае, згаданне не толькі Свіры, але і Дзісны як месца збору польскага войска; па-другое, Кантрымовіч-Агінскі падрабязна апісаў спосаб навядзення мастоў з дапамогай лодак, пра які паведамляў той жа Гейдэнштэйн. Праўда, у аповесці вынаходнікам такога зручнага і мабільнага спосабу стаў звычайны жаўнер, нават не шляхціч, Ёзаф Валюха. Па-трэцяе, пісьменнік не забыўся на эпізод, відавочна, пачэрпнуты ў «Запісках пра маскоўскую вайну», пра варварскі ўчынак маскавітаў, якія забілі польскіх палонных і сплалі іх трупы, прымацаваныя да бярвенняў, па Дзвіне на вачах войска Рэчы Паспалітай.

Мастацкасць літаратурнага тэкста абумовіла трансляцыю гістарычнага факта ў абрамленні дакладнасцей, створаных аўтарскім уяўленнем. Так, Я. Кантрымовіч-Агінскі ўзмацніў эмацыянальнае ўздзеянне эпізода за кошт канкрэтызацыі апісанняў: «<...> do każdej [drewnianej belki] przywiązane były po dwa nagie trupy, haniebnie pokaleczone; ten miał obcięte obie nogi, ten ręce, inny zdartą z głowy skórę, inny rozplątany brzuch, z którego wychodziły wnętrzności. Stado kraków krążyło ponad wodą [...]; niektóre już siedziały na trupach, wydzielając im oczy <...>» («<...> да кожнага бярвеня былі прывязаныя два аголеныя страшэнна пракалечаныя трупы; у аднаго былі адсечаныя абедзве нагі, у другога – рукі, у некага была садраная з галавы скура, у іншага распораты живот, з якога вывальвалася вантроба. Зграя крумкачоў кружыла над вадой [...], некаторыя ўжо сядзелі на трупах, выдзёўваючы ім вочы») [2, с. 86]. Распараджэнне С. Баторыя вылавіць і пахаваць пацярпелых сцвердзіла гуманнасць кіраўніка Рэчы Паспалітай у процівагу варварам-маскавітам.

Адзначым, што існуе некаторая недакладнасць з выкарыстаннем тапанімічнай назвы «Сярэдні замак» («Średni zamek»), якая сустракаецца ў аповесці. Як вядома, у Полацку былі Верхні і Ніжні замкі (апошні называлі Стралецкім), аднак Гейдэнштэйн назваў Верхні замак «сярэдняй крэпасцю», што прывяло да блытаніны ў некаторых працах, на што ўказаў даследчык С. Тарасаў [5, с. 44–45].

Пісьменнік звярнуў увагу на цяжкасці, з якімі прыйшлося сутыкнуцца войску Рэчы Паспалітай: адсутнасць дарог, якія стаялі размытымі пад несупынным дажджом, неабходнасць прабівацца праз лясы, што нараслі за шаснаццаць гадоў на палях, якія перасталі засейвацца пасля ўзятця Полацка Іванам IV. Падрыхтоўка да штурму праходзіла ў надзвычай складаных умовах, прыходзілася капаць умацаванні, стоячы па пояс у вадзе, з-за дажджоў узніклі праблемы з дастаўкай фуражу і харчавання з Літвы: валы не маглі пераадолець бездарожжа. Абмалёўка становішча бачная ў аповесці па наступных дэталях: на трыццаць міль вакол Полацка была амаль пустыня, людзі разбегліся, вёскі стаялі спаленыя, да таго ж дарагавізна была такая, што за карэц аўса для каня плацілі дзесяць талераў супраць звычайнага кошту ў трыццаць грошай.

Апісанне ўзятця Полацка паслядоўна паўтарае «Запіскі...» Гейдэнштэйна, так, вытрымка з гістарыяграфічнай крыніцы «у всех осаждённых было так велико старание потушить пожар, что ни дряхлые старики, ни женщины, ни даже дети не уклонялись от работ или опасности, приносили своим в большом количестве воду и другие средства для тушения пламени...» [4, с. 60] амаль даслоўна працываена Я. Кантрымовічам-Агінскім: «...widzieć można było [...] starców, kobiety i dzieci, znoszących wodę do gaszenia pożaru...» [2, с. 89].

Аднак пісьменнік выбарачна падыходзіў да фактаў і будаваў аповесць на тых, якія не разыходзіліся з ідэйнай накіраванасцю твора. Напрыклад, аўтарам не акцэнтаваная ўвага на ўчынках венгерскіх салдат, якія забілі дзесяць перабегчыкаў-маскавітаў, каб прадухіліць здачу крэпасці і тым самым пазбавіць сябе славы і ўзнагарод за перамогу. Як паведамляў Гейдэнштэйн, «молва о древних богатствах знаменитого города и особенно находящейся в нём церкви св. Софии, о серебряных статуях, о богатейших дарах древних русских князей, которые, как говорили, находились там, возбудила в солдатах надежду на огромную добычу...» [4, с. 66]. У мастацкім творы кіраўнік венгерскіх атрадаў Бекеш не дапусціў такой крывавай расправы.

Пасля ўзяцця Полацка з-за смуроду, які стаяў у горадзе ад непахаваных маскавітамі трупаў, кароль адклаў малебен з удзячнасцю Богу за атрыманую перамогу, да таго ж вачам заваёўнікаў адкрылася жудасная карціна: паўсюль ляжалі знявечаныя трупы палонных, больш за іншых пацярпелі немцы, іх варылі жывымі, знімалі скуру ласкутамі, адразалі вушы і языкі. Паказальна, што С. Баторый абышоўся з абаронцамі Полацка гуманна: кожнаму было дадзена права выбіраць паміж вяртаннем на радзіму ці далучэннем да падданных караля Рэчы Паспалітай. У аповесці пра Івана IV сказана: «*Kniaź nie umiał przebaczać i najstraszniejsze męki czekały tych, którzy zdali miasto*» («Цар не ўмеў прабачаць і найстрашнейшыя пакуты чакалі тых, хто здаў горад») [2, с. 102]. Аднак з «Запісак...» вынікае, што маскоўскі цар іх памілаваў і адправіў у іншыя крэпасці, каб там яны маглі «смыць с себя бесчестие за сдачу Полоцка» [4, с. 70].

Дзейнасць караля Рэчы Паспалітай па аднаўленні Полацка абазначана ў некалькіх момантах: па-першае, С. Баторый пакінуў прываслаўнаму духавенству цэрквы, загадаўшы вярнуць тыя храмы, якія былі перароблены маскавітамі з ранейшых касцёлаў; па-другое, значная тэрыторыя была выдзелена езуіцкаму Ордэну пад будаўніцтва касцёла і заснаванне акадэміі. Такія крокі сведчаць пра разуменне каралём ролі рэлігіі ў грамадстве і пра стратэгічныя намеры пры вядзенні вайны на тэрыторыі Масковіі мець падтрымку прываслаўнага насельніцтва, пазбаўленага прымусовага акаталічвання. Па-трэцяе, кароль вырашыў адміністрацыйнае пытанне кіравання Полацкам, прызначыў гараднічага (Францыск Жук) і ваяводу (Станіслаў Давойна).

Заклучны ваенны эпізод аповесці – узяцце гарнізона крэпасці Сокал, крывавае расправа ў якім была своеасаблівай помстай маскавітам за ўчыненае імі раней. Услед за Гейдэнштэйнам Кантрымовіч-Агінскі распавёў пра выкарыстанне чалавечага тлушчу нямецкімі маркітанткамі для гаення ран, які жанчыны самі дабывалі з цел забітых маскавітаў. Каштоўнасцей тут пераможцы знайшлі значна больш, чым у Полацку, які стаў ахвярай сквапнасці ўсходняга суседа. На апошніх старонках твора аўтар зазначае, што ваенная кампанія перапынілася, кароль накіраваўся на сейм у Варшаву. На пачатку кастрычніка ляглі снягі, і ў дадзеным кантэксце гэта паведамленне можа ўспрымацца як сімвал: белы, чысты покрыві засцілае шматпакутную зямлю, нясе, нарэшце, Прыдзвінскаму краю супакой і мір.

Заклучэнне. Такім чынам, другая частка гістарычнай трылогіі Я. Кантрымовіча-Агінскага «*W promieniach sławy*» ўяўляе сабой мастацкую інтэрпрэтацыю аднаго з важнейшых эпізодаў Лівонскай вайны – узяцце Полацка, які пасля шаснаццацігадовага знаходжання ў складзе Масковіі быў вернуты пад уладу Рэчы Паспалітай. Адзначым наступныя асаблівасці трансляцыі гістарычнага матэрыялу ў мастацкім творы: па-першае, верагоднай крыніцай, якой карыстаўся аўтар аповесці, былі «Запіскі пра маскоўскую вайну» Р. Гейдэнштэйна, на што ўказвае шэраг фрагментаў гістарыяграфічнай працы, якія амаль даслоўна ўзноўлены ў аповесці. Па-другое, як вядома, літаратурны твор немагчымы без мастацкага вымыслу, таму пісьменнік увёў у сюжэт не толькі рэальных гістарычных асоб, але і герояў, створаных уласнай фантазіяй (Юзаф Валоха, Ян Вонсік і інш.). Па-трэцяе, у аповесці мы назіраем кампіляцыю двух асобных гісторый, якія шчыльна пераплецены, утвараючы умоўную двухчасткавую кампазіцыю твора. Гэта гісторыя пра дзейнасць Г. Осціка і ўласна апісанне ўзяцця Полацка. Таксама адзначым суб'ектыўны падыход аўтара да гістарычных фактаў, як правіла, пісьменнік выбіраў эпізоды, якія дэманстравалі дзейнасць польскіх жаўнераў і іх саюзнікаў з лепшых пазіцый, змаганне паказана як цалкам справядлівае, асоба караля Рэчы Паспалітай С. Баторыя ідэалізуецца, гэта гуманны кіраўнік, які не прагне чужога, а вяртае сваё, паважае права чалавека на выбар рэлігіі і падданства, згодна з сумленнем карае і ўзнагароджвае. Пісьменнік часам дае ўласныя каментарыі ваенным падзеям з пункту погляду чалавека XIX стагоддзя. Так, паведамляючы пра загад маскоўскага цара спаліць Запалоцце, аўтар згадаў падзеі 1812 года і аналагічную тактыку рускіх – пажар Масквы, якую Напалеон вымушаны быў пакінуць ні з чым. Найбольш папулярныя мастацкія прыёмы, якія выкарыстаў пісьменнік, – гэта супрацьпастаўленне і мастацкая дэталі. Так, на кантрасце пададзены асобы С. Баторыя і Івана Грознага, палітыка Масковіі і Рэчы Паспалітай, мастацкая дэталі дапамагае стварыць апавед эмацыянальна насычаным, акрамя таго, пры партрэтным апісанні яна дапамагае пісьменніку падкрэсліць дамінуючыя рысы характару героя.

Нягледзячы на маштабнасць, значнасць узноўленай гістарычнай падзеі, аўтар не абышоў увагай лёс звычайнага чалавека, які апынуўся ў віхуры вайны. Гэта тэма праходзіць праз дзейнасць звычайных прадстаўнікоў польскага народа, маладых жаўнераў Вонсіка і яго сябра Валохі, апавед пра якіх пачаты ў першай частцы трылогіі.

У цэлым, гістарычная аповесць «Ролюск» дэманструе аўтарскую ідэю праслаўлення перамогі Рэчы Паспалітай у багатым на ваенныя падзеі гістарычным мінулым, а таксама асобы мудрага і справядлівага дзяржаўнага дзеяча – Стэфана Баторыя, таленавітага палітыка і стратэга. Натуральна, што пісьменніцкі погляд на гістарычныя рэаліі не пазбаўлены нацыянальнага стэрэатыпу ў адносінах да ўсходняй дзяржавы, народ якой, з пункту погляду палякаў, падпарадкоўваўся тырану, быў пазбаўлены вольнасці і вымушаны цярдзец прыгнёт. Думаецца, менавіта ўплыў дадзенага трывалага стэрэатыпу абумовіў пісьменніцкую суб'ектыўнасць у адборы фактаў і іх трансляцыі. Аповесць, створаная ў рэчышчы добра распрацаванай у польскай літаратуры XIX стагоддзя гістарычнай тэматыкі, дапаўняе корпус твораў прыгожага пісьменства пра важнейшыя падзеі гісторыі Рэчы Паспалітай.

ЛІТАРАТУРА

1. Сафійка. Полацк. Родны край: проза, паэзія, эсэ /уклад. Н. Гальпяровіча. – Мінск : Маст. літ., 2017. – 286 с.
2. Kontrymowicz-Ogiński, J. W promieniach sławy: powieść historyczna z XVI wieku: w 3 t. / J. Kontrymowicz-Ogiński. – Т. 2. Połock. – Chicago, 1909. – 111 s.
3. Рублевская, Л. Рыцари и Дамы Беларуси: исторические очерки / Л. Рублевская. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 246 с.
4. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578-1582). Издание археографической комиссии / Р. Гейденштейн / пер. с латинского. – СПб. : Тип. Мин-ва внутренних дел, 1889. – 309 с.
5. Тарасаў, С.В. Полацк IX-XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск : Беларуская навука, 1998. – 183 с.

REFERENCES

1. *Safika. Polatsk. Rodny kraj: proza, poezija, eseh* [Sofiyka. Polatsk. Native land: prose, poetry, essays] (2017). Minsk: Mast.lit. (In Belaruss.)
2. Kontrymowicz-Ogiński, J. (1909). *W promieniach sławy: powieść historyczna z XVI wieku: w 3 t. T. 2.* [In the Rays of glory: a historical novel from the XVI century (in 3 vol., Vol. 2)]. Chicago (In Pol.)
3. Rublevskaya, L. (2013). *Rytsari i Damy Belarusi: istoricheskie ocherki* [Knights and Ladies of Belarus: historical essays]. Minsk.: Mast. lit. (In Belaruss.)
4. Geidenshtein, R. (1889). *Zapiski o Moskovskoi voine (1578–1582)*. Izdanie arkhograficheskoi komissii. S.-Peterburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del. (In Russ.)
5. Tarasaŭ, S.V. (1998). *Polatsk IX-XVII stst.: gistoryya i tapagrafiya*. Minsk: Belaruskaya navuka. (In Belaruss.)

Паступіў 15.09.2021

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЦЕПЦИЯ ИСТОРИИ XVI ВЕКА В ТРИЛОГИИ ЯНА КАНТРИМОВИЧА-АГИНСКОГО «W PROMIENIACH SŁAWY»: ВЗЯТИЕ ПОЛОЦКА

Г.А. ГЛАДКОВА

В статье на материале исторической повести Яна Кантримовича-Агинского «W promieniach sławy» рассматривается художественная рецепция военных событий второй половины XVI века – поход короля Речи Посполитой Стефана Батория на Полоцк и взятие города в 1579 году как части заключительного этапа Ливонской войны. Отмечена специфика авторской интерпретации исторического материала, выявлен историографический источник, положенный в основу повести, учтено влияние национального стереотипа, который проявился в отборе письменных фактов и особенностях их художественной трансляции. Необходимо внимание уделено композиционным приёмам, позволившим Я. Кантримовичу-Агинскому совместить в единстве два отдельных эпизода тогдашней истории: попытку организовать замах на жизнь польского короля и руководство С. Баторием штурмом укреплений Полоцка. Выделены основные приёмы создания художественных образов (идеализация, художественный параллелизм и др.).

Ключевые слова: Речь Посполитая, Ливонская война, осада Полоцка, рецепция, национальный стереотип, художественный образ, жанр, стиль.

ARTISTIC RECEPTION OF THE HISTORY OF THE XVI CENTURY IN THE TRILOGY OF JAN KONTRIMOVICH-OGINSKY» IN THE RAYS OF GLORY": THE CAPTURE OF POLOTSK

H. HLADKOVA

The article, based on the material of the historical novel by Jan Kontrimovich-Oginsky «In the rays of glory», examines the artistic reception of the military events of the second half of the XVI century – the campaign of the King of the Polish-Lithuanian Commonwealth Stefan Batory to Polotsk and the capture of the city in 1579 as part of the final stage of the Livonian War. The specificity of the author's interpretation of the historical material is noted, the historiographic source that forms the basis of the story is revealed, the influence of the National stereotype that manifested itself in the selection of facts for writers and the features of their artistic translation is taken into account. Attention is also paid to compositional techniques that allowed J. Kontrimovich-Oginsky to combine two separate episodes of the then history into a unity: an attempt to organize an attempt on the life of the Polish king and the leadership of S. Batory assault on Polotsk. The main methods of quarreling of artistic images are highlighted (idealization, artistic parallelism etc.).

Keywords: the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Livonian War, Asada Polotsk, reception, national stereotype, artistic image, genre, style.

УДК 821.111.09

ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТВОВАНИЯ В РОМАНЕ У. КОЛЛИНЗА «ОПАВШИЕ ЛИСТЬЯ»

А.С. ЖУК

(Полоцкий государственный университет)

e-mail: a.zhuk@psu.by

В статье анализируются повествовательные особенности романа У. Коллинза «Опавшие листья». Данное произведение отличается автобиографичностью, острой критикой морального облика викторианского общества и политического уклада страны. Особое место в романе отводится главному герою. Автор сравнивает уклад жизни и моральные ценности утопического места Тадморской общины и Лондона через призму восприятия главного действующего лица. В романе можно выделить ряд черт, нехарактерных для более ранних работ У. Коллинза: структура произведения, введение новых образов и проблематики, критика среднего класса и общества в целом за нежелание изменить социально-политическую ситуацию.

Ключевые слова: викторианская эпоха, «сенсационный роман», Уилки Коллинз, синтез жанров, эклектичность формы.

Введение. Викторианскую эпоху можно по праву назвать временем экспериментов с повествованием. Благодаря ориентированности на наиболее многочисленный класс викторианского общества, журналы, в которых печатались «сенсационные романы», раскупались моментально, а авторы приобретали широкую известность у публики. В художественных произведениях рассматривались темы, связанные с разрушением образа идеальной аристократической семьи. С уверенностью можно утверждать, что романы-«сенсации» получили колоссальный успех у читателей, о чём свидетельствует развитие периодических журналов (*Tinsley's Magazine* (1867), *Temple Bar* (1858), *All the Year Round* (1859), *Belgravia* (1866)), а также интерес современных литературоведов (Э.-М. Беллер, Э. Кембелл, Р. Фантина, Л. Пикетт, Д. Уайн) к исследованию творчества авторов, создававших работы в этом ключе. Одним из представителей школы «сенсационного романа», а также её основателем является Уилки Уильям Коллинз (*Wilkie William Collins*, 1824–1889).

Целью данной статьи является комплексный анализ повествовательной манеры У. Коллинза на примере его позднего романа «Опавшие листья». Исходя из этого, необходимо определить тематичное и проблемное поле данного произведения, рассмотреть его субъектную организацию и определить особенности «сенсационного романа». В представленном исследовании мы опираемся на историко-контекстуальный метод.

Творчеством У. Коллинза были заинтересованы не только критики времени викторианства, но и современные исследователи. Ряд работ посвящен непосредственно У. Коллинзу (К.К. Хайдер [9], И.А. Матвеев [22], Э. Кэмбелл [4], др.). В российском литературоведении следует выделить А.И. Хотинскую [23], Антонову З.В. [19] и Кешокову Е.А. [20]. Так, в своей монографии «Сенсационный роман – популярный жанр литературы в Великобритании 1860-х гг.», А.И. Хотинская представила структурный и функциональный анализ отдельных «сенсационных романов», так же, как и З.А. Антонова в своей диссертации «Третий период творчества Уилки Коллинза». Практически все исследователи обращают внимание, на то, что У. Коллинз выделялся на фоне викторианского общества и ненавидел формальности (вел богемный образ жизни, постоянно путешествовал, был в связи с двумя женщинами одновременно, принимал наркотические средства (из-за болезней)). Также следует отметить огромное множество критических статей, рассматривающих поэтику «сенсационного романа» (П. Гилберт [8], А.-М. Беллер [1], М. Библи [2], П. Брэнглиджер [3], Э. Кэмбелл [4], Р. Фантина [7], У. Филипс [12], Л. Пикетт [13]). Среди прочего, в них ведётся полемика об определении «сенсационного романа» как отдельного жанра (А. Хотинская) или жанрового гибрида (У. Коэн).

Основная часть. Творческий успех У. Коллинза приходится на 1860 – 1880-е гг. Такие романы, как «Женщина в белом» (*The Woman in White*, 1860), «Лунный камень» (*The Moonstone*, 1868), «Закон и женщина» (*The Law and the Lady*, 1875) и др. произвели сенсацию в конце XIX века. Между тем, в романном творчестве писателя есть произведения, подвергшиеся острой критике. К этой категории относятся «Опавшие листья» (*The Fallen Leaves*, 1879), в котором, по мнению А. Свинбёрна, «есть что-то настолько смехотворно отталкивающее для комментариев»¹ (Перевод наш. – А.Ж.). Н. Пейдж в книге «Уилки Коллинз. Наследие критических работ» считает его «полным провалом» [8, р. 1].

Сам роман был опубликован в 1879 г., гораздо позже известных произведений У. Коллинза и отличается своей структурой и манерой повествования. Викторианские и современные зарубежные критики (А. Свинбёрн, Р. Эшли, Н. Пейдж, Т. Хеллер) утверждают, что в романе отсутствует целостная повествовательная структура, образы отдельных действующих лиц остались незавершёнными [1, р. 13], а некоторые персонажи, наоборот, чересчур гиперболизированы (например, фигура Амелиуса Голденхарта). В то же время, отдельные литературоведы (Э.-М. Беллер, Э. Кембелл) приводят аргументы в пользу данного произведения и его значимости в творчестве

¹ «Too absurdly repulsive for comment» [6, p. 596].

У. Коллинза. Так, А.-М. Беллер отмечает, что роман написан в духе успешных работ автора. Она предполагает, что критика А. Свинбёрна направлена на формальную организацию и художественную структуру, а не на тематическое содержание [1, p. 10]. Мнение А. Свинбёрна разделяет и Р. Эшли, по словам которого У. Коллинз сталкивается с проблемой выбора жанра и стиля для своих произведений, а именно пытается найти форму для своего словесного искусства [1, p. 11]. Но у У. Коллинза не получается ограничиться одним жанром, для его творчества в целом характерна эклектичность формы. Согласно мнению А.И. Хотинской, авторы «сенсационной школы» обращаются к готическому, нью-гейтскому роману и английскому бытописательскому роману, а также популярной мелодраме, заимствуя черты и комбинируя их в своих произведениях (например, образы криминальных героев, напряженная атмосфера, лейтмотив преступления и наказания). Однако, при сравнении с предыдущими романами, в «Опавших листьях» детективная составляющая уступает мелодраме, готическому и дешёвому приключенческому роману (*penny dreadfuls*) [1, p. 11].

Тематика романа крайне разнообразна и многопланова. Однако основную тему повествования автор отразил в названии произведения. У. Коллинз называет «опавшими листьями» людей, «которым не посчастливилось в жизни, которые добивались счастья, а нашли только горе и обман, людей одиноких, несчастных, разбитых горем»² [10, с. 34]. В основном к этой категории относятся женские образы, с чьими историями мы знакомимся через призму восприятия главного героя.

В произведении У. Коллинза поднимается тема брака и отношения британцев к супружеству. В романе «Опавшие листья» брак является средством обогащения и получения статуса. Так, один из второстепенных действующих лиц, Джон Фарнеби, соблазняет девушку из обеспеченной семьи, и впоследствии она рождает внебрачного ребёнка. Для сохранения репутации семье приходится согласиться на брак, но для Фарнеби наличие незаконнорожденной дочери будет пятном на репутации, поэтому он решает выкрасть младенца и отдать женщине на воспитание за деньги («a baby-farmer»³). Он «рассматривает изгнание дочери из общества как цену за свой пропуск в высший свет»⁴ [5, p. 231]. Данный образ представляет собой распространённый в высших кругах тип личности второй половины XIX века, для которого стремление к материальным благам, престижным вещам преобладает над моральными ценностями. Поступками Фарнеби, который позиционирует себя как представитель благородного класса, писатель обращает внимание на то, какие негативные изменения претерпело понятие «джентльменство» [3, p. 226]. Писатель раскрывает перед читателем истинную сущность большинства викторианских аристократических семей: их статус достигается либо незаконным путём, либо любым аморальным способом, что делает повествование «сенсационным» и придаёт ему занимательность, привлекающую читателя.

Стоит также остановиться на проблематике романа. В центр выдвигаются вопросы, касающиеся устоявшейся социально-политической ситуации. В ранних работах (в «Тайный брак» (*Basil*, 1852), «Без права на наследство» (*No Name*, 1862), Лунный камень (*The Moonstone*, 1868) У. Коллинз лишь намекает на общественные проблемы через образы, композицию и комбинацию различных приёмов (сны, случайность), пытаясь донести свой взгляд на современное общество. Но такой косвенный дидактизм не возымел должного эффекта. Для викторианских читателей его произведения были лишь средством для приятного времяпрепровождения, а не трудами, обличающими общественные пороки. В «Опавших листьях» У. Коллинз более открыто критикует викторианский образ жизни, противопоставляет образ жизни, устоявшийся в утопическом месте Тадморская община и Лондоне через высказывания главного героя Клода Амелиуса Гольденхарта. Данная особенность отличает «Опавшие листья» от его предыдущих художественных произведений. В романе автор проводит параллели между Старым и Новым светом, осуждая британцев за любовь к богатству, статусу и незапятнанной репутации, а также в стиле диккенсовских романов демонстрирует другую сторону Лондона: мир нищеты и нужды.

Как пишет Д.Б. Тэйлор, ключевым моментом является выступление главного героя с лекцией о социалистическом христианстве [1, p. 21]. Помимо рассказа об образе жизни участников общины, главный герой останавливается на основных проблемах современной ему Великобритании – проблемах бедности, религии, взаимоотношений в семье. Несмотря на важность репутации, на лекцию приходят представители разных сословий, преследуя разные цели. Так, низший и средний класс «приготовились с неистощимым терпением выслушивать перечисление своих добродетелей и обид, не для того они заплатили по полициллингу, чтоб их уличали в недостатках, и говорили, какую неправильную и плохую роль они играли в современной политике»⁵ [10, с. 135]. Отдельные представители высшего класса (например, Джон Фарнеби) желали стать свидетелями унижения главного героя. Идеи, изреченные главным персонажем, не вызвали интереса у викторианского общества. Цель посещения лекции носила лишь развлекательный характер, а не стремление к изменению привычной жизни: «Но когда он стал распространяться о применении

² «<...> who have drawn blanks in the lottery of life – the people who have toiled hard after happiness, and have gathered nothing but disappointment and sorrow; the friendless and the lonely, the wounded and the lost» [2, p. 37].

³ «Детофермер» (англ. «a baby-farmer») – в позднее викторианство так в основном называли женщин, которые за небольшую плату принимали чужих детей на воспитание. В некоторых случаях это были недобросовестные британки, которые после получения денег перепродавали ребёнка, в худшем случае – убивали [11].

⁴ Перевод наш. – А.Ж.

⁵ «<...> were prepared to listen with inexhaustible patience to the enumeration of their virtues and their wrongs – but they had not paid sixpence each to be informed of the vicious and contemptible part which they play in modern politics» [2, p. 158].

христианского социализма в правлении как больших, так и малых масс населения и логично объяснять и доказывать, что не всегда то, что подходит для нескольких сотен людей, подойдёт для тысяч или сотен тысяч, и так далее, до тех пор, пока он не привёл весомый аргумент успешного внедрения их учения в Тадморе и возможного успеха в Лондоне, внимание публики стало ослабевать. Вспомнили о кашле и простуде, начали перешептываться и осматривать друг друга»⁶ [10, с. 136]. У. Коллинз поднимает ещё одну проблему, а именно нежелание и страх общества к переменам, а также критическое отношение британцев к нововведениям. Целью посещения стало обычное желание «хлеба и зрелищ», а не обучение: «Я надеюсь, что он отлично отделает аристократа, – прибавил один из соседей баשמачника, грум без места. – Меня тошнит от аристократов, – закричала женщина с багровым лицом и смятой шляпкой, – они поглощают все деньги, как они смеют строить дворцы и разводить парки, когда у моего мужа нет работы, а дети умирают с голода? – Башмачник слушал одобрительно»⁷ [10, с. 129–130].

Если рассмотреть произведение более детально, то автор продолжает повествовательную манеру от третьего лица. Коллинз отходит от своей традиции вести рассказ посредством участников действия. Перед читателями предстает неперсонифицированный повествователь, который вводит их во внутренний мир персонажей. Его функция в данном романе ограничивается комментариями о происходящих событиях и интерпретацией мыслей, поступков действующих лиц. Благодаря данному типу повествования роман изобилует психологическими приемами. На протяжении всего событийного ряда читатель знакомится с героями через внутренние монологи, письма, публичные исповеди и сны. Возможно, такую манеру У. Коллинз перенял у своего друга и наставника Чарльза Диккенса, в романах которого психологизм играет первостепенную роль.

Существенное отличие можно обнаружить в построении композиции произведения. В ранних работах У. Коллинз придерживался полифонического повествования, в котором событие описывалось с разных точек зрения и каждое из них дополняло друг друга деталями. В данном случае писатель меняет концепцию и, вместо привычной игры с читателем, с первых страниц раскрывает тайну, вокруг которой и будет построен основной сюжет. Действия и события достаточно предсказуемы, что не было одобрительно воспринято литературными критиками. Вместо занимательного сюжета писатель-«сенсационист» делает акцент на высказываниях персонажей и событиях в целом, что представляет собой ещё одну особенность данного романа.

Повествование крайне динамично и не ограничивается одним местом действия: У. Коллинз постарался охватить жизнь Лондона, дав читателю возможность стать незримым свидетелем интриг. Ключевые сцены разыгрываются в разных местах, например, на пароходе, в общине, в разных частях Лондона, пригороде, гостиницах и т.д. При нахождении в определенном месте меняется манера поведения персонажей. Это наиболее ярко видно на примере главного героя, Амелиуса.

Говоря о системе персонажей, можно провести параллели с предыдущими романами писателя. Как и ранее, У. Коллинз создаёт обширную систему, включающую в себя представителей различных классов – от аристократов до бедняков и попрошайек. Автор использует прямую характеристику для изображения персонажей: их внешность, черты характера и мысли.

Очередной отличительной особенностью данного произведения является главный герой, вокруг которого строится всё основное повествование. Амелиус Гольденхарт, молодой человек, воспитывавшийся в некоей американской общине, где придерживаются христианского социализма. В результате неприятного инцидента он был направлен в Англию для знакомства с британским обществом, чтобы, решив, хочет ли вернуться в Америку или остаться на британской земле. В начале повествования главный герой обладает лишь положительными чертами: он благороден, образован, честен, верит в учение и правила своей общины, но в то же время вспыльчив. На протяжении романа читатель становится свидетелем того, как негативно влияет общество Лондона на неискушенного, не знающего устоев другой страны, молодого человека. В высказывания Амелиуса писатель вкладывает своё отношение к викторианскому образу жизни. Фигура персонажа позволяет нам посмотреть со стороны не на жителя Англии, а на новоприбывшего, для которого всё необычно и ново [4, р. 69]. Существенным отличием является то, что Амелиус анализирует свои поступки и действия. Несвойственным для Коллинза является постановка в центр сюжета образа молодого человека, а не женщины. Такая смена направленности необычна в творчестве писателя и возвращает нас к его самым ранним работам, например, «Тайный брак» (*Basil*, 1852).

Писатель противопоставляет главного героя его ментору Руфусу Дингуэлу. Руфус – спокойный, серьезный человек, Амелиус же, напротив, открытый, вспыльчивый, упрямый и свято верящий в писание. У. Коллинз вводит образ ментора, чтобы помогать действующему персонажу справляться с возникающими проблемами, но всё оказывается тщетным. Амелиус, с одной стороны, находит своё счастье, а с другой – разрушает свою репутацию. Таким

⁶ «But when he began to argue the question of applying Christian Socialism to the government of large populations as well as small – when he inquired logically whether what he had proved to be good for some hundreds of persons was not also good for some thousands, and, conceding that, for some hundreds of thousands, and so on until he had arrived, by dint of sheer argument, at the conclusion that what had succeeded at Tadmor must necessarily succeed on a fair trial in London – then the public interest began to flag. People remembered their coughs and colds, and talked in whispers, and looked about them with a vague feeling of relief in staring at each other» [2, p. 160].

⁷ «– I hope he'll give it to the aristocracy», added one of the shoemaker's neighbours, apparently a groom out of place. – «I'm sick of the aristocracy», cried a woman with a fiery face and a crushed bonnet. «It's them as swallows up the money. What business have they with their palaces and their parks, when my husband's out of work, and my children hungry at home?». The acquiescent shoemaker listened with admiration» [2, p. 152].

образом в романе затрагивается вечная тема взаимоотношений отцов и детей. Несмотря на усилия наставника, который пытается вернуть ученика на правильный путь, главный герой пренебрегает своим статусом в обществе ради любви. Хотя, по словам самого У. Коллинза, любовь главного героя и его спутницы обречена на отвержение обществом таких отношений.

Автор не изменяет своей манере и продолжает разрабатывать женские образы в романе, чтобы продемонстрировать их роль в жизни викторианской Британии. Судьба каждого женского персонажа отражает в себе отдельные социальные группы: мать, утратившая ребёнка, внебрачная дочь, служанка и др. Перечисленные образы являются примерами так называемых «опавших листьев» и прототипами современников У. Коллинза. Несмотря на то, что они выполняют второстепенную роль, в романе они связаны с фигурой главного героя, влияют на развитие сюжета, а также помогают охарактеризовать героя. Читатель знакомится с трагической судьбой каждой из женщин. Через эти образы У. Коллинз поднимает новые темы и проблемы, нехарактерные для его ранних работ. Например, писатель-«сенсационист» затрагивает и раскрывает тему существования падших женщин. В роман вводится образ Простушки Салли, ребёнка, занимающегося проституцией для выживания. Писатель иллюстрирует отношение викторианского общества к таким людям, в независимости от того, ребёнок это или взрослый человек: «*Если та тварь, что находится в спальне, не оставит моего дома через час, я пошлю за полицией*»⁸ [10, с. 165]. Амелиус помогает героине занять достойное место в обществе, несмотря на её прошлое. У. Коллинз утверждает, что таким женщинам необходимо давать второй шанс. Данная тема очень близка автору, так как сам он был в отношениях с женщиной из этой группы и именно ей посвящён этот роман [9, р. 138].

В конце XIX века были распространены случаи, когда родители отдавали нежеланных детей или в приют для осиротевших, или на руки лже-нянь, так называемых «детофермеров», для которых дети были источником дохода. Благодаря образу миссис Соулер писатель обращает внимание на острую проблему «детофермерства». За деньги она соглашается помочь Фарнеби, взять его дочь на воспитание, однако в дальнейшем перепродает девочку за несколько монет: «— *Что сделали вы с ребенком? Мистрис Соулер отвратительно оскланила зубы и прошептала: – Продала его Дэвису за несколько пенсов*»⁹ [10, с. 147]. Данный персонаж олицетворяет людей, которые готовы на всё, чтобы обеспечить себе выживание.

У. Коллинз хотел написать продолжение к «Опавшим листьям». В своём письме он говорит, что вторая часть будет посвящена брачной жизни Амелиуса и Салли, которая из-за неприятия в обществе будет печальной и трагичной [7, с. 429]. Роман так и не был написан всилу негативных отзывов о первой части.

Заключение. Роман «Опавшие листья» – одна из поздних работ У. Коллинза, увидевшая свет на закате его успеха. Критики и читатели не приняли произведение, в дальнейшем роман рассматривали как худший в романном творчестве У. Коллинза. Изучив его более детально, мы можем сделать вывод, что произведение написано в духе «сенсационного романа». У. Коллинз продолжает поднимать темы брака, обогащения посредством мошенничества, семьи, положения женщин. Вместе с тем он поднимает новые для своего творчества проблемы, такие, например, как закулисные жизни падших женщин, «детофермерство» и социально-политические проблемы.

Писатель меняет композицию своего романа. Кульминацией повествования становится не разгадка тайны, а встреча матери и дочери. Сама тайна перешла в пролог к основному действию, в отличие от его предыдущих работ, в которых раскрытие тайны играло важную сюжетообразующую функцию. Также он решает ввести неперсонафицированного рассказчика в повествование, дав возможность читателю заглянуть во внутренний мир каждого из персонажей и уяснить их отношение к происходящим событиям.

Следует отметить и смену ориентированности с женских образов на мужские. На примере главного героя автор показал пагубное влияние Лондонского общества на моральный облик неискушённого молодого человека, а точнее – приобретение отрицательных качеств, например, пренебрежение репутацией и потакание своим желаниям и потребностям. Ещё один знаковый персонаж (Джон Фарнеби) олицетворяет группу аристократов-джен-теменов, которые заняли положение в обществе посредством обмена, совращения и даже похищения. Через привычную манеру повествования и использование традиционных приёмов письма автор критикует не одну общественную группу, а в целом жителей Великобритании: их предубеждения, отношение к переменам, жизнь по прописанным правилам, которые не имеют ничего общего с религиозными. Можно предположить, что широкая читательская аудитория не была готова увидеть себя в качестве объекта критики в произведении писателя, которого любили и от которого ждали очередного разоблачения аристократического общества.

Учитывая изложенные особенности повествования, можем предположить, что цель создания романа «Опавшие листья» заключалась в том, чтобы обратить внимание общества на острые социально-политические проблемы, показав их открыто и без метафоричности, посредством простоты стиля, сделав, таким образом, их понятными всем представителем викторианской эпохи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Beller, A.-M. 'Too Absurdly Repulsive': Generic Indeterminacy and the Failure of *The Fallen Leaves* / A.-M. Beller // *Wilkie Collins: Interdisciplinary Essays* / Ed. by Andrew Mangham. – Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2007. – P. 10–21.

⁸ «If that creature in the bedroom is not out of my house in an hour's time, I shall send for the police». [2, p. 195].

⁹ «What did you really do with the child?» Mrs. Sowler grinned hideously, and whispered her reply, in the strictest confidence. «Sold her to Moll Davies, for five-and-sixpence» [2, p. 172].

2. Collins, W. *The Fallen Leaves* : in 3 Vol. / W. Collins. – London : Chatto and Windus, Piccadilly, 1879. – Vol. 2. – 403 p.
3. Mathews, L. G. *Crime and Subversion in the Later Fiction of Wilkie Collins* : submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / L. G. Mathews. – The University of Leeds: School of English, 1993. – 385 p.
4. O'Neill, P. *Wilkie Collins: women, property and propriety* / P. O'Neill. – Macmillan Press, 1988. – P. 32–75.
5. Shutt, N. J. L. *Nobody's Child: The Theme of Illegitimacy in The Novels of Charles Dickens, George Eliot and Wilkie Collins* : submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / N. J. L. Shutt. – The University of York, 1990. – 291 p.
6. Swinburne, A. C. *Wilkie Collins* / A. C. Swinburne // *The Fortnightly review*. – 1889. – № CCLXXV. New Series. – London : Chapman and Hall. – P. 589–599.
7. *The Letters of Wilkie Collins*. / Ed. by W. Baker & W. M. Clarke. – Palgrave Macmillan UK, 1999. – Vol. 2: 1866–1889. – 616 p.
8. *Wilkie Collins: The Critical Heritage* / Ed. by Norman Page. – London : Routledge, 2003. – P.1–3, 14–15, 217, 247, 264, 269, 237.
9. Winniffrith, T. *Fallen Women in the Nineteenth-Century Novel* / T. Winniffrith. – St. Martin's Press, INC., New York, 1994. – 178 p.
10. Коллинз, У. *Опавшие листья* / У. Коллинз – М. : Литература; Престиж книга; РИПОЛ классик, 2006. – 304 с.
11. Новиков, К. Дело о торговле младенцами [Электронный ресурс] / К. Новиков // Журнал Коммерсантъ Деньги. – 2012. – № 48. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/2065939>. – Дата доступа: 06.07.2021.

REFERENCES

1. Beller, A.-M. (2007). 'Too Absurdly Repulsive': Generic Indeterminacy and the Failure of *The Fallen Leaves*. In Andrew Mangham (Ed.) *Wilkie Collins: Interdisciplinary Essays*. (10–21). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. (In Engl.).
2. Collins, W. (1879). *The Fallen Leaves*. (In 3 vol., Vol. 2). London: Chatto and Windus, Piccadilly. (In Engl.).
3. Mathews, L.G. (1993). *Crime and Subversion in the Later Fiction of Wilkie Collins*. The University of Leeds: School of English. (In Engl.).
4. O'Neill, P. (1988). *Wilkie Collins: women, property and propriety*. (32–75). Macmillan Press. (In Engl.).
5. Shutt, N. J. L. (1990). *Nobody's Child: The Theme of Illegitimacy in The Novels of Charles Dickens, George Eliot and Wilkie Collins*. The University of York. (In Engl.).
6. Swinburne, A. C. (1889). *Wilkie Collins. The Fortnightly review*. (CCLXXV), 589–599. London: Chapman and Hall. New Series. (In Engl.).
7. W. Baker & W. M. Clarke (Eds.). (1999). *The Letters of Wilkie Collins*. (Vol. 2: 1866 – 1889). Palgrave Macmillan UK. (In Engl.).
8. N. Page (Ed.). (2003). *Wilkie Collins: The Critical Heritage*. (1–3, 14–15, 217, 247, 264, 269, 237). London: Routledge. (In Engl.).
9. Winniffrith, T. (1994). *Fallen Women in the Nineteenth-Century Novel*. St. Martin's Press, INC., New York. (In Engl.).
10. Kollinz, U. (2006). *Opavshie list'ya*. Moscow: Literatura; Prestizh kniga; RIPOL klassik. (In Russ.).
11. Novikov, K. (2012). *Delo o torgovle mladencami. Zhurnal Kommersant" Den'gi. (48)*. (In Russ.).
URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2065939>.

Поступила 15.12.2021

FEATURES OF NARRATION IN WILKIE COLLINS'S NOVEL «THE FALLEN LEAVES»

A. ZHUK

The article analyzes the narrative features of the novel «The Fallen Leaves» by W. Collins. This work is notable for its autobiographical context, sharp criticism of the moral character of Victorian society and the political structure of the country. A special place in the novel is given to the main character, through whom the author compares the utopian place of the Tadmor community and London's way of life and moral values. In the novel, it can be found a number of features that are uncharacteristic for Collins's earlier works like the structure of the work, the introduction of new images and problems, criticism of the middle class and society as a whole for unwillingness to change the socio-political situation.

Keywords: *Victorian era, «sensational novel», Wilkie Collins, antithesis, synthesis of genres, eclectic form.*

УДК821.161.3-311.6:821.111

**ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПАРАДИГМА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ БЕЛАРУСИ И БРИТАНИИ**

канд. филол. наук, доц. О.А. ЛИДЕНКОВА
(Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8644-6406>

Статья посвящена выявлению характерных, универсальных черт поэтики современного исторического романа в творчестве белорусских и британских авторов. Рассматриваются различные направления развития жанра (неоисторический, постмодернистский, классический), выделяются предпосылки все большего распространения в произведениях различных писателей элементов неоромантической эстетики, которая выражается в типажах персонажей, системе мотивов, композиции и общей проблематике произведений. Отдельное внимание уделяется мотивам «любовь», «страх», «вера», которые в своих разных проявлениях становятся средством исправления несовершенства мира, основой самопознания и новой аксиологической системы для героя. На примере творчества Х. Ментел, Дж. Мика, А. Миллера, А. Байетт, Л. Рублевской, А. Федоренко, О. Ипатовой, В. Ковтун и др. рассматриваются такие проявления меняющейся художественной парадигмы жанра, как противопоставление естественности (природы) и цивилизации (урбанистического пространства), ограниченности интеллекта против мистической силы творческого прозрения в постижении невидимых взаимосвязей исторических событий, оппозиции предвзятости, неполноты архивов и глубины эмоционально прочувствованного личного опыта.

Ключевые слова: историческая проза, современная литература, культурная парадигма, романтизм, поэтика жанра.

Введение. Конец XX – начало XXI вв. – это период, когда исторический роман не только переживает возрождение, но достаточно быстро проходит несколько этапов жанровой эволюции. В результате, буквально в течение нескольких десятилетий, начиная с 80-х гг. XX в., возникают и параллельно начинают развиваться сразу несколько новых модификаций исторической прозы, заметно отличающихся поэтикой и преобладающим типом художественной парадигмы. Появляется экспериментальный постмодернистский исторический роман, нео-исторический роман, имеющий целый ряд разновидностей (нео-викторианский, нео-тюдоровский и др.). На новый этап развития выходит и классическая форма жанра, которая в произведениях Х. Ментел, Д. Митчелла сумела совместить новые литературные техники, глубокую психологичность и интроспективность со сравнительно традиционной композицией и детально проработанным изображением фактологической стороны событий конкретной эпохи.

Характерной и все более заметной чертой художественной парадигмы современных образцов жанра стало усиление проявлений романтической (неоромантической) эстетики. Конечно же, речь идет не об историческом романтизме, а о специфическом типе мышления и восприятия мира, описанном в работах М. Абрамса, М. Жирмунского, Н. Я. Дьяконовой, которые говорят о «вневременном и внепространственном романтизме», «периодическом возрождении романтического типа мышления в кризисные, апокалиптические эпохи», то есть о романтизме как особой «форме чувствования» и переживания мира. Такая интерпретация понятия обосновывает право использовать термин «романтизм» для обозначения целого ряда историко-культурных периодов, отмеченных определенным набором ярко выраженных узнаваемых тенденций [1; 2, с. XIII; 3, с. 6; 4, с. 477].

Актуальность данной статьи заключается в малой степени исследованности изменений, происходящих в поэтике жанра в течение последних десятилетий. Большинство имеющихся работ сосредотачиваются на стилистических особенностях постмодернистской формы жанра (исследования Л. Хатчеон, Д. Уоллес, П. Андерсона, А. Нюннинга и др.), либо на социологическом аспекте восприятия художественных текстов (работы Дж. де Гру).

Целью исследования является определение конкретных проявлений неоромантической эстетики в творчестве современных белорусских и англоязычных писателей.

Основная часть. Учитывая то, что даже в современном общественном дискурсе и медиа наблюдается оксюмороническое сочетание гиперрационализма, сциентизма и превосходства переживания (*lived experience*) над объективными фактами, вполне закономерно, что тема чувства, переживания / проживания опыта прошлого, превосходства эмоционального творческого познания исторической реальности над академическим, интеллектуальным становится одной из наиболее заметных в современной литературе. Например, если на протяжении практического всего XX в. сюжеты о любовных интригах королевского двора были уделом жанровых романов для домохозяек, то уже начиная с 90-х годов XX в. судьба произведений А. Байетт или Х. Ментелл доказала, что роль человеческих эмоций как определяющего фактора истории вполне может быть предметом серьезной литературы. Белорусских авторов не перестает привлекать трагичные для судьбы всего государства чувственные порывы великих князей («Апошняе каханне князя Міндоўга» К. Тарасова 2000, «Каралева не здраджвала каралю» А. Бутевича 2010, «Праклён Міндоўга» М. Кутузова 2019 г. и др.). Именно чувства – страх или любовная страсть – лежат в основе коллизий романов Л. Дайнеко, Дж. Мика, Дж. Крейса. Трусость и ресентимент составляют основу конфликта произведений Л. Рублевской, А. Федоренко о репрессиях 30-х гг. XX века. Суеверие и тщеславие движут

персонажами А. Миллера («Pure»). Стяжательство и жажда власти как основа человеческой природы и, следовательно, первооснова всех общественных процессов дали название историческому циклу Б. Ансуорта «Sacred Hunger». Х. Мендел сопоставляет политические последствия рассудочно-прагматичного и эмоционально-импульсивного стилей управления на примере фигур Томаса Кромвеля и Генриха VIII, и демонстрирует, насколько трудно гармонично сочетать одно и другое: «Where is the boundary between truth and lies? <...> How does the conflict between a modern trust in reason, on the one hand, and primitive ignorance and irrationality, on the other, play out in the lives of individuals and of nations?» [5].

Характерным для белорусской исторической прозы последних десятилетий становится конфликт прагматизма и идеализма: «Русалкі клічуць» К. Каминской (премия «Дэбют» 2018), «Харунжы» Ю. Петренко (2020), «Літоўскі воўк» А. Наварича. Противопоставление разума, здравого смысла и врожденной человеческой иррациональности, хаоса и порядка, видны в «Viper wine» Г. Эйр (номинация на премию В. Скотта, 2015), в котором смерть героини становится прямым следствием ее необоснованного страха, справиться с которым бессилён ее муж, выдающийся ученый и просветитель. В «Harvest» Дж. Крейса (номинации на Букеровскую премию 2013 г., премию В. Скотта, 2014 г., победитель International Dublin Literary Award-2015) и «The Western Wind» С. Харви (номинация на премию В. Скотта, 2019) развивается тема разрушительной природы почти первобытного суеверного страха в замкнутой деревенской общине. Именно это чувство делает людей беспомощными перед циничным и рациональным манипулированием, но и оно же собирает свой «урожай» жертв (одно из значений заглавия романа Крейса). В «Pure» А. Миллера знание, рассудок (в образе героя-инженера) торжествует над суеверными страхами простых горожан, но победа эта поверхностна и не затрагивает мировоззрение людей, пропитавшихся духом вековых предрассудков, еле сдерживаемых страстей, скрытого безумия (явного в сцене немотивированного покушения на героя). Хрупкое равновесие и счастье достигнуто только на персональном уровне, и эта идея о возможности гармонизации мира, примирения противоположностей лишь через частный союз любви (символическую свадьбу) является, пожалуй, универсальной для современной исторической прозы. Такой не свойственный современной литературе счастливый финал – результат того, что авторы не столько противопоставляют рассудочное и чувствующее начала человеческой природы, сколько стремятся привести их к некоему синтезу и равновесию.

Стремление найти объяснение историческим событиям как «деяниям любви» прослеживается в «The People's Act of Love» Дж. Мика (лонглист Букеровской премии 2005, книга года Шотландского совета по культуре 2006). Кажется, что автор с поистине шекспировским размахом стремится создать всесторонний цельный и многогранный образ одного из центральных человеческих понятий: любви как основы поведения персонажей. В этом романе о революции и гражданской войне в России в 1919 г. писатель сосредотачивается не на политических хитросплетениях и противоборстве различных сторон и классово-борьбе, но на моделировании мотивации участников событий с помощью совершенно невероятного, даже фантазмагоричного набора персонажей, среди которых разномастные революционеры и заблудившиеся чешские солдаты, запертые в тесном пространстве затерянного в Сибири городка. Героями движет то привычная чувственная страсть и банальная влюбленность, то психическая патология, религиозный экстаз «ангелоподобных» скопцов, то революционная расчеловеченная забота о всем мире, в которой нет жалости к отдельной жизни: 'The nature of the true revolutionary has no place for any romanticism, any sentimentality, rapture or enthusiasm <...> he is not a revolutionary if he feels pity for anything in this world' [6]. И все это на фоне вполне реального, но и метафорического в данном контексте каннибализма в стремлении уничтожить, пожрать все, что не является раем: «I'm here on earth to destroy everything which doesn't resemble Paradise» [6]. В данном примере любовь – чувство-индикатор, которое проявляет суть человека. В своем более позднем романе «To Calais, in Ordinary Time» (2019) Дж. Мик не только исследует динамику социальных отношений через фразеологию любви на английском и французском языках, но и сюжет строит частично под влиянием средневековой французской поэмы о куртуазной любви «Le Roman de la Rose».

Фактически такую же роль играет любовь в произведениях одного из наиболее известных белорусских авторов Л. Рублевской, в романах которой это чувство либо проявляет худшие стороны личности персонажей, либо становится сверхъестественной созидательной, исцеляющей силой, которая вполне в духе готической стилистики, к которой тяготеет творчество писательницы, помогает достичь внутренней целостности, верности себе, а, значит, освобождает героев от родовых проклятий и преступлений прошлого.

Традиционно большую роль диалектика любви – чувственной, божественной, человеческой, книжной – играет в произведениях О. Ипатовой. В некотором роде ее повесть «Прадыслава» (2003) отражает то же противостояние интеллектуальной и эмоциональной сторон человека, что и роман Байетт «Possession», лишь выражается это не в противостоянии чувственной мифологии романтизма и холодного интеллектуализма постмодерна, а в более привычной для белорусской литературной традиции оппозиции языческого и христианского подхода к восприятию мира: цельного и органичного, либо отстраненно-мысленного, философского. Это противостояние так или иначе проходит и через ее трилогию «Альгердава дзіда» (2002), причем, как и А. Байетт, писательница делает выбор в сторону любви эмоциональной, земной и человеческой, в отличие от В. Ковтун, которая практически в это же время пишет близкий по тематике роман-житие «Пакліканья», в которой любовь имеет скорее жертвенное, мистическо-богословское понимание (как и в другом ее романе «Крыж міласэрнасці»).

Логичным продолжением признания роли необъяснимой, нерациональной стороны человеческих поступков в истории становится тема внутренней эволюции персонажей, а также достаточно предсказуемый мотив

страха увидеть себя настоящего, то есть проблема самопознания. Герои стремятся обрести лучшую версию себя, глубоко неудовлетворенные тем, кем они являются. Тема превращений и перерождений героев постоянно присутствует в творчестве Л. Рублевской, Л. Дайнеко, достаточно вспомнить спасительный «Дом Пераўтварэнняў» из романа «Чалавек з брыльянтавым сэрцам» и постоянную тему химических (алхимических) преобразований в творчестве Л. Рублевской (герой-химик, кабинет химии нередко встречаются и в белорусских исторических детективах 1990-х гг.). Эпиграф из посланий аспостолов «Ня ўсе мы памром, але ўсе мы зьменімся» из повести «Ліст у Галактыку 'Млечны шлях'» Ю. Станкевича можно отнести практически ко всему творчеству А. Аркуша, персонажи которого постоянно размышляют о преобразованиях духа как внешних, так и внутренних, и заключают, что именно в них – ключ к преображению всего мира: «Але магчыма зрабіць змены ў вашай сьвядомасці. Выйсьці на патрэбнае скрыжаваньне і зрабіць слухны выбар» [7, с. 76].

Оптимизм, надежда на возрождение и перерождение – заметная черта современной исторической прозы. Уже само стремление героя к обретению смысла существования становится вызовом существующему порядку, и отсюда высокая пропорция (часто романтических, невероятных) счастливых финалов в современной исторической прозе. Восклицием «Хрыстос уваскрос, брат!», праздником Пасхи и семейным примирением завершается рассказ Мажилковского «Жоўты туман» о преодолении неверия и жажды жизни [8]. В повести В. Орлова «Танцы над горадам», «Да святых на франтоне вярнуліся рукі, а за касцельнай брамай з'явілася масяжовая Дзева Марыя», в церковь перестраивают безликие советские постройки в романах А. Аркуша [9, с. 30].

Радость просто жить хотя бы и на фоне довольно мрачных исторических событий ощущают герои В. Гниломедова: «Ён адчуў у сабе раптам нейкую невераёмную радасць ад магчымасці бачыць прыгажосць гэтага свету, дыхаць паветрам, жыць!» [10, с. 377]. «Нічога не баяцца, нічога не аналізаваць, не шкадаваць ні аб чым – проста жыць як усе, і гары ўсё агнём!» «Не проста існаваць – а жыць» хотят герои А. Федоренко [11, с. 108]. «А значыць, будзе жыць, проста – будзе», обещает себе и читателям персонаж А. Наварича [12].

Вопреки всем законам постмодернистской литературы обретают счастье или хотя бы внутренний покой герои А. Байетт, П. Акройда, и даже все участники русской гражданской войны из романа Дж. Мика, заставляя критиков и рецензентов отмечать невероятную, сказочную гладкость и завершенность финала: «Mother and child achieve a kind of happy ending against the odds; the Czechs get to go home. On to the vast amorphousness of northern Russia is superimposed a narrative of such tidiness that every apparent loose end turns out, by the final pages, to have been part of the plait all along» [6]. И совершенно невозможную для белорусской литературы оптимистичную картину рисует Л. Силич в романе «Воўч»: «здолелі правядыры скарыстаць гэтую нянавісьць, згаварыцца, пагадзіцца выкаваць у людзях надзею, на лясістых грудях сярод дрыгвы падрыхтаваць рашучых ваяроў, <...> І не знайшлося аніводнага здрадцы» [13, с. 6].

Заключение. Таким образом, в последние десятилетия все большее внимание в художественной репрезентации прошлого уделяется роли эмоциональной, иррациональной стороны личности в историческом процессе. Подобно тому как на смену классическому реализму фактов и событий в подобных произведениях пришел т.н. «аллегорический реализм» (термин Х. Дэлли), который сосредотачивается на правдоподобии психологических мотивов и реакций, широко пользуется приемами готической и фантастической литературы, так и литературный процесс осмысления национальной истории отходит от безусловного постулирования приоритета разума, логики и прагматизма при интерпретации мотивов тех или иных событий прошлого.

ЛИТЕРАТУРА

1. Токарева, Г.А. Романтизм і романтичны тып свядомасці [Электронны рэсурс] / Г. А. Токарева. – Режим доступу: <http://19v-euro-lit.niv.ru/19v-euro-lit/articles-all/tokareva-romantizm-i-romanticheskij.htm>. – Дата доступу: 01.08.2021.
2. Abrams, M. H. The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition / M. H. Abrams. – New York : Oxford University Press, 1953. – 406 p.
3. Дьяконова, Н.Я. Английский романтизм / Н.Я. Дьяконова. – М. : Наука, 1978. – 207 с.
4. Блок, А.А. О романтизме / А.А. Блок // Сб. соч. В 6 т. – М. : Правда, 1971. – Т. 5. – С. 473–483.
5. Mendelsohn, D. Hubris and delusion at the end of Hilary Mantel's Tudor Trilogy [Электронный ресурс] / D. Mendelsohn, L. MacFarquhar, J. Wood // The New Yorker. – Mode of access: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/03/16/hubris-and-delusion-at-the-end-of-hilary-mantel-tudor-trilogy>. – Date of access: 01.08.2021.
6. Stevenson, J. Observer review: The People's act of love by James Meek [Электронный ресурс] / J. Stevenson // The Guardian. – Mode of access: <https://www.theguardian.com/books/2005/jul/03/fiction.features3>. – Date of access: 01.08.2021.
7. Аркуш, А. Захоп Беларусі марсянямі. Раман / А. Аркуш. – «Полацкае ляда», 2016. – 263 с.
8. Мажылоўскі, У. Жоўты туман [Электронны рэсурс] / У. Мажылоўскі. – Режим доступу: https://royallib.com/book/magilosk_uladzmr/goti_tuman.html. – Дата доступу: 01.08.2021.
9. Арлоў, У. Танцы над горадам: тры апавесці / У. Арлоў. – Vilnius [Вильнюс] : Логвінаў, 2017. – 193 с.
10. Гніламёдаў, У. Вяртанне: раман / У. Гніламёдаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2008. – 427 с.
11. Федарэнка, А. Вёска: апавесці, апавяданні / А. Федарэнка. – Мінск : Беларусь, 2013. – 349 с.
12. Наварыч, А. Памалюся Перуну, пакланюся Вялесу... [Электронны рэсурс] / А. Наварыч // RuLit. – Режим доступу: <https://www.rulit.me/books/pamaluyusa-perunu-paklanuyusa-vyalesu-read-301034-1.html>. – Дата доступу: 01.08.2021.
13. Сіліч, Л. Воўч. Скрозь смугу няёмальнага часу : гісторыка-прыгодніцкі раман / Л. Сіліч. – Мінск : ПП А.М. Янушкевіч, 2017. – 484 с.

REFERENCES

1. Tokareva, G.A. (n.d.). *Romantizm i romanticheskij tip soznaniya*. URL: <http://19v-euro-lit.niv.ru/19v-euro-lit/articles-all/tokareva-romantizm-i-romanticheskij.htm>. (In Russ.).
2. Abrams, M. H. (1953). *The mirror and the lamp: Romantic theory and the critical tradition*. Oxford University Press.
3. D'ákonova, Nina. (1978). *Anglijskij romantizm: Problemy èstetiki*. Moscow: Nauka. (In Russ.).
4. Blok, A.A. (1971). O romantizme . In *Sobranie sochinenii*. Moscow: Pravda. (In 6 Vol., Vol. 5, 473–483). (In Russ.).
5. Mendelsohn, D., MacFarquhar, L., & Wood, J. (2020, March 4). *Hubris and delusion at the end of Hilary Mantel's Tudor Trilogy*. The New Yorker. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/03/16/hubris-and-delusion-at-the-end-of-hilary-mantels-tudor-trilogy>.
6. Stevenson, J. (2005, July 3). *Observer review: The People's act of love by James Meek*. Guardian News and Media. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/books/2005/jul/03/fiction.features3>.
7. Arkush, A. (2016). *Zakhop Belarusi marsiyanami*. Polatskae lyada. (In Belaruss.).
8. Mazhyloŭski, U. (n.d.). *Zhoŭty tuman*. URL: https://royallib.com/book/magilosk_uladzmr/goti_tuman.html. (In Belaruss.).
9. Arlou, U. (2017). *Tantsy nad goradam: try apovestsi*. Vilnius: Logvinaŭ. (In Belaruss.).
10. Gnilamedaŭ, U. (2008). *Vyartanne: raman*. Minsk: Mastatskaya litaratura. (In Belaruss.).
11. Fedarenka, A. (2013). *Veska: apovestsi, apavyadanni*. Minsk: Belarus'. (In Belaruss.).
12. Navarych, A. (n.d.). *Pamalyusya Perunu, paklanyusya Vyalesu*. RuLit. URL: <https://www.rulit.me/books/pamalyusya-perunu-paklanyusya-vyalesu-read-301034-1.html>. (In Belaruss.).
13. Silich, L. (2017). *Voŭch. Skroz' smugu nyaŭmol'naga chasu : gistoryka-prygodnitski raman*. Minsk : IP A.M. Yanushkevich. (In Belaruss.).

Поступила 22.01.2022

**THE CHANGING CREATIVE PARADIGM
IN CONTEMPORARY HISTORICAL FICTION OF BRITAIN AND BELARUS**

V. LIDZIANKOVA

The article is devoted to identifying the characteristic, universal features and tendencies in the poetics of the historical novel based on the works of contemporary Belarusian and British authors. The works by H. Mantel, J. Meek, A. Miller, A. Byatt, L. Rublevskaya, A. Fedorenko, O. Ipatova, V. Kovtun and others are used to demonstrate the changing cultural paradigm in the portrayal of the past. Various directions of the genre's development (neo-historical, postmodern, classical forms) are considered, the prerequisites for the increasing spread of elements of neo-romantic aesthetics in the works of various authors are highlighted as they manifest in the characterisation, the system of motives, and the type of conflict. It involves close examination of such symptoms of the changing poetics of the genre as the opposition of nature and civilization (urban space), of intellectual study of facts versus emotionally felt personal experience, the juxtaposition of the limited intellect and the mystical power of creative insight in comprehending the invisible interconnections of historical events. Special attention is paid to the themes of "love", "fear", "faith", which in their various manifestations become a means of remedying the imperfection of the world.

Keywords: *historical fiction, contemporary literature, creative paradigm, neo-romanticism, genre evolution*

УДК 130.2,141.319.8,101.1:316

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ ДРАМЫ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ЗНАНИИ XXI ВЕКА

канд. филос. наук, доц. **О.Л. ПОЗНЯКОВА**
(Белорусский государственный медицинский университет, Минск)

В статье эксплицируется теоретический потенциал драмы в системе социокультурного знания XXI века. Задачи: а) квалифицировать понятие драмы как культурный феномен; б) раскрыть сущность драмы как метафоры на примере философии экзистенциализма; в) эксплицировать теоретические аспекты концепта драмы; г) произвести теоретическую реконструкцию модели драмы как алгоритма развития конфликта; д) сформулировать драматический подход в изучении закономерностей развития общества. Автор исследования приходит к следующим выводам: понятие драмы отражает родовые и жанровые характеристики драмы как феномена культуры; экзистенциализм способствовал имплементации метафоры драмы в философский дискурс для демонстрации человеческого поведения в конфликтных ситуациях; теоретические аспекты концепта драмы – философские, лингвистические и драматургические – определяют концептуальное содержание понятия драмы; драма как концепт отражает основные стадии развития конфликта, эксплицированные в классической теории драматургии; драматический подход – это совокупность приемов теоретической реконструкции модели драмы и драматического моделирования конфликта в исследовании и объяснении общества, объединенных принципом драматизации социальной действительности.

Ключевые слова: драма, понятие, метафора, концепт, социальный конфликт, драматический подход.

Введение. В современном обществе слово «драма» приобрело специфическое полисемантическое звучание и чаще всего используется в речи либо как метафора, например, драма человеческих отношений, либо как понятие, означающее культурный феномен, функция которого заключается в том, чтобы развлекать публику. К сожалению, незнание и непонимание концептуально-методологических основ драмы делает обывателя беспомощным и слепым участником срежиссированных социальных конфликтов. И напротив, понимание драмы как алгоритма развития конфликта, фундирующего принцип социальной драматизации, позволяет прогнозировать направления развития общества, в том числе и в Республике Беларусь, и минимизировать риски при разрешении социальных противоречий.

В связи с этим актуализируется необходимость эксплицировать теоретический потенциал драмы в системе социокультурного знания XXI века. Для этого важно:

- а) квалифицировать понятие драмы как культурный феномен;
- б) раскрыть сущность драмы как метафоры на примере философии экзистенциализма;
- в) эксплицировать теоретические аспекты концепта драмы;
- г) произвести теоретическую реконструкцию модели драмы как алгоритма развития конфликта;
- д) сформулировать драматический подход в изучении закономерностей развития общества.

Основная часть. Традиционно понятие драмы представлено в эстетическом, культурологическом, филологическом, художественном, литературном контекстах с целью более детального изучения ее формы, сущности и содержания на различных исторических этапах. Как правило, исследователей интересуют проблемы родовых литературных различий драмы, эпоса и лирики, трудности выявления содержания трагедии, драмы и комедии, состояние этих проблем в истории мировой эстетической и литературной мысли, и др. [1–3]. Драма всегда была объектом исследования в прикладных узкопрофильных дисциплинах и никогда не становилась предметом метатеоретического анализа. Другими словами, драма никогда не использовалась как методологический инструмент исследования социальных макроструктурных процессов. Вместе с тем, в последнее время в публикациях западноевропейских исследователей наблюдается рост интереса к «социальной драме», «социальной драматизации», «драме социального взаимодействия». Анализ таких статей показывает интуитивную интерпретацию драмы, имеющую связь с театром или театральным представлением. Для большинства авторов характерно использование драмы как метафоры для описания микрокосма человеческой жизни при тотальном забвении ее концептуальных аспектов, необходимых для обоснования драматического подхода в изучении процессов, протекающих в обществе [4–6].

В данной статье эксплицируется теоретическая грань между драмой как понятием, метафорой и концептом, реконструируется модель драмы как алгоритма развития конфликта, а также предлагается рассмотреть концепт драмы в качестве фундирующего элемента драматического подхода в изучении социальной действительности.

Драма как понятие. Понятие – это форма мышления, отражающая предметы (явления) в их существенных чертах [7, с. 23]. Так, филология классифицирует драму, наряду с эпосом и лирической поэзией, как *род литературы*, образующий корневую триаду эпос – драма – лирика [1]. Узкое значение драмы известно как *жанр драматического искусства*, существующий наравне с трагедией, комедией, водевилем, фарсом и другими формами театральные пьес. Можно обозначить следующие *родовые, сущностные характеристики драмы*, которые будут отличать ее от эпоса и лирики [1]:

- а) диалектика конфликта – содержательный принцип, способ построения драмы;

- б) ритуальный характер как онтологическая сущность драмы;
- в) катарсис как инструмент трансфера идей в сознание зрителя.

Черты драмы как жанра литературы:

- предназначенность для сценической постановки и отношение одновременно и к литературе, и к театру;
- в основе – действие, раскрывающееся через конфликт, герои действуют и говорят на сцене;
- персонажи раскрываются через действия и высказывания;
- основная форма выражения событий и состояний – диалог и монолог;
- разделение монологов и диалогов персонажей на сценические эпизоды – действия и сцены.
- изображение серьезного конфликта между героями либо между персонажами и обществом;
- интрига, напряженные ожидания зрителей: удастся ли герою выйти из затруднительной ситуации или нет;
- описание реальной повседневной жизни, постановка «смертных» вопросов человеческого существования, глубокое раскрытие персонажей, внутреннего мира персонажей и т.д. [8, с. 78].

Очевидно, родовые характеристики, перечисленные в пунктах а), б) и в), включают жанровые и поэтому являются доминантными, представляя интерес для философского анализа: благодаря им понятие драмы может быть классифицировано как феномен культуры.

Драма как метафора. Далее мы используем драму как метафору в широком контексте (будь то в философии, в различных сферах искусства, в повседневной жизни и т.д.), когда необходимо продемонстрировать поведение человека в конфликтных обстоятельствах. Вот некоторые примеры, когда ученые, писатели, философы, художники используют драму в переносном смысле: «Познание природы – драма, драма идей» (Альберт Эйнштейн) [9, с. 154]. «Хотите узнать величайшую драму моей жизни? Дело в том, что я вложил в свою жизнь свой гений ... а в свои работы я вложил только свой талант» (Оскар Уайльд) [10, с. 59]. «Ее драма была драмой не тяжести, а легкости. На ее долю выпала не ноша, а невыносимая легкость бытия» (Милан Кундера) [11, с. 250] и др.

Как видно, слово «драма» используется здесь для сравнения двух объектов на основе их общих признаков. Американские лингвисты Джордж Лакофф и Марк Джонсон квалифицировали это явление в книге «Метафоры, которыми мы живем» (1980) как когнитивную метафору, которая играет центральную роль в развитии мысли. Авторы этого проекта подчеркивали, что когнитивная метафора – один из важнейших познавательных механизмов, основанный на установлении связей между понятиями, относящимися к разным областям знания. Благодаря метафоре можно выразить понимание и переживание сущности одного класса объектов (явлений) в терминах сущности другого класса объектов (явлений). В частности, они утверждали: «Наша повседневная концептуальная система с точки зрения того, как мы думаем и действуем, носит метафорический характер. Неметафорическое мышление возможно только тогда, когда мы говорим о физической реальности. Чем больше абстрагирования, тем больше метафорических слоев требуется для выражения мыслей. Однако люди не замечают этих метафор. Например, одной из причин является то, что многие метафоры стали «мертвыми», и теперь мы уже не можем определить их происхождение» [12, с. 135].

Насколько уместно использование когнитивных метафор в философском дискурсе? Известно, что язык философии, отражая сущностные, универсальные свойства и отношения явлений действительности, противостоит метафорической природе мышления. Философская категория – это средство упорядочения вселенной, инструмент классификации, типологизации различных объектов по определенным признакам. В этой связи применение когнитивной метафоры «драма» может показаться неуместным в контексте философской рефлексии. Тем не менее, анализ европейской историко-философской мысли XI–XX вв. показывает расширение понятийных возможностей философии в рамках зарождения экзистенциализма на основе радикальной критики рационалистической традиции. Утрата веры в разумность, гармонию, логическую строгость бытия, отказ от попытки создать универсальную философскую систему способствовали переформатированию категориального аппарата философского знания. Экзистенциализм сосредоточился на эмоциональной стороне человеческого бытия, развивая идею о том, что сущность человека не столько рациональна, сколько может быть описана понятиями абсурда, страха, свободы, конечности, «пограничной ситуации» и т.д. В такого рода дискурсе драма как метафора подходит для объяснения значения проблемы человеческого отчуждения, одиночества, заброшенности, внутреннего выбора и поиска своего места в жизни.

Художественная или полухудожественная форма, присущая интеллектуальной культуре XX в., также способствовала метафорическому изложению философской мысли. Ряд мыслителей-экзистенциалистов выражали свои взгляды в основном в философских романах, рассказах, театральных пьесах (Мигель де Унамуно (Испания), Роберт Музиль (Австрия), Альбер Камю, Жан-Поль Сартр (Франция), Олдос Хаксли (Англия) и др.). Для философского романа характерна ярко выраженная художественная условность, согласно которой герои не являются саморазвивающимися персонажами, а выступают как выразители идей автора, как мыслители, а разрешение конфликта подчинено определенной философской концепции. В связи с этим драматизация (конфликт) человеческого существования в философии экзистенциализма рождается из:

- а) абсурдного противопоставления жизни и смерти: «Абсурдно то, что мы рождаемся, и абсурдно, что мы умираем» [13, с. 203];
- б) недоверия человека к моральным принципам и нормам, поддерживающим его веру в идеал. Это лишает его старых ценностей, которые придавали смысл его жизни, и приводит к чувству потерянности и трагичности:

«Беда нашего века в том, что до недавнего времени плохие поступки нуждались в оправдании, а теперь в нем нуждаются поступки добрые» [13, с. 145];

в) проблемы изолированности людей друг от друга: «Агония и драма человеческого существования во многом зависит от изолированности людей друг от друга, от слабости той синтезирующей духовности, которая ведет к единству людей» [14, с. 78];

г) внутреннего выбора человека и поиска своего места в жизни: «Мне хочется уйти, убраться туда, где я в самом деле окажусь на своём месте, на месте, где я придусь как раз кстати... Но такого места нет нигде, я лишний» [15, с. 164].

Таким образом, полухудожественная форма дискурса экзистенциализма способствовала имплементации метафоры драмы в язык философии для демонстрации человеческого поведения в конфликтных ситуациях. Драма как метафора употребляется здесь в значении общего признака, который лежит в основе драмы как феномена культуры, с одной стороны, и человеческой экзистенции, – с другой. Этим общим признаком выступает понятие конфликта, заложенное в абсурдности человеческого существования, во внутреннем противоречии личности в состоянии «пограничной ситуации», противостоянии отдельного человека всему миру.

Драма как концепт. Следует подчеркнуть, что драматизация человеческого существования в экзистенциализме не предполагала концептуального развития, поскольку для этого типа философствования с его ярко выраженной литературно-художественной формой было важно сосредоточиться на эмоциональной стороне человеческого бытия. Концептуализация феномена драмы означала бы движение к строгому логоцентризму, что в корне противоречило природе данного философского направления.

Тем не менее, когда дело доходит до драматического подхода в объяснении и описании социальной действительности, важно теоретически обосновать драму как концепт. Русский исследователь В.З. Демьянков впервые описывает концепт как элемент терминологической культуры, который является теоретическим содержанием понятия в абстракции от его конкретно-языковой формы [16, с. 618]. Концепты редко непосредственно соотносятся с соответствующей в данной схеме предметной областью. Скорее наоборот, они есть средства, организующие в своей некоторой целостности способы видения реальности. В этом смысле они обладают определённой онтологической «наполненностью», что отличает их от конструктов, представляющих собой чисто познавательные инструменты [17, с. 503–504]. Иными словами, сущность драмы как концепта заключается в ее теоретическом наполнении – *философском, лингвистическом и драматургическом*. Рассмотрим теоретические аспекты концепта драмы.

Философский аспект. Известно, что диалектика конфликта – основополагающий принцип построения и развития драмы. В основе развиваемой в драме темы всегда лежит какое-то противоречие (различие интересов, убеждений, взглядов). Приведем классификацию уровней противоречий (конфликтов) в модели классической драмы: социальные конфликты (например, война и мир, аристократия против демоса и т.д.); межличностные конфликты (отцы и дети, мужья и жены и т.д.); конфликт внутри человека (конфликт личного выбора) [18, с. 33].

Ф.В.Г. Гегель высоко ценил драму как вид искусства, потому что ее природа раскрывает диалектику жизни, которая проявляется в возникновении противоречий, их развитии и разрешении. Согласно теории немецкого мыслителя, поистине трагическая коллизия состоит в том, что «обе стороны противостоятся, взятые по отдельности, оправданы» [19, с. 380]. В связи с этим, драму в своем развитии можно соотнести с основными законами диалектики, а именно:

– закон единства и борьбы противоположностей. Конфликт мнений, целей, убеждений героев обязательно предполагает борьбу между ними, в результате которой главный герой невероятными усилиями получает желаемое, а зритель переживает катарсис через сострадание и страх за героя;

– закон перехода количественных изменений в качественные. Столкновения построены по принципу нарастающего действия: чем ближе к развязке, тем больше напряжение. А количество коллизий, то есть столкновений, которые переживает главный герой на пути к своей цели, в конечном итоге приводит его к желаемому результату, способствуя внутреннему духовному возрождению главного героя;

– закон отрицания характеризует важнейшую сторону развития драмы, а именно ее направление, где каждое новое столкновение отрицает предыдущее и порождает следующее, более крупное и мощное по своим масштабам. Этот закон определяет принцип усиления действия, увеличивая драматизм и напряжение.

Если мы попытаемся представить диалектику драматического конфликта через призму гегелевской диалектической триады, мы получим как содержательный принцип, так и способ построения самой драмы.

Главный герой выступает как тезис с набором мотивов и убеждений, определяющих его действия. Антагонист действует как антитезис: он наделен убеждениями и целями, противоположными главному герою. В результате конфликт между главным героем и антагонистом приводит к новой синтезированной реальности, являющейся основой для следующего этапа развития конфликта или его развязки (финала). Иными словами, всегда должно быть противоречие между главным героем и антагонистом, что подразумевает наличие конфликта. Сам конфликт предполагает наличие действия, а действие несет в себе столкновение. В общем, все ведет к разрешению конфликта с главным правилом и жестким требованием: герой не может оставаться прежним, на любом уровне он должен все время меняться.

Таким образом, философский аспект концепта драмы можно квалифицировать как диалектический принцип построения и развития конфликта. Процесс достижения цели главным героем вступает в противоречие с антагонистом на пути перипетий и коллизий в цепочке нарастающих столкновений. *Действие через конфликт*

создает динамику развития драмы и является ее основополагающим принципом развития. Характерно, что данный принцип построения и развития драмы актуален как для классической (древнегреческой) модели драмы, так и для ее исторических форм. При отсутствии хотя бы одной из противоборствующих сторон в драме развитие конфликта, коллизии и перипетии становятся невозможными, а значит, и сама драма теряет всякий смысл.

Лингвистический аспект. Заимствованное из древнегреческого языка слово «драма» означает «действие». Аристотель определяет драму как «... подражание действию ... посредством действия, а не рассказа» [20, с. 652]. По мнению М. Горького, «драма должна быть строго и насквозь действенна» [1, с. 160]. Действие как определяющее начало драмы также упоминается в ряде литературных исследований XX века. Например, американский драматург Джон Ховард Лоусон (1894–1977) в своей «Теории и практике создания пьес и киносценариев» описывает действие как основу для построения драматического произведения [21, с. 229]. Н. Волькенштейн, С. Борисов, А. Астремский, Е. Горбунова и другие исследователи также описывают действие как драматургическую основу драмы.

Таким образом, лингвистический аспект драмы как концепта выражается в действии, которое происходит в результате конфликта мотивов, интересов и взглядов главного героя и его антипода на пути к достижению желанной цели.

Драматургический аспект. Структурно-функциональный анализ драмы позволяет эксплицировать основные стадии развития драмы, которые одновременно выступают этапами в алгоритме развития конфликта [22, с. 413]:

1. *Драматическая ситуация* – событие, которое обнаруживает противоречие интересов, целей двух потенциально конфликтующих сторон. Это противоречие пока не проявилось в открытом противостоянии. Одна из сторон начинает предпринимать определенные усилия для преодоления и сглаживания имеющегося противоречия.

2. *Завязка* – это первое серьезное столкновение сторон. Здесь они встречаются лицом к лицу, пытаются разрешить противоречие мирным путем, сгладить драматическую ситуацию. Но оказывается, что их интересы явно противоположны, и все переходит в стадию обострения противостояния.

3. *Обострение противостояния* характеризуется безуспешной попыткой разрешения конфликта обычными методами, приемами и средствами. Поскольку конфликт принимает открытую форму, и становится очевидным, что победить врага обычными средствами невозможно, происходит переоценка, осознание, обработка информации о вновь образовавшихся отношениях. Определение слабых мест противника, накопление сил, пропаганда и агитация, создание негативного образа врага, формирование антагонистических блоков и т.д.

4. *Переоценка причины конфликта.* С учетом ранее скрытых факторов происходит осознание истинной, глубинной причины конфликта. Настоящий предмет противоречия становится очевидным; ситуация в очередной раз переосмысливается. После открытого столкновения становится ясно, что силы сторон конфликта примерно равны, и у обеих сторон их недостаточно, чтобы разрешить конфликт в свою пользу. Здесь еще возможно примирение на неудовлетворительных для каждого из участников условиях, но, как правило, этого не происходит, и конфликт переходит в следующую стадию.

5. *Эскалация конфликта.* Осознание истинной причины конфликта на предыдущем этапе приводит к кризису мировоззрения обеих сторон; меняются тактика и стратегия ведения открытого столкновения. Как вариант развития событий, одна из сторон собирает все свои ресурсы и отказывается от претензий, понимая, что даже в случае победы одной из них нанесенный ущерб значительно превысит все предпочтения, которые они могли получить. Однако, как правило, этого не происходит, как и в фазе обострения противостояния. В какой-то момент отношения между сторонами полностью разрываются, и все дело доходит до кульминации.

6. *Кульминация.* Решительное столкновение противоборствующих сторон с использованием всех имеющихся ресурсов. В результате, противоречия окончательно разрешаются в ту или иную сторону. Как правило, это война (политическая, экономическая, гражданская и т.д.).

7. *Развязка.* Одна сторона побеждает, а другая терпит поражение. В большинстве случаев цена конфликта или конфронтации несоизмеримо выше тех предпочтений, которые обе стороны могут получить. Возможные варианты исхода: конструктивное разрешение конфликта, компромисс интересов сторон; деструктивное разрешение, связанное с подавлением и подчинением воли и интересов одной из сторон конфликта; гибель обеих сторон конфликта.

Таким образом, модель драмы как алгоритма развития конфликта теоретически реконструируется благодаря драматургическому аспекту драмы-концепта и фундирует драматический подход в исследовании и объяснении общества. Термин «драматизация» является производным от слова «драма» и характеризуется *действием*, отражающим *противоречия и конфликты*. Драматизировать процесс общественной жизни – значит придавать этому процессу драматическую форму с ярко выраженным конфликтным, противоречивым началом, выражающим себя в столкновении разнополярных интересов людей. Иными словами, *социальная драматизация* – это совокупность явлений или взаимодействий, происходящих в обществе по инвариантным законам драматургии и меняющих отношения между людьми или между составными элементами сообщества. Важнейшими чертами социальной драматизации является их всеобщность и связь с субъектом, который осуществляет этот процесс (драматизация деятельности с определенными установками субъекта).

Что касается авторского проекта драматического подхода, то он связан с концептом драмы и основан на принципе отражения *действия через конфликт*, сущность которого – в противоречии, в столкновении интересов. **Драматический подход** в исследовании закономерностей и развития общества – это совокупность приемов теоретической реконструкции модели драмы и драматического моделирования конфликта, объединенных принципом драматизации социальной действительности. *Принцип драматизации социальной действительности* – это

исходное положение драматического подхода, основанное на рассмотрении социальных процессов сквозь призму модели драмы как алгоритма развития конфликта. *Драматическое моделирование конфликта* – это прием в рамках драматического подхода, который позволяет моделировать социальный конфликт по принципу драматизации социальной действительности. *Теоретическая реконструкция модели драмы* – это прием, который позволяет в полной мере раскрыть методологический потенциал драмы и выделить обязательные, инвариантные компоненты структуры драмы, которые одновременно будут являться стадиями в алгоритме развития конфликта. Так, выявляя или моделируя противоречие интересов в обществе, вычлняя его инвариантные структурные элементы в соответствии с моделью драмы, становится возможным корректировать направленность социального конфликта и управлять общественными процессами на долгосрочную перспективу.

Заключение. Таким образом, анализ теоретического потенциала драмы в системе социокультурного знания XXI века показал, что сущность драмы как понятия заключается в родовых и жанровых характеристиках драмы как феномена культуры; имплементация метафоры драмы в язык философии стала возможной в контексте экзистенциализма для демонстрации человеческого поведения в конфликтных ситуациях. Теоретические аспекты концепта драмы – философские, лингвистические и драматургические – определяют концептуальное содержание понятия драмы, которое может быть сформулировано как диалектика конфронтационных действий в алгоритме развития конфликта. Благодаря теоретически обоснованному концепту драмы становится возможным эксплицировать драматический подход как совокупность приемов теоретической реконструкции модели драмы и драматического моделирования конфликта в исследовании и объяснении общества, объединенных принципом драматизации социальной действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Михайлов, М.И. Эпос, драма, лирика как роды литературы (сущность, специфика, соотношение) : дис. ... д-ра филол. наук / М.И. Михайлов. – М., 2006. – 302 л.
2. Сазонова, Е.В. История драмы и основы сценарного мастерства: теория драмы : учеб. пособие / А.В. Сазонова. – Барнаул : Изд-во Алт. гос. акад. культуры и искусств, 2012. – 135 с.
3. Катышева, Д.Н. Вопросы теории драмы: действие, композиция, жанр : учеб. пособие / Д.Н. Катышева. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Лань, Планета музыки, 2016. – 256 с.
4. Ostertag, S.F. A Cultural Sociology of Social Media: Social Drama, Cultural Affordances and Blogging in the Wake of Hurricane Katrina / S.F. Ostertag // *Cultural Sociology*. – 2021. – Vol. 15(1). – P. 113–133.
5. Liu, J. From social drama to political performance: China's multi-front combat with the Covid-19 epidemic / J. Liu // *Critical Asian Studies*. – 2020. – Vol. 52(4). – P. 473–493.
6. Torresan, A. Postcolonial social drama: The case of Brazilian dentists in Portugal / A. Torresan // *Critique of Anthropology*. – 2021. – Vol. 1. – P. 37–54.
7. Войшвилло, Е.К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
8. Книгин, И.А. Словарь литературоведческих терминов / И.А. Книгин. – Саратов : Лицей, 2006. – 273 с.
9. Инфельд, Л. Мои воспоминания об Эйнштейне / Л. Инфельд // *Tworzosc*. – 1955. – Вып. 9. – С. 135–184.
10. Уайльд, О. Портрет Дориана Грэя / О. Уайльд // Уайльд, О. Портрет Дориана Грэя. Пьесы. Сказки. – М. : Litres, 2020. – 691 с.
11. Кундера, М. Невыносимая легкость бытия / М. Кундера. – М. : Азбука, 2018. – 352 с.
12. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : УРСС Эдиториал, 2004. – 256 с.
13. Камю, А. Миф о Сизифе / А. Камю // Миф о Сизифе. Калигула. Недоразумение / А. Камю. – М. : АСТ, 2010. – 320 с.
14. Бердяев, Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / Н. Бердяев. – М. : Litres, 2009. – 220 с.
15. Сартр, Ж.-П. Тошнота / Ж.-П. Сартр. – М. : АСТ, 2019. – 320 с.
16. Демьянков, В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры / В.З. Демьянков // *Язык как материя смысла* : сб. ст. в честь академика Н. Ю. Шведовой / Отв. ред. М. В. Ляпон. – М. : Азбуковник, 2007. – С. 606–622.
17. Новейший философский словарь / Под науч. ред. А.А. Грицанова. – 3-е изд., исправл. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
18. Познякова, О.Л. Философия драмы: фрустрация vs. катарсис / О.Л. Познякова. – Минск : РИВШ, 2017. – 102 с.
19. Гегель, Ф. В. Г. Эстетика. В 4 т. / Ф. В. Г. Гегель. – М. : Искусство, 1973. – Т. 4. – 1973. – 676 с.
20. Аристотель. Поэтика / Аристотель // *Сочинения* : в 4 т. / Аристотель. – М., 1975–1983. – Т. 4. – 1983. – С. 645–681.
21. Лоусон, Дж. Теория и практика создания пьес и киносценариев / Дж. Лоусон. – М. : Искусство, 1960. – 572 с.
22. Познякова, О.Л. Методологический потенциал драмы в социально-философском исследовании / О.Л. Познякова // *Научные труды Респ. института высшей школы. Философско-гуманитарные науки*. – Минск : РИВШ, 2019. – Вып. 18. – С. 407–414.

REFERENCES

1. Mihajlov, M.I. (2006). *Epos, drama, lirika kak rody literatury (sushchnost', specifika, sootnoshenie)*. Moscow. (In Russ.).
2. Sazonova, E.V. (2012). *Istoriya dramy i osnovy scenarnogo masterstva: teoriya dramy*. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskoj gosudarstvennoj akademii kul'tury i iskusstv. (In Russ.).
3. Katyшева, D.N. (2016). *Voprosy teorii dramy: dejstvie, kompoziciya, zhanr*. 2-t ed. Saint-Petersburg: Lan', Planeta muzyki. (In Russ.).
4. Ostertag, S.F. (2021). A Cultural Sociology of Social Media: Social Drama, Cultural Affordances and Blogging in the Wake of Hurricane Katrina. *Cultural Sociology*. (Vol. 15), 113–133.
5. Liu, J. (2020). From social drama to political performance: China's multi-front combat with the Covid-19 epidemic. *Critical Asian Studies*. (Vol. 52), 473–493.

6. Torresan, A. (2021). Postcolonial social drama: The case of Brazilian dentists in Portugal. *Critique of Anthropology*. (Vol. 1), 37–54.
7. Vojshvillo, E.K. (1989). *Ponyatie kak forma myshleniya: logiko-gnoseologicheskij analiz*. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. (In Russ.).
8. Knigin, I.A. (2006). *Slovar' literaturovedcheskih terminov*. Sapatov: Licej. (In Russ.).
9. Infel'd, L. (1955). Moi vospominaniya ob Ejnshtejne. *Tworczość*. (Iss. 9), 135–184. (In Russ.).
10. Uajl'd, O. (2020). Portret Dorian Greya In O. Uajl'd *Portret Dorian Greya. P'esy. Skazki*. Moscow: Litres. (In Russ.).
11. Kundera, M. (2018). *Nevynosimaya legkost' bytiya*. Moscow: Azbuka. (In Russ.).
12. Lakoff, Dzh. & Dzhonson, M. (2004). *Metafory, kotorymi my zhivem*. Moscow: URSS Editorial. (In Russ.).
13. Kamyu, A. (2010). Mif o Sizife. In Kamyu, A. *Mif o Sizife. Kaligula. Nedorazumenie*. Moscow: AST. (In Russ.).
14. Berdyayev, N. (2009). *Ekzistencial'naya dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo*. Moscow: Litres. (In Russ.).
15. Sartr, Zh.-P. (2019). *Toshnota*. Moscow: AST. (In Russ.).
16. Dem'yankov, V.Z. (2007). Termin «koncept» kak element terminologicheskoy kul'tury. In Lyapon, M.V. (Eds.) *Yazyk kak materiya smysla*. Moscow: Azbukovnik, (606–622). (In Russ.).
17. *Novejshij filosofskij slovar'* (2003). A.A. Gricanov (Eds.). 3-t ed. Minsk: Knizhnyj Dom. (In Russ.).
18. Poznyakova, O.L. (2017). *Filosofiya dramy: frustraciya vs. katarsis*. Minsk: RIVSH. (In Russ.).
19. Gegel', F. V. G. (1973). *Estetika*. Moscow: Iskusstvo. (In 4 vol., Vol. 4). (In Russ.).
20. Aristotel'. (1983). Poetika. In *Sochineniya*. Moscow. In 4 Vol. (Vol. 4., 645–681). (In Russ.).
21. Louson, Dzh. (1960). *Teoriya i praktika sozdaniya p'es i kinoscenariev*. Moscow: Iskusstvo. (In Russ.).
22. Poznyakova, O.L. (2019). Metodologicheskij potencial dramy v social'no-filosofskom issledovanii. *Nauchnye trudy Respublikanskogo instituta vysshej shkoly. Filosofsko-gumanitarnye nauki*. Minsk: RIVSH, (Iss. 18.), 407–414. (In Russ.).

Поступила 15.09.2021

CONCEPTUALIZATION OF THE NOTION OF DRAMA IN SOCIOCULTURAL KNOWLEDGE OF THE XXI CENTURY

O. POZNJAKOVA

The article reveals the theoretical potential of drama in the system of socio-cultural knowledge of the XXI century. Objectives: a) to qualify the concept of drama as a cultural phenomenon; b) to show the essence of drama as a metaphor using the example of the philosophy of existentialism; c) to explicate the theoretical aspects of the concept of drama; d) to make a theoretical reconstruction of the drama model as an algorithm for the development of a conflict; e) to formulate a dramatic approach to the study of the laws of the development of society. The author of the article comes to the following conclusions: the concept of drama reflects the generic and genre characteristics of drama as a cultural phenomenon; existentialism contributed to the implementation of the metaphor of drama in philosophical discourse to demonstrate human behavior in conflict situations; theoretical aspects of the concept of drama - philosophical, linguistic and dramatic – determine the conceptual content of the concept of drama; drama as a concept reflects the main stages of the development of the conflict, explicated in the classical theory of drama; the dramatic approach is a set of techniques for the theoretical reconstruction of a model of drama and dramatic modeling of conflict in the study and explanation of society, united by the principle of dramatizing social reality.

Keywords: drama, notion, metaphor, concept, social conflict, dramatic approach.

УДК 82.0:821.161.3.09-14

ПОЛІСІСТЭМНЫ ХАРАКТАР ЛІРЫКІ А. ДУДАРА

канд. філал. навук, дац. Л.М. САДКО
 (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
 Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск)
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5880-1570>

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці лірыкі А. Дудара з пазіцыі тэорыі полісістэмы. Устаноўлены рэпертуарныя мадэлі экспрэсіянізму ў лірыцы паэта (напружанасць эмоцый, экзальтаванае ўслаўленне новага); адзначаны рысы неарамантызму (канцэпцыя лірычнага героя-бунтара, носыбіта амбівалентных рыс); вызначаны рэпертурэмы футурызму (нігілістычны пафас адмаўлення мастацкіх традыцый, апяванне тэхнічнага прагрэсу); прааналізаваны элементы імажынісцкай ускладненай вобразнасці, асаблівасці эстэтыкі і паэтыкі незвычайнага. Зроблены высновы пра полісістэмны характар лірыкі А. Дудара, дзе канвергенцыя і злучанасць разнастайных рэпертуарных мадэлей, рысы эстэтыкі і паэтыкі розных накірункаў і плыней сусветнай і беларускай літаратурна-становай фарміравання самабытнай поліпарадыгмальнай мастацкай сістэмы А. Дудара.

Ключавыя словы: полісістэма, рэпертурэма, А. Дудар, «Маладняк», экспрэсіянізм, неарамантызм, футурызм, эстэтыка незвычайнага, імажынізм.

Уводзіны. У беларускай літаратуры ў розныя эпохі, асабліва ў Найноўшы перыяд, назіраецца плённае суіснаванне розных па прынцыпах адлюстравання чалавека і сусвету мастацкіх накірункаў і плыняў, стылёвых праяў розных эпох. Што тычыцца вызначэнняў, якія могуць даць уяўленне пра асаблівасці функцыянавання прыгожага пісьменства Беларусі ў розныя перыяды, то даследчыкамі выкарыстоўваецца цэлы шэраг супярэчлівых разнастайных дэфініцый: «сінтэтызм», «паліморфнасць», «веерны, рознанакіраваны выгляд» (П. Васючэнка) [1], «сінтэтызм (вылучана Я. Гарадніцкім. – Л. С.) як спосаб адначасовага суіснавання і ўзаемадзеяння прыкмет розных мастацкіх метадаў, напрамкаў і плыней», калі «судакранаюцца, блізка сыходзяцца адзінкі (рэшткавыя з’явы) сентыменталізму, прыкметы класіцызму, неарамантызму, розныя віды рэалізму, праявы мадэрнізму» (Я. Гарадніцкі) [2, с. 113], «тэорыя паскоранага развіцця літаратуры» (В. Каваленка) [3], «шырыня і шматслойнасць літаратурных кірункаў» (Л. Гаранін) [4, с. 33], метады «эстэтычнай памежнасці» (В. Уткевіч) [5], «складанае перапляценне літаратурных плыняў і стылей розных эпох і культур» (М. Тычына) [6] і інш. Падобная разнастайнасць трактовак сведчыць пра пэўны дэфіцыт, абмежаванасць тэрміналагічнага апарату, закліканага даць характарыстыку складаным і неадназначным адносінам у сферы эстэтыка-літаратурнага жыцця Беларусі.

На аснове даследаванняў рускай фармальнай школы Ю. Тынянава, Б. Эйхенбаума, В. Шклоўскага ў другой палове XX стагоддзя ізраільскім культурологам і філолагам І. Эвен-Зохарам была распрацавана тэорыя полісістэмы як перспектыўная канцэпцыя вывучэння літаратурнага працэсу ў дынаміцы. Згодна з гэтай канцэпцыяй, полісістэма разумеецца як гетэрагенны, іерархізаваны кангламерат (або сістэма) сістэм, якія ўзаемадзейнічаюць, каб выклікаць бесперапынны дынамічны працэс эвалюцыі ўнутры полісістэмы ўцэлым. Як адзначана ў «Энцыклапедыі перакладазнаўства Рутледжа», вядомага брытанскага выдавецкага дома, «полісістэмы могуць быць прыняты для ўліку з’яў, якія існуюць на розных узроўнях, так што полісістэма дадзенай нацыянальнай літаратуры разглядаецца як адзін элемент з больш шырокай сацыякультурнай полісістэмы (тут і далей пераклад наш – Л. С.) (*«polysystems can be postulated to account for phenomena existing on various levels, so that the polysystem of a given national literature is viewed as one element making up the larger socio-cultural polysystem, which itself comprises other polysystems»*) [7, р. 176–177]. Істотнай для гэтай канцэпцыі з’яўляецца думка пра тое, што «розныя пласты і падгрупы, якія складаюць дадзеную полісістэму, пастаянна канкуруюць адно з адным за дамінуючае становішча» (*«the various strata and subdivisions which make up a given polysystem are constantly competing with each other for the dominant position»*) [7, р. 177]. На думку тэарэтыкаў-полісістэмістаў, розныя рэпертуарныя мадэлі (сукупнасць агульных і канкрэтных мадэлей – лексіка-сінтаксічных, жанравых, вобразна-матыўных і г.д., – што кіруюць вытворчасцю і спажываннем тэкстаў) па чарзе займаюць то дамінуючае, то перыферыйнае становішча як у літаратурным працэсе ўвогуле, так і ў творчасці пэўных аўтараў.

Па сутнасці, гэтыя ж думкі выказвалі і беларускія мыслеры канца XIX – першай трэці XX ст. – М. Багдановіч, І. Абдзіраловіч, У. Самойла, В. Ластоўскі, М. Гарэцкі, А. Бабарэка, прапаноўваючы полісістэмны падыход да вызначэння ролі слоўнага мастацтва як магутнага сродка адраджэння нацыянальнай самасвядомасці, свярджэння самабытнага беларускага этнасу. Згаданыя аўтары дбаюць пра абнаўленне прыгожага пісьменства, пра наданне дамінуючага становішча аўтэнтчным архаіка-міфалагічным і фальклорным вобразам, беларускаму этнаграфічнаму матэрыялу, дыялектным і «народным» моўным сродкам, а таксама імкнучы да ўвядзення з перыферыі ў цэнтр беларускага літаратурнага працэсу агульнасусветнага мастацкага вопыту розных эпох.

Мэта дадзенага даследавання – выяўленне наватарскіх рэпертуарных мадэляў мадэрнісцкіх плыняў і напрамкаў у полісістэмнай лірыцы Алеся Дудара (сапраўднае імя Аляксандр Аляксандравіч Дайлідовіч, 1904 – 1937).

Асноўная частка. Неабходна адзначыць, што ў беларускай паэзіі канца XIX – першай трэці XX ст. праяўляюць сябе рысы розных мадэрнісцкіх накірункаў і плыняў. У творчасці паэтаў-«маладнякоўцаў» часта гучыць экзальтаванае, падкрэслена экспрэсіўнае ўслаўленне новага, рэвалюцыйна-маладога. Па словах А. Бабарэкі,

«маладое – гэта адзнака эмоцыяльнай ідэевасці новых сродкаў і прыёмаў у мастацкай творчасці» (захаваны традыцыі пісьма А. Бабарэкі. – Л. С.) [8, с. 99]. Так, у лірыцы А. Дудара, аднаго з самых яркіх і таленавітых прадстаўнікоў «маладнякоўскай» паэзіі, вылучаюцца рэпертурэмы, тэматычна і паэтычна звязаныя з асаблівасцямі экспрэсіянісцкага светаадлюстравання. Як адзначаецца ў «Энцыклапедыі экспрэсіянізму», экспрэсіянізм – гэта «выбуховыя творчыя магчымасці, якія дазваляюць менавіта ў апакаліптычных пажарах адкрыць свет “зноўку”, без пасрэднага, сам-насам – у пульсацыі аголена чыстых каляровых плям, віхурах слоў, сцэнічнай паэтыцы ўзняўшыхся вертыкаляў-лесвіц, “ударных” момантах» (*«взрывные творческие возможности, позволяющие именно в апокалиптических пожарах открыть мир “заново”, без посредников, один на один, – в пульсации обнажённо чистых цветовых пятен, вихрях слов, сценической поэтике взметнувшихся вверх вертикалей-лестниц, “ударных” моментах»*) [9, с. 390].

Творы ранніх зборнікаў А. Дудара якраз вызначаюцца надзвычайнай інтанацыяй, пафасам абнаўлення, мяцязу, шквалу, барацьбы. Па словах літаратуразнаўцы Г. Севярынец, «галоўнае для яго (А. Дудара. – Л. С.) – выказаць незвычайную па напружанні эмоцыю, бурлівую радасць абнаўлення, маладую энергію перамен, адчуць сябе рухавіком часу, чалавекам на вострыні жыцця» [10, с. 14]. Паказальны ў гэтым сэнсе верш з характэрнай назвай «Я малады» (1924), дзе рэвалюцыя асэнсоўваецца як грандыёзная гераічная падзея, што загартавала моцнага валявога героя, дала яму магчымасць адчуваць сябе тытанам:

Хто прайшоў – галаву павесіў.
(Міліёны пудоў у гадах.)
Ну, а я малады – мне весела
разагнацца ў мяцежную даль.

Мне жыццё – сусветнае свята,
мне прапаны – большы разгон.
Я цяпер без багацця багаты
на зары квітнеючых дзён.

Гэта кроў не баіцца смерці,
гэта сэрца распаліць лёд,
гэтых думак кіпучага смерчу
не абгоніць птушыны лёт [10, с. 38].

Прыкметна праяўляе сябе ў гэтым творы канцэпцыя моцнай асобы, што склалася ў паэзіі і прозе замежнага і айчыннага неарамантызму Р. Кіплінга, Э. Растана, Р.-Л. Сцівенсана, Дж. Лондана, Я. Купалы, а таксама рысы гумілёўскага героя-ваіна, максімаліста. Такі лірычны герой рэдка звяртаецца да легенд мінулага, ён шукае ідэал у сучасным моманце, прагне жыць напоўніцу тут і зараз. Сапраўды, процідзеянне духоўнай інерцыі, энергія самастойнасці, бунт супраць маральнага шаблону і бытавой умоўнасці – характэрныя рысы, уласцівыя творам неарамантыкаў.

У творах рамантызму XIX ст. цэнтральная ідэя – канцэпцыя двухсфернасці сусвету, дзе супрацьпастаўлены рэальнае і звышрэальнае, канчатковае і вечнае. Гэтая двухсфернасць спараджае асаблівую структуру мастацкага свету рамантычнага твора, пабудаванага на кантрастах і бескампрамісных супярэчнасцях. У неарамантызме наогул, і, у прыватнасці, у творах Янкі Купалы, а пазней – А. Дудара, біпалярная канцэпцыя сусвету замяняецца аднасфернай, калі звышрэальнасць скасоўваецца, саступаючы месца зямной сферы, што збліжае рамантычны метада пісьма з рэалістычным. Сферы мары і рэчаіснасці, каштоўнасці ідэальнага ў рэалізме і неарамантызме не аддалены ў часе і *прасторы*, а знаходзяцца побач з чалавекам, але патрабуюць ад яго асаблівых, надзвычайных высілкаў для спасціжэння. Як адзначае В. Талмачоў, «сумарна неарамантызм можна пазначыць як антырамантычны рамантызм і звязаць з ім спробу ўскладнення ідэалізму, яго пэўнай рацыяналізацыі» («сумарна неарамантызм можна абозначыць як антырамантычны рамантызм і звязаць з ім спробу ўскладнення ідэалізму, яго пэўнай рацыяналізацыі») [11, ст. 645]. Сюжэт такіх твораў выбудоўваецца як напружаная інтрыга, прыгодніцкая гісторыя, напоўненая драматычнымі выпрабаваннямі, нечаканымі, часта фатальнымі паваротамі падзей. Янка Купала ярка ўвасобіў асаблівасці героя, што стаў характэрным для беларускай літаратуры першай трэці XX ст., – моцную асобу, здольную на ўзнёслыя пачуцці і яркія ўчынкi, што жыве ў канкрэтным, падкрэслена рэчывым свеце. Так, у паэме «Магіла льва» (1913) рамантыка даўніны, драматычных калізій спалучаецца з дакладнасцю ў апісаннях пачуццяў і сапраўдным гістарычным каларытам. Паэт у яркіх фарбах, але пазбягаючы пасеізму, распавядае гісторыю жыцця легендарнага Машэкі, у вобразе якога знайшла ўвасабленне неарамантычная ідэя пра амбівалентнасць, недасканаласць чалавечай прыроды. Грамадскія нормы, якія адрынуў купалаўскі герой, яго спробы пабудавань персаналісцкі асабовы кодэкс маралі пазбаўляюць Машэку арэолу сапраўднага героя-змагара, носбіта абсалютных аксіялагічных каштоўнасцей народа. П.В. Васючэнка рэзюмуе: «Такім чынам, вандроўны рамантычны тып высакароднага разбойніка <...> у творы Купалы перажыў новарамантычную трансфармацыю» [12, с. 12]. Такі ж герой намаляваны і ў ранніх вершах «Сперажыцесья», «Стары горад», «Паэтам рэвалюцыі», «Паўстанец» са зборніка «Беларусь бунтарская» (1925) А. Дудара. Звяртае на сябе ўвагу і неарамантычны герой Ігнась з твора «3 паэмы 1920 года», што дае каманду: «Усё паліць, руйнаваць без жалю» [13, с. 11], гэты персанаж, на думку І. Багдановіч, «меў рысы досыць схематычныя, якія паўтаралі і замацоўвалі стэрэатып «сталёвага барацьбіта»» [14, с. 280].

Адзначаецца ў вершах А. Дудара, асабліва ранніх, і характэрны настрой футурыстычнай дактрыны, пра-леткультаўскай ідэалогіі – аптымістычная вера ў будучыню, апантаная ўпэўненасць у мэтазгоднасць грамадскіх змен. «Мастацтва будучыні» ў аснову паклала нігілістычнае адмаўленне традыцыйнай эстэтыкі і паэтыкі, стаўленне да аўтарытэтаў згодна з лозунгам «у рожкі са старымі». А. Дудар гэты настрой увасобіў у радках верша «Стары горад» (1923): «След былога з карэннем вырвем мы / І засеём былльём пустыр» [10, с. 36]. Такія кантрасныя вобразныя рэпертурэмы старога – цёмнага, пагібельнага, жабрачага – і новага – светлага, шумлівага, радаснага – праяўляюцца ў цэлым шэрагу вершаў першых зборнікаў «Беларусь бунтарская» і «Сонечнымі сцежкамі» (1925):

Прайшлі мы сьцежкі вузкія, да сонца мы ідзём,
Сталёвым звонам мускулаў мы Волі гымн пяём...
Ў дзень радасці кіпучае на сьвет зьявілісь мы,
Мы – дзеці рэволюцыі, Кастрычніка сыны [10, с. 37].

У творах «Менск» (1925), «3 поэмы “Сягоньня”» (1925), «Вуліца, шырокая вуліца...» (1925), «За маім акном – абрывы...» (1925) заяўлены традыцыйныя рэпертурэмы футурызму: услаўленне тэхнічнага прагрэсу, індустрыяльных дасягненняў, падкрэслены пластычны напружаны рытм, што імітуе тэмп сучаснага жыцця. Звыклія аднакі сялянскага пейзажу – сонца, рانیца, коні – атрымліваюць новае тлумачэнне, трансфармуюцца ва ўмовах механізаванага жыцця сучаснасці:

А мядзяныя дроты бальконаў
Напяваюць пра сьвята жыцця.
Пахаваліся па стайнях коні –
Самалёты над Менскам ляцяць.

Сонца золатам у дах барабаніць –
Адбівае сталёвы рытм...
Як у казцы – вясёлая рانیца
Вечарамі на бруку гарыць (верш «Менск») [10, с. 45–46].

Гэтыя вершы будуцца на кантрасце традыцыйных замалёвак прыроды і падкрэсленага ўрбаністычнага пейзажа з новымі локусамі горада (трубы, слупы, балконы, брук, заводы, фабрыкі, трамвай і інш.). Развагі лірычнага героя, захопленнага хуткасцю пераўтварэнняў, прыводзяць да нечаканых адкрыццяў: «Я знайшоў Беларусь ненарокам / У сырых гарадзкіх сутарэньнях», «Беларусь мая ў фабрычных трубах; / Беларусь нікім яшчэ не зьмерана» [10, с. 46]. Адзначым, што ў творах «Стары горад», «Менск», «3 поэмы “Сягоньня”», дзе рэпертурэмы футурызму трапляюць у цэнтр мастацкай сістэмы аўтара, надзвычай багатая візуальна-акустычная вобразная палітра. Кожны радок насычаны гіпербалізаванымі зрокавымі метафарамі і метафарычнымі выразамі (палітра колераў ад максімальна яркіх – «бліскавічыць слуп», «раніца... на бруку гарыць», – да падкрэслена змрочных – «закураны дымам», «невядомая шэрань»), а таксама акустычнымі сродкамі, інтэрпрэтацыямі гукавых уражанняў ад гораду і жыцця ў ім: «самалёты ляцяць», «сонца барабаніць», «сталёвы рытм», «грымяць заводы» «сотні гудкоў» і інш.

Уласцівае футурыстычнай дактрыне адмаўленне мастацкай і маральнай спадчыны, канонаў выкарыстання літаратурнай мовы або моўнага стандарту праяўляецца ў некаторых вершах А. Дудара праз зварот да стылістычна зніжанай лексікі, элементаў размоўна-прастамоўнага словавыкарыстання, як у вершы «Вуліца, шырокая вуліца...»:

Вуліца... Лягла пад дротам,
З гуляшчымі разам грашыла –
Падарожным усім за грашы
Расыпала свае пяшчоты.

Ты прываблівай целам гарачым,
Прадавайся па кавалку за грашы.
Ня прыду і ня буду грашыць,
Як грашыў я з тымі гуляшчымі [10, с. 49].

Цікавым з пункту гледжання рытмічнай рэпрэзентацыі ўяўляецца верш «Дням не змоўкнуць» (1926), дзе А. Дудар эксперыментуе з даўжынёй радка і стварае падкрэслена энергічныя, воклічныя фразы, што ўдала перадаюць семантыку зрухаў, здзяйсненняў, заваяванняў. Такі твор выходзіць па-за межы традыцый «лінейнага» чытання, падобная мадэль выкарыстоўваецца ў брахікаланічных тэкстах авангарднай паэзіі, у тым ліку футурыстычнай:

Рвіся,
шалёны галёп
з доўгіх і цяжкіх троп.
Часу ўпартаму ў лоб
золатам коўкім строф!

Толькі ні кроку назад.
Толькі
наперад
і ўвысь...
Дзён такіх
не закілзаць.
Дням ня згубіць галавы [10, с. 64].

Эстэтыка незвычайнага, экзатычнага, распрацаваная ў творах рускага паэта М. Гумілёва, выяўляецца і ў вершах А. Дудара. Верш «Легенда» (1926) складзены з вялікай колькасці, па словах самога паэта, «вобразаў дзіўных» [10, с. 60], алюзій да культуры Усходу (Каран, Вішну, папірус, Ізіда, Асірыс, Суламіф, Хірам). Верш «Песьні, песьні! Даволі мяцежыць...» (1925) таксама пабудаваны на кантрасце досыць экзатычных для айчыннай паэзіі вобразаў пшчотных гурыі, усходніх райскіх дзеў і магутных валькірый, скандынаўскіх паннаў-ваяўніц. Паэт называе творчасць, паэтычнае слова, сваю песню то «нясмелым напевам», «срэбраванымі струнамі журбы», то «мяцежным шквалам», «сталёвымі віхурамі», уводзіць нечаканую рыфму «гурыя – валькірыя», услаўляе радасць перамен. А. Дудар у гэтым творы адмаўляецца ад спеўнага маўлення і пераходзіць да прамоўніцкіх інтанацый, дынамізуе рытмічную пабудову верша, для ўзмацнення экспрэсіі выкарыстоўвае сінтаксічны перанос:

Прыдзе час – зноў паўстануць буры,
Дні бліскучыя мятнуцца ў вырай, –
Прыдзе радасць,
Нежная, як гурыя,
Ў ваяўнічай постаці валькірыі...
Песьні, песьні!.. З вас сілы чэрпаць,

Як паўстане ўчарайшая быль...
Ад удараў ламаецца чэрап,
У сэрцы б'е барабан барацьбы.
Празвіняць сталёвыя віхуры,

Заляскачуць уздоўж і ўшыр.
Прыдзе радасць
Нежная, як гурыя,
Ваяўнічая, як буйная валькірыя [10, с. 44].

Традыцыйнае пісьма рускага мадэрнізму, найперш гумілёўскай паэтыкі, інтанацыйна-рытмічнага малюнку, адчуваюцца і ў вершы «І ў нязнанай цьмянай далі словаў новых мы шукалі...» (1925). Тэкст пабудаваны на прыёме паслядоўнага лексічнага паўтору, калі ў двухрадкоўі наступны радок паўтарае апошнія словы першага. А. Дудар эксперыментуе з мелодыкай, рытмам верша, стварае запаволеную, медытатывную інтанацыю замовы. Эмацыйна-экспрэсіўнае ўздзеянне гэтага твора за кошт паўтараў і асаблівай метафарычнасці дае падставы параўноўваць экзэгетыку гэтага полісістэмнага верша не толькі з мадэрнісцкімі досведамі рускіх паэтаў, але і з біблейскімі тэкстамі, дзе складаныя структуры паўтору выяўляюць асаблівыя сэнсавыя акцэнтны, калі радок як бы счэпляецца з радком, а думка падхоплівае думку:

І ў нязнанай цьмянай далі словаў новых мы шукалі,
Словаў новых мы шукалі і ня здолелі знайсці,
А ў жытнёвым у прасторы рассыпалі песьні зоры,
Рассыпалі песьні зоры каля возера ў трысьці.
І ня думалі ніколі, што ў нашай моцы доля.
Што ў нашай моцы доля і ня вырвецца ад нас... [10, с. 54].

І. Багдановіч заўважае ў гэтым вершы прыхаваны дыялог А. Дудара з расійскай суполкай «Таварыства вывучэння паэтычнай мовы», якое будавала новыя падыходы да мастацкага твора, што разглядаўся ў якасці канструкцыі, складзенай з розных прыёмаў, ледзь ці не механічна. Якраз адно слова з радка «Нашых думак калясьніца – гэта сьвету апаяс» сугучнае абрэвіятуры «ОПОЯЗ». І. Багдановіч піша: «Палемізуючы з “апаясам”, ён (А. Дудар. – Л. С.) фактычна адстойваў права не толькі на адлюстраванне стану душы ў паэзіі, але аспрэчваю наогул усякі дыктат над паэзіяй, над творчасцю і над асобай творцы» [14, с. 286–287].

У паэзіі А. Дудара як характэрнага прадстаўніка свайго пакалення і носьбіта «маладнякоўскай» ідэалогіі заўважаюцца таксама матывы і сродкі вобразнасці з творчасці С. Ясеніна, тэксты якога лічыліся дасканалымі ўзорамі імажынізму. М. Мушынскі адзначае: «Калі ж весці размову па вялікаму рахунку, то трэба сказаць, што ў беларускай літаратуры цікавасць да імажынізму, асновай і сцягам якога была барацьба за вобразнасць, – гэта рэакцыя на рытарычна-дэкламацыйнае вершаванне, павярхоўна-падзёрае, але бяскрылае апісальніцтва, на якое хварэлі многія тагачасныя маладыя ды і не толькі маладыя паэты» [15, с. 30–31]. Сапраўды, камсамольска-

рэвалюцыйная ідэалогія, наколькі надзённай яна ні была б, не магла цалкам замяніць сабой усёй тэматычнай палітры прыгожага пісьменства. Асабліва заўважныя алузіўныя згадкі ясенінскіх вобразаў і стылістычных сродкаў, паэтызацыя матэрыяльнага боку жыцця ў зборніку «І залацісьцей і сталёвей» (1926), дзе тыповыя прыёмы рускага класіка – майстэрства мастацкага паўтору, кальцавая кампазіцыя, анафара, эпіфара, люстраны паўтор, рэфрэн, страфічнае кальцо – спалучаюцца з характэрнай інтымна-асабовай ідэяна-тэматычнай палітрай. Напрыклад, страфічнае кальцо – спалучаюцца з характэрнай інтымна-асабовай ідэяна-тэматычнай палітрай. Напрыклад, страфічнае кальцо, так распаўсюджанае ў ясенінскай лірыцы, выкарыстоўваецца А. Дударом у вершах «Усё загіне», «Залатавалосай», «Ціхазвонныя ды ласкавыя дні...», «Каханне», «Асыпае чэрвень белы сад...», дзе першая страфа паўтараецца ў канцы твора. Згаданыя тэксты маюць аднолькавую будову, у асноўным складаюцца з 16–20 радкоў, ці 4–5 катрэнаў, пачатковыя строфы ўтрымліваюць усе тыя тэмы і матывы, якія развіваюцца ў наступных радках і паўтараюцца ў заключнай частцы, падкрэсліваючы і рэзюмуючы думку. Сістэмна адукаваны і філалагічна дасведчаны, А. Дудар прыўносіць у полісістэму беларускай версіфікацыі трансфармаваную рэпертуарную мадэль своеасаблівага магістралу, змешчанага не ў канцы твора, як прынята, а ў яго пачатку, які выконвае ролю ключа, звязкі паміж усімі радкамі твора, метафарычнага ланцужка:

Ціхазвонныя ды ласкавыя дні
У прасторах сінякрылых без граніц...
І мой край цяпер бліжэй мне і мілей,
Песьні родныя званчэй і весялей.

Вочы сінія ды з золата каса...
Як пра шчасьце, як пра радасьць расказаць?
Стануць дні нібы з асеньніх клёнаў ліст –
Будут песьні чорналесьсе весяліць.

Ціхазвонныя ды ласкавыя дні
Плешчуць раніцай з бярозавых крыніц...
Ой вы песьні... Для сябе і для другіх
Сінім сьветам паланеюць берагі;

Сінім сьветам мармуровых, стромкіх мар.
Пальноў ды буралому больш няма.
Вочы сінія, высокі стромкі стан, –
І ўсё роўна ўжо – ці жыць, ці перастаць.

Ціхазвонныя ды ласкавыя дні...
Буду с песьняю сваёю гаманіць;
Выйдзем мы да сівагрывых дальніх гор,
Да жаданых і няпетых берагоў [10, с. 66].

Нярэдка імажынісцкая ўскладнёная вобразнасць удала рэалізуецца ў вершах А. Дудара праз цікавыя метафарычныя выразы. Так, назва зборніка «І залацісьцей і сталёвей» – радок з верша «Звініць прасторамі туга», дзе А. Дудар падводзіць пэўны рахунак перыяду жыцця, разважае пра радасці і цяжкасці паэтавага жыцця, пуцявінах выпрабаванняў і расчараваннях, абвясчае праз ланцужок метафар, што наперадзе шмат працы, што галоўныя словы, якія прыносяць плён, яшчэ не сказаныя:

Пра маем вытканую сіль
Скажу я зноў такія словы,
Каб шапацелі каласы
І залацісьцей, і сталёвей [10, с. 67].

Метафарызацыя, выкарыстаная ў апошніх радках, складаецца з некалькіх кампанентаў – з прыпадабнення і па колеры, і па матэрыяле, якасці. Вядома, выспелыя каласы шапацяць, бы металічныя, становяцца калянымі, цвёрдымі і відавочна пераліваюцца жаўтавата-бялёсымі адценнямі золата і сталі. Паэту ўдалося стварыць двухчленную метафару, дзе закадзіравана і прамае, і пераносная сямантыка. Калі разглядаць катрэн цалкам, то з дапамогай складанай метафары А. Дудар ёміста і афарыстычна абвясчае праграму сваёй творчасці: гаварыць пераконаўча, спелымі, важкімі «залацістымі» і «сталёвымі» моцнымі словамі, прыносіць плён.

Заключэнне. Вершы А. Дудара «Я малады», «Менск», «Вуліца, шырокая вуліца...», «Дням не змоўкнуць», «Легенда», «І ў нязнанай цьмянай далі словаў навых мы шукалі...», «Ціхазвонныя ды ласкавыя дні...», «Звініць прасторамі туга» і інш. разглядаюцца як мастацкая сістэма са сваёй самабытнай унутранай структурай і як элемент больш складанай сістэмы – у кантэксце беларускага і сусветнага літаратурнага працэсу. Згодна з метадалогіяй полісістэмы, устаноўлена, што ў лірычнай спадчыне А. Дудара праяўляюць сябе рэпертуарныя мадэлі шэрагу мадэрнісцкіх і авангардысцкіх накірункаў і плыней: экспрэсіянізму, неарамантызму, футурызму,

а таксама імажынізму. Рысы паэтыкі экспрэсіянізму і футурызму (падкрэсленая эмацыянальнасць, надзвычайная выразнасць у адлюстраванні паслярэвалюцыйнага жыцця, сацыяльных пераўтварэнняў, рытму вялікага горада) падмацоўваюць творчыя стратэгіі беларускіх «маладнякоўцаў», адным з яскравых прадстаўнікоў якіх і з'яўляецца А. Дудар. Эстэтыка неарамантызму ўвасобілася ў творах беларускага паэта ў далейшай распрацоўцы вобраза героя эпохі – носбіта амбівалентных рыс, моцнай асобы, што змагаецца за новае жыццё любой цаной, нават праз тэрор і гвалт, што адпавядае сацыякультурным абставінам гэтага вірлівага часу. Рэпертуарныя мадэлі імажынізму ў яго «ясенінскім» варыянце са зваротам да пачуццёвай інтымна-асабовай сферы, з арыгінальнай вобразнасцю (складаная метафара, метафарычны ланцужок) і эксперыментамі ў будове верша (мастацкі паўтор, кальцавая кампазіцыя, анафара, эпіфара, люстраны паўтор, рэфрэн, страфічнае кальцо), выкарыстання ў вершах А. Дудара, таксама становяцца крыніцай інавацый у полісістэме беларускай літаратуры першай трэці ХХ ст.

ЛІТАРАТУРА

1. Васючэнка, П.В. Беларуская літаратура ХХ стагоддзя і сімвалізм / П.В. Васючэнка. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : МДЛУ, 2016. – 199 с.
2. Гарадніцкі, Я.А. Мастацкая рэфлексія беларускай літаратуры як фактар актывізацыі творчых пошукаў / Я.А. Гарадніцкі // Літаратура пераходнага перыяду : тэарэтычныя асновы гісторыка-літаратурнага працэсу / М.А. Тычына [і інш.]; навук. рэд. М.А. Тычына. – Мінск : Бел. навука, 2007. – С. 101–160.
3. Каваленка, В.А. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць: Развіццё беларускай літаратуры ХІХ – ХХ ст. / В.А. Каваленка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 336 с.
4. Гаранін, Л.Я. Філасофскія ісканія ў беларускай літаратуры / Л.Я. Гаранін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 221 с.
5. Уткевіч, В. Метад «эстэтычнай памежнасці» ў беларускай літаратуры канца ХІХ – пачатку ХХ ст. [Электронны ресурс] / В. Уткевіч // Учыныя запіскі УО «ВГУ ім. П. М. Машэрава» : сб. науч. тр. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2016. – Т. 21. – С. 189–195. – Режим доступа: <https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/8699>. – Дата доступа: 20.07.2021.
6. Тычына, М. А. Карані і крона: фальклор і літаратура / М. А. Тычына. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 195 с.
7. Baker, M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker, K. Malmkjaer. – London ; New York : Routledge, 2001. – 654 p.
8. Бабарэка, А. Збор твораў у 2 тамах : Том 1. Літаратурна-крытычныя працы / А. Бабарэка. – Вільня : Інстытут беларусістыкі ; Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства, 2011. – 939 с.
9. Ришар, Л. Энциклопедия экспрессионизма: Живопись и графика. Скульптура. Архитектура. Литература. Драматургия. Театр. Кино. Музыка / Л. Ришар ; науч. ред. и авт. послесл. В.М. Толмачёв ; пер. с фр. – М. : Республика, 2003. – 432 с.
10. Дудар, А. Выбраныя творы / Аляксей Дудар. – Мінск : Лімарыус, 2017. – 480 с.
11. Толмачёв, В.М. Неоромантизм / В.М. Толмачёв // Литературная энциклопедия терминов и понятий / РАН, Ин-т науч. информ. по обществ. наукам ; под ред. А.Н. Николюкина. – М. : ИПК «Интелвак», 2003. – ст. 640–646.
12. Васючэнка, П.В. Ад тэксту да хранатопа : артыкулы, эсэ, пятрогліфы / П.В. Васючэнка. – Мінск : Галіяфы, 2009. – 200 с.
13. Дудар, А. Беларусь бунтарская / А. Дудар. – Менск [Мінск] : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – 25 с.
14. Багдановіч, І.Э. Авангард і традыцыя: Беларуская паэзія на хвалі нацыянальнага адраджэння / І.Э. Багдановіч. – Мінск : Бел. навука, 2001. – 387 с.
15. Мушыньскі, М.І. Беларуская крытыка і літаратуразнаўства (20–30-я гады) / М.І. Мушыньскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 376 с.

REFERENCES

1. Vasjuchjenka, P.V. (2016). *Belaruskaja litaratura XX stagoddzja i simvalizm [Belarusian literature of the XX century and symbolism]*. Minsk: MDLU. (In Belarus.).
2. Garadnicki, Ja.A. (2007). Mastackaja rjefleksija belaruskaj litaratury jak faktar актыvіzacyі tvorчыh poshukaў [Artistic reflection of Belarusian literature as a factor of activation of creative searches]. In M.A. Tychyna (Eds.) *Litaratura perahodnaga perjyadu: tjearyjetychnyja asnovy gіstoryka-litaraturnaga pracjesu [Literature of the transition period: theoretical foundations of the historical and literary process]*. Minsk: Bel. navuka. (In Belarus.).
3. Kavalenka, V.A. (1984). *Vytoki. Uplyvy. Paskoranasc': Razvіccjo belaruskaj litaratury ХІХ – ХХ st. [Origins. Influences. Acceleration: the development of Belarusian literature of the ХІХ – ХХ centuries]*. Minsk: Navuka і tjechnika. (In Belarus.).
4. Garanin, L.Ja. (1984). *Fіlosofske iskanіja v belarusskoj litarature [Philosophical searches in the Belarusian literature]*. Minsk: Nauka і tehnika. (In Belarus.).
5. Utkevich, V. (2016). Metod «jestjetychnaj pamezhnascі» ў belaruskaj litaratury kanca ХІХ – pachatku ХХ st. [The method of «aesthetic borderline» in the Belarusian literature of the late ХІХ – early ХХ century]. *Uchenye zapіskі UO «VGU im. P.M. Masherova» [Scientific notes of the Educational institution «VSU named after P. M. Masherov»]*, (21), 189–195. <https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/8699>. (In Belarusian).
6. Tychyna, M.A. (2002). *Karani і krona: fal'klor і litaratura*. Minsk: Belaruskaja navuka. (In Belarus.).
7. Baker, M. & Malmkjaer, K. (2001). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London; New York: Routledge.
8. Babarjeka, A. (2011). *Zbor tvoraj*: In 2 vol. Vol. 1. *Litaraturna-krytychnyja pracy [Literary and critical works]*. Vil'nja: Instytut belarusіstyki; Belastok: Belaruskae gіstarychnae tavarystva. (In Belarus.).
9. Rishar, L. (2003) *Jenciklopedija jekspressіonіzma: Zhіvopіs' і grafіka. Skul'ptura. Arhіtektura. Lіtaratura. Dramaturgіja. Teatr. Kіno. Muzyka*. Moscow: Respublіka. (In Russ.).
10. Dudar, A. (2017). *Vybranyja tvory*. Minsk: Limaryus. (In Belarus.).
11. Tolmachjov, V.M. (2003) *Neoromantizm [Neo-Romanticism]* In A.N. Nikoljukin (Eds.) *Lіtaraturnaja jenciklopedija terminov і ponjatіj [Literary encyclopedia of terms and concepts]*. Moscow: Intelvak, (640–646). (In Russ.).

12. Vasjuchjenka, P.V. (2009). *Ad tjeckstu da hranatopa : artykuly, jesje, pjatroglyfy [From text to chronotope: articles, essays, petroglyphs]*. Minsk: Galijafy. (In Belarus.).
13. Dudar, A. (1925). *Belarus' buntarskaja*. Minsk [Minsk]: Dzjarzhaŭnae vydavectva Belarusi. (In Belarus.).
14. Bagdanovich, I.Je. (2001). *Avangard i tradycyja: Belaruskaja pajezija na hvali nacujanal'naga adradzhjennja*. Minsk: Bel. navuka. (In Belarus.).
15. Mushynski, M.I. (1975). *Belaruskaja krytyka i litaraturaznaŭstva (20–30-ja gady)*. Minsk: Navuka i tjehnika. (In Belarus.).

Пасмыніў 15.09.2021

ПОЛИСИСТЕМНЫЙ ХАРАКТЕР ЛИРИКИ А. ДУДАРА

Л.М. САДКО

В статье рассматриваются особенности лирики А. Дудара с позиций теории полисистемы. Установлены репертуарные модели экспрессионизма в произведениях поэта (напряжённость эмоций, экзальтированное прославление нового); отмечены черты неоромантизма (концепция лирического героя-бунтаря, носителя амбивалентных черт); определены репертуремы футуризма (нигилистический пафос отрицания художественных традиций, воспевание технического прогресса); проанализированы элементы имажинистской усложнённой образности, особенности эстетики и поэтики необычного. Сделаны выводы о полисистемном характере лирики А. Дудара, в которой конвергенция и слитность разнообразных репертуарных моделей, черты эстетики и поэтики разных течений и направлений мировой и белорусской литератур становятся основой формирования самобытной полипарадигмальной художественной системы А. Дудара.

Ключевые слова: полисистема, репертура, А. Дудар, «Молодняк», экспрессионизм, неоромантизм, футуризм, эстетика необычного, имажинизм.

POLYSYSTEM NATURE OF POETRY BY A. DUDAR

L. SADKO

The article analyses peculiarities of the poetry by A. Dudar from the point of view of the polysystem theory. The author of the article identifies the repertoire models of expressionism in the verses by the above-mentioned poet (intensity of emotions, exalted glorification of the new); singles out the traits of neo-romanticism (the concept of the lyrical hero-rebel, who has ambivalent traits); defines the repertoire of futurism (nihilistic pathos of the refusal from artistic tradition, glorification of technological progress), analyses the elements of imagistic complicated imagery, peculiarities of the aesthetics and poetics of the extraordinary. The author of the article draws up the basis of the polysystem nature of A. Dudar's poetry, in which the convergence and unity of various repertoire models, the features of aesthetics and poetics of different directions and currents of the World and Belarusian Literature form the basis for the creation of the original polyparadigmatic artistic system of A. Dudar.

Keywords: polysystem, repertoire, A. Dudar, «The Young» («Maladnyak»), expressionism, neo-romanticism, futurism, aesthetics of the extraordinary, imagism.

УДК 94(476) "16/18":393

ЭТАС ШЛЯХЦІЦА І ШЛЯХЦЯНКІ Ў ПАХАВАЛЬНЫХ КАЗАННЯХ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ XVI – XVIII стст.

канд. гіст. навук, Н.В. СТАХНО

(Ліцэй Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск)

У артыкуле робіцца спроба рэканструкцыі этасаў шляхціца і шляхцянікі, якія фарміраваліся хрысціянскімі прапаведнікамі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай у эпоху барока. Рэканструкцыя адбываецца на аснове аналізу пахавальных казанняў, якія набылі надзвычайную папулярнасць у азначаны перыяд. Адзначаюцца тыя маральна-этычныя эталоны шляхціца-мужчыны і жанчыны-шляхцянікі, якія фарміраваліся на іх аснове, праводзіцца параўнанне вобразаў шляхціца-католіка і шляхціца-пратэстанта, высвятляюцца канфесійныя асаблівасці этасаў. Акрамя таго, выбудоўваецца іерархія каштоўнасцей, якія трансляваліся царквой як годныя для ўспрыняцця. Высвятляюцца асаблівасці каштоўнасцей іерархіі шляхціца ў суаднесенні яго з вобразамі шляхцянікі. Складаецца сістэма роляў, характэрных для прывілеяванага слою насельніцтва Рэчы Паспалітай.

Ключавыя словы: шляхецкая культура, танаталогія, этас, Рэч Паспалітая, пахавальныя казанні XVI – XVIII стст.

Уводзіны. Эпоха барока праходзіла пад знакам Контррэфармацыі, калі асаблівую ролю адыгрывала каталіцкая царква, якая імкнулася максімальна кантраляваць усе сферы жыццядзейнасці чалавека. Для гэтага яна выкарыстоўвала самы галоўны страх – страх смерці і вечных пакут пасля яе. У рэлігійнай літаратуры паўсюдна ўзнікае свядзенне, што толькі той, хто добра жыў, той і добра памрэ. Напрыклад, святар А. Ларэнцовіч ў сваіх казаннях трансліраваў ідэю, што павінна быць прапорцыя смерці і жыцця – Бог не дае добрай смерці таму, хто не купіў яе цягам зямнога існавання¹. Для засваення мастацтва добрага жыцця, прапаведнікі лічылі, што хрысціянін павінен быць выпрацаваць для сябе мадэлі паводзін у разнастайных сітуацыях, якія ён будзе стала прайграваць і, такім чынам, фарміраваць у сабе пэўныя паводзінскія навыкі [1, с. 93]. Праз шматлікія прапаведзі, пахавальныя казанні і рэлігійную літаратуру царквой трансляваўся адпаведны этас шляхціца. Этас – гэта сукупнасць ідэальных уяўленняў, этычных норм, якія выражаюцца ў вызначаным стыле жыцця; гэта ўзгодненыя правілы і ўзоры жыццёвых паводзін [2, с. 105].

Мэтаі дадзенага артыкула з'яўляецца рэканструкцыя этасаў шляхціца і шляхцянікі і вызначэнне ўплыву на іх фарміраванне хрысціянскай царквы на тэрыторыі Рэчы Паспалітай у эпоху барока. Для дасягнення дадзенай мэты мы спачатку высветлім гісторыю ўзнікнення пахавальных казанняў і іх развіцця на нашай тэрыторыі, а затым на іх аснове ахарактарызуем тыя маральна-этычныя эталоны шляхціца-мужчыны і жанчыны-шляхцянікі, якія яны фарміравалі.

Перш за ўсё неабходна адзначыць дастаткова нізкую распрацаванасць дадзенай праблематыкі ў сучаснай гістарычнай навуцы. Панегірычная літаратура і пахавальныя казанні ў асноўным даследаваліся літаратуразнаўцамі² і толькі ў апошні час да іх звярнуліся як да крыніц, з дапамогай якіх раннемадэрновыя святары імкнуліся фарміраваць светапогляд тагачасных людзей. Першым такую спробу зрабіў польскі гісторык Марцэлі Косман [3]. Сёння азначае пытанне падумаецца ў працах расійскіх гісторыкаў Маргарыты Карзо [1] і Марыі Лескінэн [2], а таксама беларускай даследчыцы Наталлі Сліж [4–6].

Асноўная частка. Што тычыцца гісторыі ўзнікнення пахавальных казанняў, то першыя з іх з'явіліся ў старажытнай Грэцыі³. Заўважалі, што менавіта казанне становіцца найвялікшым падарункам, які жывыя могуць зрабіць памерламу; дзякуючы яму памерлы назаводзіцца ў памяці. На тэрыторыі Польшчы першапачаткова казанні былі лацінамоўнымі і прысвячаліся манаршым асобам. Самае ранняе казанне было зроблена Станіславам са Скарбімера з нагоды смерці каралевы Ядвігі і пабачыла свет у 1399 г. Першы твор падобнага кшталту ў Вялікім Княстве Літоўскім стварыў пратэстанцкі святар Цыпрыян Базылік у гонар смерці Альжбэты з Шыдлоўскіх Радзівіл у 1562 г. З канца XVI ст. рэзка пашыраецца кола людзей, якім прысвячаліся пахавальныя казанні, зараз гэта былі не толькі каралі і найвыдатнейшыя дзеячы дзяржавы, але жанчыны, дзеці, шляхціцы, царкоўныя дзеячы, нават мяшчане і купцы сталі фігурантамі гэтага кшталту твораў⁴. Надзвычайны рост колькасці прмоваў у азначаны перыяд быў звязаны з павелічэннем публічнай дзейнасці святароў – яны сталі актыўнымі ўдзельнікамі соймавых пасяджэнняў, свят і г.д.⁵. Акрамя таго, пашырэнню выкарыстання пахавальных казанняў спрыяла контррэфармацыйная

¹ Lorencowicz, A. Kazania na Niedziele całego roku : w 2 cz. / A. Lorencowicz. – Kalisz : Druk. Kolegium Kaliskiego Soc. Jesu, 1671. – Cz. 1. – S. 118.

² Platt, D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI–XVII w. Z dziejów prozy staropolskiej / D. Platt. — Wrocław : Ossolineum, 1992. – 183 s. Skwara, M. Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia / M. Skwara. – Gdańsk : Słowo/obraz terytoria, 2010. – 732 s. Nowicka-Jezowa, A. Pieśni czasu śmierci : studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku / A. Nowicka-Jezowa. – Lublin : Towarzystwo Nauk. Katolickiego Uniw. Lubelskiego, 1992. – 478 s.

³ Platt, D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI–XVII w. Z dziejów prozy staropolskiej / D. Platt. – Wrocław : Ossolineum, 1992. – S. 6.

⁴ Santhoff, K. Łzy smutne, na pogrzeb sławnej pamięci Paniey Elzbiety Winklerowey ... / K. Santhoff. – Poznań : Druk. J. Wolrabá, 1616. – [14] s.

⁵ Platt, D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI–XVII w. Z dziejów prozy staropolskiej / D. Platt. – Wrocław : Ossolineum, 1992. – S. 25.

дзеинасць касцёла як інстытуцыі, якая стварала грамадскія вобразы паводзін. Касцёл дамагаўся ад ксяндзоў, каб прамовы на пахаваннях стваралі ўзоры, годныя пераймання, а не проста ўсхвалялі канкрэтных людзей.

Аб запатрабаванасці такога кшталту тэкстаў у паўсядзённым жыцці сведчыць перавыданне некаторых твораў, нават неаднаразовае (напрыклад, перавыданне кніг П. Скаргі). Польскі гісторык літаратуры Ганна Дзяхціньска высветліла, што 13% літаратуры ў Каралеўстве Польскім і Вялікім Княстве Літоўскім у XVI ст. складала літаратура, створаная з нагоды нейкай падзеі (прамовы на каранацыі, хрысцінах, вяселлі, пахаванні і г.д.), а ў XVII ст. яна складае ўжо 30%⁶. Самым багатым на выданні пахавальных казанняў быў перыяд з 1632 па 1654 гг., калі ў свет выходзілі па 10 кніг на год, а ў 1638 г. было выдадзена аж 20 твораў. Потым пачынаецца сумна вядомы «Патоп» і колькасць выданняў рэзка змяншаецца⁷.

Першыя казанні, створаныя ў Рэчы Паспалітай, былі вельмі разнастайнымі і не падпарадкоўваліся нейкаму абразцу, але Пётрыкаўскі сінод 1607 г. прыняў рашэнне, каб памеры казанняў былі невялікімі, а сінод Віленскай дыяцэзіі 1669 г. пастанавіў не зацягваць прамовы больш чым на гадзіну і не дапускаць у іх панегірычных элементаў, а канцэнтравана выключна на набожных павучэннях [3, с. 253]. Такі падыход быў сфармуляваны і пратэстантамі ў XVI ст. Так, М. Люгар вучыў, што трэба рабіць націск не на ўсхваленне памерлага, а на сущасць і навучанне прысутных, а таксама ўсхваленне Бога. Асноўная розніца паміж каталіцкімі і пратэстанцкімі казаннямі ў азначаны перыяд палягала менавіта ва ўвазе да асобы памерлага – у першых ёй прызначалася нашта больш месца, у той час як у апошніх значна больш увагі надаецца дактрыне.

У XVII ст. замацавалася схема для пахавальных казанняў ва ўсёй Еўропе, і розныя хрысціянскія канфесіі цалкам ці часткова яе ўспрынялі⁸. Яна ўключала тытульную старонку з назвай, каму твор прысвечаны (яго грамадскія функцыі, пасады), імя і прозвішча стваральніка, месца агалашэння, а таксама месца і час выдання. На адваротным баку змяшчалася выява герба і невялікі твор у яго гонар; на наступнай старонцы прысутнічала прысвячэнне, а потым распачыналася само казанне з так званага «вота» – выказвання на лацінскай ці польскай мове са Старога ці Новага заветаў, якое чырвонай лініяй пралягала праз увесь твор. Пахвала чалавеку звычайна складалася з некалькіх частак. Класічная схема з трох раздзелаў была запазычана ў старажытнарымскага рытара Квінтыліяна, які выдзяляў наступныя часткі: перад нараджэннем, жыццё і пасля смерці. То бок, меркавалася апісанне велічы роду да якога належаў памерлы, далей апісвалася яго жыццё і падкрэсліваліся лепшыя яго рысы, а скончвалася ўсё смерцю і тым вобразам, які памерлы пакінуў у нашчадкаў⁹.

Такім чынам, казанні, якія нарадзіліся як падарунак памерламу ў старажытнай Грэцыі пераўтварыліся на рэтраслятара ідэальных вобразаў у кантрафармацыйныя часы.

Якія ж вобразы намагалася сфарміраваць праз пахавальныя казанні і пропаведзі царква?

Перш за ўсё, самай галоўнай і неад’емнай рысай, што было лагічна для казанняў зробленых святарамі, была набожнасць. Яна прысутнічае як у каталіцкіх, так і пратэстанцкіх творах. Так, напрыклад, сярод галоўных цнот у эпітафіі Віленскага ваяводы і Гетмана вялікага літоўскага Казіміра Яна Сапегі (пам. 1720) адзначаецца набожнасць¹⁰. Пад час пахавання знакамітага канцлера Льва Сапегі (пам. 1633), езуіт Себасцьян Лайшчэўскі на першы план паставіў палкую набожнасць, удзячнасць Богу, а таксама малітвы нябожчыка за ўзвышэнне каталіцкай царквы, выкараненне ерасі і, асабліва, за настаўленне на сапраўдны шлях усіх заблудлых душ [3, с. 276]. На пахаванні галоўнага трыўмфатара хоцінскай бітвы, гетмана Яна Караля Хадкевіча (пам. 1621) было зроблена некалькі прамоў, але ў кожнай з іх падкрэслівалася яго рэлігійнасць. Так, Ф. Біркоўскі выхваляў разуменне Я. Хадкевіча, што ўсім перамогам ён абавязаны не сабе, а вышэйшым сілам, таму перад кожнай бітвай гетман доўга маліўся, а пасля перамогі – шчыра дзякаваў Богу [3, с. 283]. Таксама і Б. Чарлінскі адзначаў, што вера знакамітага вайсковага правадыра праяўлялася ў частых споведзях, сталай прысутнасці духаўніка і раздачы міласціны¹¹. Сымон Высоцкі, у казанні зробленым на пахаванні Яна Сімяона Амелькавіча (пам. 1592), звярнуў асаблівую ўвагу на яго пераход – яго продкі былі праваслаўнымі, а ён абраў каталіцкую веру. Дадзены крок вельмі высока ацэньваўся каталіцкімі святарамі. Калі князь перайшоў у «сапраўдную» веру, то стаў яе палымным абаронцам і рабіў усё для яе пашырэння¹².

Некаторыя аўтары не проста адзначалі набожнасць памерлага, але засяроджвалі ўвагу спачатку слухачоў, а потым і чытачоў на рэлігійных практыках, у якіх гэтая набожнасць праяўлялася. Так, усхваляліся асабістыя намаганні Паўла Любартавіча Сангушкі (пам. 1750), якія ўвасабляліся ў трыманні суботняга паста, наведванні

⁶ Dziechcińska, H. Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku / H. Dziechcińska. – Wrocław : Wyd. PAN, 1980. – S. 23, 36.

⁷ Skwara, M. Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia / M. Skwara. – Gdańsk : Słowo/obraz terytoria, 2010. – S. 64.

⁸ Там жа – S. 67.

⁹ Там жа – S. 47.

¹⁰ Biblioteka Ordynacji Zamojskiej – Dział 814. – Dziennik Jana Stanisława Jabłonowskiego wojewody ruskiego 1718–1725. – Ark. 58obr.

¹¹ Czarliński, B. Kazanie na pogrzebie jaśnie wielmożnego pana Jana Karola Chodkiewicza, Hrabie ze Szklowa i Myszy, na Bychowie, Wojewody Wileńskiego, Korony Polskiej przeciw Osman Sułtanowi, a W. X. L., Hetmana Najwyższego, Gubernatora Ziemie Inflantskiej, Derpskiego, Luboszańskiego, Wielońskiego etc. etc. Starosty. Miane w Ostrogu w Kościele Farskim / B. Czarliński. – Wilno : Druk. Akademska, 1622. – Ark. 28.

¹² Wysocki, S. Kazanie na pogrzebie Jasnie Oświeconego Książęcia je[go] x[iążęcej] m[ości] pana Jana Symeona Olelkowicza z łaski Bożej Książęcia Słuckiego u Kopylskiego etc. Ostatecznego męskiej płci tey zacney u starodawney familiey potomka. Miane przez x[iądza] S. Wysockiego, Soc. Jesu kapłana w kościele teyże Soc. w Lublinie / S. Wysocki. – Wilnia : Druk. Akadémiey Soc. Jesu, 1593. – Ark. 26.

шматлікіх набажэнстваў. Больш таго, ён паўсюль вазіў з сабой тастамент, перачытваў яго і папраўляў, а калі зразумеў, што набліжаецца да смерці, пачаў спавядацца двойчы на дзень. Князь быў сьлынным сваёй харытацыйнай дзейнасцю: у вялікі чацвер амываў ногі ўбогім, пасля чаго раздаваў ім кашулі і накрываў для іх сталы і абслугоўваў іх разам з жонкай¹³. У казанні на гадавіну смерці Яна Альбрэхта Радзівіла (пам. 1626), бэрнардынец А. Львавецкуш падкрэсліваў набожнасць князя, якая выяўлялася ў дараванні ялмужны, пелігрымках, частых споведзях, будаўніцтве касцёлаў. Прамоўца падкрэсліваў рэлігійнасць асаблівымі адносінамі нябожчыка да св. Францыска, труну якога ён наведваў у Асізі¹⁴. Нават ва ўспрыняцці смерці князь паводзіў сябе як сапраўдны хрысціянін, ён не супраціўляўся, а наадварот успрымаў яе як правадніка да нябеснай хвалы¹⁵. У панегірыку Яна Альфонса Ляцкага (пам. 1647) адзначалася, што ён скідаў клункі грахоў сваіх, часта спавядаючыся; спусташаў цяжкія каліты, міласціну раздаючы; скідаў каваныя боты з ног сваіх, зняможваў цела сваё пастамі, валасяніцамі, пакутамі, часта ажыццяўляў падарожжы да святых мясцін [З, с. 277–278].

У пратэстанцкіх казаннях знаходзім падобныя абароты, прысвечаныя рэлігійнасці памерлых. Так, у казанні Адама Рауса, прысвечаным смерці Януша Радзівіла (пам. 1620), найважнейшай вызначалася набожнасць князя: першая з усіх цнотаў – набожнасць кальвінісцкая, без якой усе астатнія цноты – ні што іншае, як атрута. Падкрэслівалася талерантнасць, а таксама барацьба за роўнасць усіх веравызнанняў у Рэчы Паспалітай¹⁶. Малады пратэстант Дадзібуг Уладыслаў Слушка (пам. 1630), нягледзячы на ўзрост, быў надзвычайна набожным, ён прытрымліваўся пастой, шмат маліўся, раздаваў ялмужну, добра ставіўся да бедных¹⁷.

Яшчэ адной праявай глыбокай рэлігійнасці чалавека лічылася пастаянная падрыхтаванасць да смерці. Такі навык засвоіў Крыштаф Мікалай Сапега (пам. 1631), які казаў, што яму сэння памерці, як і заўтра, так і праз 60 гадоў – не страшна, бо ён смерць заўсёды чакае і мае надзею на Бога, што яго тая пані гатовага знойдзе, калі прыйдзе¹⁸.

Наступная рыса, непасрэдна звязаная з набожнасцю, ці нават адна з яе праяў, – гэта мецэнацкая дзейнасць, якая ўключала фундаванне царкваў, касцёлаў, кляштаруў, утрыманне шпітальюў і навучальных устаноў, перадачу рэчаў царкве. Князь Ян Сімяон Алелькавіч (пам. 1592) вызначаўся шчодрасцю: ён выдаткоўваў вялікія грашовыя ахвяраванні на ўтрыманне касцёлаў, а таксама быў адным з фундатараў Люблінскага езуіцкага калегіума¹⁹. Ліпскі прафесар Матэўш Дрэсэр у творы, прысвечаным князю Крыштафу Радзівілу Пяруну (пам. 1603), дзякаваў за тую дапамогу, якую ён аказваў акадэміі²⁰. Фрыдэрык Старцкіус усхваляў дапамогу Крыштафа Радзівіла (пам. 1640) у развіцці пратэстанцкай адукацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім. Акрамя таго, ён фундаваў новыя зборы, а таксама ініцыяваў новае выданне Бібліі²¹. Падканцлер Павел Стэфан Сапега (пам. 1635) праяўляў сваю набожнасць праз фундаванне касцёлаў, кляштаруў, утрыманне шпітальюў. Марэк Карона, які рабіў прамову на яго пахаванні, адзначаў, што памерлы яшчэ ў маладосці дзесьці прачытаў павучэнні св. Гераніма, што матэрыяльныя дзеянні ў дачыненні да касцёла не прыносяць плёну, калі яны не падмацаваны малітвамі. Па гэтай прычыне, Павел Сапега асабліваю ўвагу прыдаваў малітвам і наведваў набажэнствы²².

Адной з галоўных канцэпцый каталіцкай царквы раннемадэрнай эпохі ў Рэчы Паспалітай быў не проста набожны хрысціянін, які выконвае ўсе заповеды і сваёй фундатарскай дзейнасцю намагаецца замацаваць вядучую пазіцыю сваёй царквы ў грамадстве, але вобраз актыўнага рыцара-сармата, які змагаецца за сапраўднага Бога з мячом у руках. Рэч Паспалітая знаходзілася ў атачэнні «ворагаў» сапраўднай веры – на ўсходзе былі схызматыкі, на поўначы – пратэстанты, на поўдні – мусульмане. Усе яны актыўна ўмешваліся ў палітычнае і рэлігійнае жыццё краіны. Таму, сапраўдны шляхціц мусіў абараняць незалежнасць сваёй Айчыны, а разам з ёй – і чысціню веры,

¹³ Wołłowicz, A. Droga Do Niesmiertelnosci, Publicznych Cnot torem [...] Xiążęcia JMCI Pawła Karola [...] Lubartowicza Sanguszka, [...] Znaczna : Przy Pogrzebowym Akcie w Kościele Lubelskim WW. OO. Kapucynow, wszystkim do naśladowania Pokazana / A. Wołłowicz. – Lublin : Druk. Jezuitów, 1751. – Ark. 24.

¹⁴ Lwowecjusz, A. Kazanie na rocznicy iaśnie oświecone[go] pana ie[go] mości p. Iana Albrechta Radziwiła, książęcia Państwa Rzymskie[go] z Ołyki, Nieświeża, na Klecku etc. etc. miane w kościele kleckim dnia 15 kwietnia roku 1627 / A. Lwowecjusz. – Wilno : Druk. Akademicka, 1627. – Ark. E – E1.

¹⁵ Там жа. – Ark. E1 obr. – E2.

¹⁶ Jarczykowa, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykowa. – Katowice : Wyd. uniw. Śląskiego, 2012. – S. 44.

¹⁷ Adrianowic, W. Kazanie Na Pogrzebie Wysoce Urodzonego wielkiej nădzieie Młodzieniaszkă, Ięgo [sic] Moscici P. Dadziboga Władysława Słuszki Kasztellanica Zmudzkiego, Stăroścică Rzeczyckiego, Păcholeciă Pokoiowego, Krolewică Ięgo Mci. Naiăniejszyego Władysława Zygmunta obrănego Căra Moskiewskiego. Miăne w Kościele Kăznodzięyskim [sic, winno być: w Kościele Kowalewskim] die 3. Lipcă. Roku Păńskiego. 1631 [sic, zamiast: 1630] / W. Adrianowic. – Lwow: [s/e], [1630]. – Ark. D3–D4.

¹⁸ Olszewski, J. Grono winne pod zodyakiem Sapieżyńskim w młodem wieku dojrzały cnoty na pogrzebie [...] Krysztofa Sapiehi woiewodzica wileńskiego [...] w kościele S. Michała panien zakonnych s. Klary [...] 27 Nouemb. [...] 1631 / J. Olszewski. – Wilno : Druk. Akademicka, 1632. – Ark. L4 obr.

¹⁹ Wysocki, S. Kazanie na pogrzebie Jasnie Oświeconego Ksiązęcia je[go] x[iążecej] m[ości] pana Jana Symeona Olelkowicza z łaski Bożey Ksiązęcia Słuckiego etc. Ostatecznego męskiej płci tey zacney y starodawney familiei potomka. Miane przez x[iędza] S. Wysockiego, Soc. Jesu kapłana w kościele teyże Soc. w Lublinie / S. Wysocki. – Wilnia : Druk. Akadémiey Soc. Jesu, 1593. – Ark. 26.

²⁰ Jarczykowa, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykowa. – Katowice : Wyd. uniw. Śląskiego, 2012. – S. 27.

²¹ Там жа. – S. 66.

²² Korona, M. Krzyz strzalisty oświeconego domostwa ich mościow pp. Sapiehow abo kazanie żalobne przy pogrzebaniu ciała jasnie wielmożnego pana i. m. p. Pawła Sapiehi [...] odprawione w Holszańskim kosciele Oycow Franciszkanow / M. Korona. – Wilno : Druk. Akademicka, 1637. – Ark. D – D3obr.

бо Рэч Паспалітая была апошнім фарпостам каталіцызма ў Еўропе. Па гэтай прычыне, вельмі важным з'яўлялася вайсковая дзейнасць шляхціца. Дадзеная канцэпцыя мела даволі доўгую гісторыю, якая пачалася яшчэ з ранехрысціянскіх абшчын і ўзмацнілася ў перыяд сярэднявечных крыжовых паходаў. Другое жыццё яна атрымала ў перыяд Контррэфармацыі. Місіянерства польскай сарматы вызначалася абарончай пазіцыяй, наўзамен экспансіўнага традыцыі Сярэднявечча.

У якасці прыкладаў да ўспадкавання фігуравалі ў першую чаргу гетманы, якія атрымалі значныя перамогі. Б. Чарлінскі адзначаў, што Ян Караль Хадкевіч (пам. 1621) быў не толькі вядомы ўсёй Еўропе за свае ратныя подзвігі, меў талент ваеннага стратэга, але і ўкладаў уласныя сродкі ў фінансаванне войскаў у паходзе супраць туркаў²³. Крыштаф Радзівіл Пярун (пам. 1603) у эпітафіі, складзенай С. Рысінскім, замацоўваецца ў памяці наступных генерацый у вобразе дарагога Айчыне пагромцы ворагаў²⁴. Яго нашчадак Крыштаф Радзівіл (пам. 1640) увогуле характарызуецца як ідэальны гетман, які заўсёды быў цвярозым, мужным, удзельнічаў у бітвах, рызыкуючы ўласным жыццём побач са звычайнымі жаўнерамі, нават не зважаючы на заўвагі караля, заўсёды быў гатовы выслухаць парады сваіх падначаленых і лічыў іх роўнымі сабе²⁵.

Канцэпцыя «*homo militans*» – чалавека-ваяра, ў азначаны перыяд пашыраецца і пачынае азначаць чалавека, які змагаецца не толькі са знешнімі ворагамі Айчыны і рэлігіі, але і з унутранымі ворагамі – грахамі і спакусамі.

Акрамя вайсковай дзейнасці прапагандавалася агульная актыўнасць. Каталіцкія прапаведнікі лічылі, што бяздзейнасць – маці ўсіх заганаў. Бяздзейны чалавек становіцца лёгкай здабычай для д'ябла. Святары заклікалі займаць думкі або чытаннем ці малітвай, або нейкай працай, каб чорт заўсёды заставаў іх пры справе²⁶. Павел Сангушка (пам. 1750) 26 гадоў быў на каралеўскай службе, за час якой прысутнічаў на ўсіх соймах, дзе ўз'ядноўваў апанентаў, з-за чаго быў знаным медыятарам. Галоўнай яго турботай былі дзяржаўныя справы, а свае інтарэсы ён адсоўваў на задні план, таму за ўвесь час атрымаў толькі адно староства²⁷. Пры пахаванні Крыштафа Мікалая Сапегі (пам. 1631) падкрэслівалася, што нягледзячы на яго малады ўзрост, ён, дзякуючы сваёй руплівай працы і добрай адукацыі, хутка прасоўваўся па кар'ернай лесвіцы – спачатку стаў вялікім літоўскім падстолім, а потым вышэйшым пісарам. Акрамя таго, ён актыўна ўдзельнічаў у парламенцкім і судовым жыцці краіны²⁸.

Наступным важным момантам, які часта адзначаўся святарамі, была адукаванасць, пры гэтым асабліва падкрэслівалася вартасць навучання за межамі Рэчы Паспалітай. Напрыклад, Астафей Валовіч (пам. 1587/88) займаўся навукамі ў італьянскіх і нямецкіх землях, а пасля атрымаў практычныя веды і неабходны досвед пры двары караля [7, с. 236]. Павел Сангушка атрымаў добрую адукацыю ў езуіцкім калегіуме, дзякуючы якой не заразіўся ніякай навамоднай рэлігійнай заразай падчас вандроўкі па Еўропе²⁹. Адам Раус выхваляў добрую адукацыю Януша Радзівіла (пам. 1620) і заўважаў, што князь ведаў 5 іншаземных моў, у ходзе сваёй вандроўкі па Еўропе здолеў засвоіць розныя сістэмы навучання, фартыфікацыі, звычаі і рэлігіі³⁰. Крыштаф Радзівіл (пам. 1640) быў высокаадукаваным, ведаў лаціну, грэцкую, прагнуў да кніжак і цікавіўся гісторыяй і палітыкай³¹. Варта адзначыць, якія веды па гісторыі мог мець адукаваны шляхціц у Рэчы Паспалітай. Падобнага кшталту дадзеныя знаходзім у казанні, прысвечаным мазырскаму старосце Гераніму Хадкевічу (пам. 1650): «Ведаў адкуль пачатак рымская дзяржава ўзяла, якімі шляхамі, чымі заслугамі да такой велічы прыйшла. Умеў пералічыць, што за правадыры ў Грэцыі былі, дзе і як з іх каторы і з кім ваяваў, якія перамогі здабыў. Не таямніцай яму заможнасць персідскіх манархаў была, хто па якім манарху на пасад узыходзіў, хто Вавілон заснаваў, дзе Троя стаяла, як доўга за яе грэкі з Прыямам і траянскімі князямі змагаліся» [3, с. 298]. Сын Льва Сапегі, Крыштаф (пам. 1631), пражыў зусім нядоўгае жыццё, таму тэма навучання стала адной з вядучых у пахавальным казанні, створаным Я. Альшэўскім. Прапаведнік адзначаў, што Крыштаф атрымліваў веды ў Віленскай акадэміі, Інгальштацкай акадэміі (вывучаў там красамоўства, гісторыю,

²³ Czarliński, B. Kazanie na pogrzebie jaśnie wielmożnego pana Jana Karola Chodkiewicza, Hrabie ze Szklowa i Myszy, na Bychowie, Wojewody Wileńskiego, Korony Polskiej przeciw Osman Sułtanowi, a W. X. L., Hetmana Najwyższego, Gubernatora Ziemie Inflantskiej, Derpskiego, Luboszańskiego, Wielońskiego etc. etc. Starosty. Miane w Ostrogu w Kościele Farskim / B. Czarliński. – Wilno : Druk. Akademicka, 1622. – Ark. 29–34.

²⁴ AGAD – F. 354. Archiwum Radziwillow. – Dział II.–13. – Ark. 314

²⁵ Jarczykowa, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykowa. – Katowice : Wyd. uniwersyteckiego, 2012. – S. 67.

²⁶ Morawski, J. Duchowna Theologia abo Kościół Ducha Ś. to jest człowiek doskonały. Z nauki Pisma Świętego i Ojców Świętych opisany / J. Morawski. – Poznań : Druk. J. K. M. Collegium Poznańskiego Soc. Jesu, 1717. – S. 56.

²⁷ Wołłowicz, A. Droga Do Niesmiertelności, Publicznych Cnot torem [...] Xiążęcia JMCI Pawła Karola [...] Lubartowicza Sanguszka, [...] Znaczna : Przy Pogrzebowym Akcie w Kościele Lubelskim WW. OO. Kapucynów, wszystkim do naśladowania Pokazana / A. Wołłowicz. – Lublin : Druk. Jezuitów, 1751. – Ark. 52 – 54obr.

²⁸ Olszewski, J. Grono winne pod zodyakiem Sapieżyńskim w młodem wieku dojrzałej cnoty na pogrzebie [...] Krysztofa Sapiehi wojewodzica wileńskiego [...] w kościele S. Michała panien zakonnych s. Klary [...] 27 Nouemb. [...] 1631 / J. Olszewski. – Wilno : Druk. Akademicka, 1632. – Ark. E4 – E4obr.

²⁹ Wołłowicz, A. Droga Do Niesmiertelności, Publicznych Cnot torem [...] Xiążęcia JMCI Pawła Karola [...] Lubartowicza Sanguszka, [...] Znaczna : Przy Pogrzebowym Akcie w Kościele Lubelskim WW. OO. Kapucynów, wszystkim do naśladowania Pokazana / A. Wołłowicz. – Lublin : Druk. Jezuitów, 1751. – Ark. 51.

³⁰ Jarczykowa, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykowa. – Katowice : Wyd. uniwersyteckiego, 2012. – S. 42.

³¹ Там жа. – S. 64.

філасофію), Лованскай акадэміі (засвоіў там палітычныя веды) [7, с. 237]. Пытанне адукацыі было настолькі важным, што бацькі перад смерцю ў тастаменце адзначалі, што жадаюць, каб дзеці ў наступным атрымалі добрую адукацыю. У іншыя пытанні далейшага жыцця дзяцей яны асабліва не паглыбляліся.

З сярэдзіны XVII ст. модным стала звяртаць увагу на хрысціянскае стаўленне да простых людзей і прыгонных сялян. Некаторыя прапаведнікі лаканічна апісвалі памерлых феодалаў як «мілых і добрых» паноў для падданных. Так, віленскі ваявода Крыштаф Хадкевіч (пам. 1652) характарызаваўся не як ганарлівы пан, але як мілы бацька і амаль што ўлюбёны брат, які ніколі не імкнуўся ўзвысіцца над іншымі [3, с. 277]. Павел Сангушка быў добрым гаспадаром, які ніколі сваіх сялян не закоўваў у кайданы, не забіраў іх маёмасць сілай і не рабаваў іх³². Князь Крыштаф Радзівіл Пярун (пам. 1603) апісваецца як добры ўладца, які апекаваўся сваімі падначаленымі і добра спраўляўся з тэрыторыямі, якія засталіся яму пасля бацькі³³.

Такім чынам, шляхціц мусіў аб'ядноўць у сабе значную колькасць разнастайных роляў.

У выпадку з этасам шляхціцкі ўсё было крыху прасцей. Муж у раннемадэрновай Рэчы Паспалітай належыў да публічнай сферы, а жонка мусіла ўтрымліваць у парадку хату і забясвечваць дабрабыт. Па гэтай прычыне жанчына павінна была ўвасабляць тры іпастасі – маці, жонка і хрысціянка; такім чынам яна нібы ажыццяўляла павязь зямнога свету і нябеснага³⁴. Жанчына разглядалася як слабы элемент, які стаяў у цені мужа і падпарадкоўваўся яму. Любыя гонар і прызнанне, якія яна атрымлівала, былі не вынікам яе асабістых намаганняў, а дасягаліся яе продкамі і мужам. Сярод галоўных якасцей жанчыны звычайна адзначалі чысціню, сціпласць, паслухмянасць, падпарадкаванне, працавітасць, лагоднасць, адданасць.

Зазіраючы ў гісторыю царквы мы знаходзім там дастаткова негатыўнае стаўленне да жанчын – гэта менавіта «дзякуючы» Еве чалавецтва было пазбаўлена божага блаславення і асуджана на змяныя пакуты. Жанчына лічылася грэшнай істотай, недасканалай, немудрай і фальшывай. Галоўнае, чым яна магла выкупіць недасканаласць сваёй прыроды, было нараджэнне дзяцей. Дадатковымі заняткамі жанчыны былі вядзенне гаспадаркі і выкананне абавязкаў добрай і пакорлівай жонкі. Паступова, дзякуючы сярэднявечнай літаратуры і вобразу дам у народнай культуры стаўленне да жаночага полу паляпшаецца, але месца роўнага мужчыне жанчыны не атрымалі.

Як і датычна шляхціца, галоўнай характарыстыкай шляхціцкі была набожнасць, якая праяўлялася ў дзвюх формах: асабістых рэлігійных практыках і дабрачыннай дзейнасці. Жанчыны вымушаны былі ўдзельнічаць ва ўсіх відах рэлігійных практык, прытрымлівацца пастоў, звяртацца да частай споведзі, прычашчацца, удзельнічаць у набажэнствах, пілігрымках, чытаць набожныя кнігі, рыхтавацца да смерці па парадніках «*Arx bene moriendi*». Абавязкова адзначалася агульная прыхільнасць і любоў да Бога. Матэрыяльнай праявай іх веры становілася апека над манахамі і святарамі, заснаванне мясцовых цэркваў і манастыроў, акрамя традыцыйнай ял-мужны, яны наведвалі шпіталі, даглядалі за хворымі, аказвалі падтрымку зняволеным і людзям, асуджаным на смерць, бедным студэнтам або скалечаным людзям, састарэлым і дзецям-сіротам. Жанчыны даравалі цэрквам чары, даражнікі, дарагія лямпы і дарагія матэрыі, але яны не маглі перадаць зямельных надзелаў.

Упіцкая старасціна Рэгіна Валовічаўна Астаф'ева Курчова (пам. 1631) у стабільнасці сваёй веры была быццам калона. Знешняй праявай дадзенай характарыстыкі ў яе былі фундацыі і падараванні кляштару францысканцаў, раздача міласціны – «заўсёды мела адкрытую далонь для ўбогіх»³⁵. Смерць Соф'і Слуцкай (пам. 1612) мусілі аплакваць усе, бо яна была сапраўды дабрадзейнай: шмат малілася, трымала цела і душу ў паборы Богу, накіроўвала значныя сілы на падтрыманне праваслаўных святынь³⁶.

Як і ў мужчын асабліва адзначаўся пераход у новую, «правільную» канфесію. Альжбэта з Шыдлоўскіх Радзівіл (пам. 1562), якой першай прысвяцілі пахавальнае казанне, перайшла з каталіцтва ў кальвінізм, пры тым зрабіла гэта па ўласнай волі, што падкрэслівае Ц. Базілік: «Сведка Бог: не з намеру ўласнага рабіла // І не з мужавай волі веру палюбіла, // Але з Божага Слова тое ўсё ўвабрала». Акрамя таго, адзначаецца талерантная і верацярпімая пазіцыя княжны [8, с. 323–324]. Зваротная сітуацыя ўсхвалялася ў казанні, зробленым на пахаванні Марыны Абрінскай, якая нарадзілася пратэстанткай, але потым перайшла ва ўніяцтва. Яна шмат малілася і наведвала службы ў касцёлах, прытрымлівалася пастоў і дапамагала ўбогім [6, с. 42].

Асноўнае да чаго заклікалі жанчын – гэта канцэнтраванне на духоўным свеце, і на ўнутранай прыгажосці, а не на знешняй. Адбывалася ганьбаванне выкарыстання касметыкі і іншых мадыфікацый. Рэзка крытыкавалася ўкладка і афарбоўванне валасоў, бо святары лічылі, што гэтыя дзеянні не толькі марнуюць час, але і абражаюць

³² Wołłowicz, A. Droga Do Niesmiertelnosci, Publicznych Cnot torem [...] Xiążęcia JMCI Pawła Karola [...] Lubartowicza Sanguszka, [...] Znaczna : Przy Pogrzebowym Akcie w Kościele Lubelskim WW. OO. Kapucynow, wszystkim do naśladowania Pokazana / A. Wołłowicz. – Lublin : Druk. Jezuitów, 1751. – Ark. 57.

³³ Jarczykowa, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykowa. – Katowice : Wyd. uniwersyteckiego, 2012. – S. 30.

³⁴ Nowicka-Jeżowa, A. Pieśni czasu śmierci : studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku / A. Nowicka-Jeżowa. – Lublin : Towarzystwo Nauk. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – S. 90–91.

³⁵ Korona, M. Kazanie xiędza Marka Korony Pisma Świętego doktora [...] na pogrzebie [...] Reginy Wołłowiczówny, Ostaphiowej Kurczowej, starościny upitskiej, w Grodnie, w kościele oyców bernardinów, dnia 11 lutego, roku 1631 / M. Korona. – [B/m], [1631]. – Ark. 15–16.

³⁶ Naborowski, D. Poezje / D. Naborowski, oprac. J. Dürr-Durski. – Warszawa : PIW, 1961. – S. 77.

Творцу. Маральнае зло неслі ў сабе і разнастайныя ўпрыгажэнні, асабліва ювелірныя вырабы: прапаведнікі тлумачылі, што каштоўнасці пераўтвараюцца ў нішто ў труне³⁷.

Наступнай значнай роляй у жыцці жанчыны было мацярынства, але яму не прысвячалася шмат месца. Аўтары казанняў зазвычай проста адзначалі, што жанчына мела нейкую колькасць дзяцей, якіх яна выхавала ў любові і пакоры да Бога і якія сталі, ці яшчэ стануць, годнымі чальцамі грамадства. Плоднасць жанчыны была знакам яе вартасці, абранасці і блаславення Богага. Акрамя таго, высокая плоднасць ва ўмовах высокай дзіцячай смертнасці давала надзею на працягванне роду, таму надвычайна цанілася ў грамадстве³⁸. Значным фактам з'яўлялася нараджэнне хлопца – гэты акт вызваляў жанчыну ад першароднага граху.

Апошняя, але не менш значная, роля жанчыны – гэта жонка. Соф'я Слуцкая ў прысвечаным ёй казанні была прадстаўлена як прыклад добрай жонкі, што заўсёды ўтрымлівала вернасць мужу³⁹. У Саламона Рысінскага яна фігуруе як адданейшая з кабет свайго часу, але жаль па смерці княжны павялічваецца, бо яна не пакінула мужу нашчадкаў⁴⁰. У шлюбе была вернай і Рэгіна Валовічаўна Астаф'ева Курчовая⁴¹. Пераўзыходзіла ўсіх пакарай, чысцінёй і сціпласцю, а таксама вернасцю мужу Альжбэта з Шыдлоўскіх Радзівіл. Яна, як і старазапаветная Сара, была дадзена ў дапамогу свайму мужу⁴². Акрамя вернасці ў шлюбе царквой высока цанілася захаванне вернасці і пасля смерці мужа. Напрыклад, М. Абрінская пасля смерці мужа, калі ёй было 66 гадоў, не пайшла ў наступны шлюб, а, як тое патрабавалася ад сапраўднай хрысціянкі царквой, прысвяціла сябе Богу – малілася і прытрымлівалася пастоў [6, с. 43].

Адукацыя і грамадская дзейнасць у пахавальных казаннях жанчын не фігуруюць. Радзей, чым у мужчын, адзначаецца добрае стаўленне да сялян. Так, Альжбэта Радзівіл была абаронцам сірот і добрай пані для ўсіх сваіх падданных⁴³ [8, с. 330].

Заклучэнне. Такім чынам, у выніку нашага даследавання мы прыйшлі да наступных высноў.

Пахавальныя казанні з'явіліся яшчэ ў старажытнай Грэцыі і былі сваеасаблівым дарам памерламу, дзякуючы якому ён навечна заставаўся ў свеце жывых. У часы Рэфармацыі і Контррэфармацыі дадзены жанр атрымаў новы штуршок да развіцця. Пры яго дапамозе адбываецца распаўсюджванне адпаведных дагматычных ідэй, яго выкарыстоўваюць у рэлігійнай палеміцы, фарміруюць вобраз чалавека, які праз годнае жыццё на зямлі можа дасягнуць вечнага жыцця на нябёсах.

На аснове пахавальных казанняў і пропаведзяў у грамадстве фарміраваўся вобраз годных шляхціца і шляхціцянкі. Найбольш разгалінаваным і шматбаковым быў вобраз шляхціца. Ён мусіў аб'ядноўваць у сабе цэлы шэраг іпастасяў. Перш за ўсё гэта была роля хрысціянскага рыцара-сармата, які верыць у Бога, даказвае сваю веру праз індывідуальныя рэлігійныя практыкі (малітвы, пасты, пілігрымкі, утаймаванне плоці, харытатывую дзейнасць) і мецэнацкую дзейнасць, і, што не менш важна, адстойвае сваю рэлігію ў змаганнях з іншаверцамі. Акрамя супрацьстаяння знешнім ворагам, сармат мусіў змагацца і з унутранымі – грахамі і спакусамі. Наступная роля – гэта актыўны ўдзельнік грамадскага жыцця, які адстойвае свае ідэі і інтарэсы на соймах, прымае ўдзел у разборы судовых спраў у земскіх і гродскіх судах, імкнецца да прасоўвання па кар'ернай лесвіцы. Для забеспячэння ўсіх гэтых актыўнасцей шляхціц мусіў мець добрую адукацыю, якую ён атрымліваў спачатку ў межах Рэчы Паспалітай, а пасля выпраўляўся ў адукацыйную вандроўку, з дапамогай якой мог пашырыць свой круггляд і за-своіць усе апошнія дасягненні ў фартыфікацыі, палітыцы і праве. Не апошняй была роля добрага гаспадараземляніна і галавы сям'і, які імкнецца забяспечыць усім добры ўзровень жыцця і абараняе сваіх падданных.

Жанчына, па прычыне таго, што не ўваходзіла ў сферу публічнасці, мусіла канцэнтравацца на доме і рэлігійных практыках – ёй належала быць набожнай хрысціянкай, падтрымліваць маральна і матэрыяльна сваю канфесію, у адпаведных традыцыях выхоўваць дзяцей, быць апорай для мужа. У выпадку смерці апошняга яна, канешне, магла пабрацца новым шлюбам, але ў ідэале яна мусіла сканцэнтравацца на духоўных практыках і рыхтавацца да ўласнай смерці.

З асаблівасцей светапогляду католікаў і пратэстантаў можна адзначыць прыхільнае стаўленне апошніх да верацярпімасці і працы над дасягненнем роўнасці ўсіх канфесій у Рэчы Паспалітай, у той час як каталікі імкнуліся да поўнай гегемоніі ў рэлігійным жыцці.

³⁷ Krzysztofik, M. XVII-wieczny model antropologii ciała / M. Krzysztofik // Studia wschodniosłowiańskie. – 2013. – Т. 13. – С. 253–256.

³⁸ Bogucka, M. Białogłowa w dawnej Polsce : kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym / M. Bogucka. – Warszawa : Trio, 1998. – С. 55–59.

³⁹ Naborowski, D. Poezje / D. Naborowski, oprac. J. Dürr-Durski. – Warszawa : PIW, 1961. – С. 79.

⁴⁰ Jarczykova, M. Przy pogrzebach rzeczy i rytmy : funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku / M. Jarczykova. – Katowice : Wyd. uniwersyteckiego, 2012. – С. 92.

⁴¹ Korona, M. Kazanie xiędza Marka Korony Pisma Świętego doktora [...] na pogrzebie [...] Reginy Wołowiczówny, Ostaphiowej Kurczowej, starościny upitskiej, w Grodnie, w kościele oyców bernardinów, dnia 11 lutego, roku 1631 / M. Korona. – [В/м], [1631]. – Ark. 19.

⁴² Karpluk, M. O nieuwiarowaniu śmierci – rękopiśmienna relacja świadka ostatnich dni Elżbiety z Szydłowieckich Radziwiłłowej / M. Karpluk, J. Pirożyński // Miscellanea Staropolskie. – 1990. – Т. 6. – С. 81.

⁴³ Там жа.

Напрыканцы трэба падкрэсліць, што сваю папулярнасць і ўплывовасць пахавальныя казанні атрымалі сярод шляхты таму, што ўтрымлівалі ў сабе не проста абстрактныя ідэальныя вобразы, але паказвалі іх на прыкладзе жыцця канкрэтнай асобы. Безумоўна, нельга адмаўляць, што ўплыў быў узаемны – не толькі казанні фарміравалі грамадскія ўсталёўкі, але і грамадства фарміравала тыя вобразы, якія адлюстроўваліся ў казаннях. Менавіта па гэтай прычыне яны былі папулярныя ў Рэчы Паспалітай, а сёння з'яўляюцца добрым матэрыялам для вывучэння ментальнасці шляхты.

ЛІТАРАТУРА

1. Корзо, М.А. Образ человека в проповеди XVII в. / М.А. Корзо. – М. : Изд-во ин-та философии РАН, 1999. – 189 с.
2. Лескинен, М.В. Мифы и образы сарматизма: Истоки нац. идеологии Речи Посполитой / М.В. Лескинен. – М., 2002. – 178 с.
3. Косман, М. Пахавальныя казанні / М. Косман // 3 гісторыі культуры Вялікага Княства Літоўскага / уклад. Г. Сагановіч, пер. з пол.: С. Ішчанка [і інш.]. – Мінск, 2010. – С. 252–302.
4. Сліж, Н.У. Гендэрна-ролевыя функцыі шляхціца ў сям'і і грамадстве Вялікага княства Літоўскага / Н.У. Сліж // Соціум. Альманах сацыяльнай історыі. – Кіев, 2005. – Вип. 5. – С. 165–184.
5. Сліж, Н.У. Гендэрная ідэнтыфікацыя шляхціца або што такое быць сапраўдным мужчынам у ВКЛ у XVI–XVII ст. / Н.У. Сліж // Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага Княства Літоўскага : матэрыялы міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. / Гродзенскае абласное грамадскае аб'яднанне маладых навукоўцаў “ВІТ” ; пад рэд. Н. У. Сліж. – Мінск, 2007. – С. 135–142.
6. Сліж, Н.У. Ідэальныя палачанкі / Н.У. Сліж // Commentarii Polocenses Historici. – Полацк, 2006. – Т. 3. – С. 42–44.
7. Сцебурака, А.М. Пахавальныя казанні як крыніца па гісторыі адукацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім / А.М. Сцебурака // Статут Вялікага Княства Літоўскага ў гісторыі культуры Беларусі : матэрыялы IX Міжнар. кнігазн. чытанняў, Мінск, 18–19 крас. 2013 г. / склад.: Т.А. Сапега, А.А. Суша. – Мінск, 2013. – С. 234–238.
8. Базылік, Ц. Кароткае апісанне смерці і пахавання асвечанай княгіні пані Альжбэты Радзівіл з Шыдлоўца, жонкі віленскага ваяводы году 1562 / Ц. Базылік // Літаратура XI–XVI стагоддзяў / навук. рэд. В.А. Чамярыцкі. – Мінск, 2011. – С. 317–335.

REFERENCES

1. Korzo, M.A. (1999). *Obraz cheloveka v propovedi XVII v.* Moscow: Izdatel'stvo instituta filosofii RAN. (In Russ.).
2. Leskinen, M.V. (2002). *Mify i obrazy sarmatizma: Istoki nacional'noj ideologii Rechi Pospolitoj.* Moscow. (In Russ.).
3. Kosman, M. (2010). Pahaval'nuya kazanni. In Saganovich, G.(Eds.) *Z gistoryi kul'tury Vyalikaga Knyastva Litoyskaga.* (252–302). Minsk. (In Beloruss.).
4. Slizh, N.U. (2005). Genderna-rolevyaya funkcyi shlyahcica u syam'i i gramadstve Vyalikaga knyastva Litoyskaga. *Socium. Al'manah social'noi istorii.* (Iss. 5., 165–184) Kiev. (In Beloruss.).
5. Slizh, N.U. (2007). Gendernaya identyfikacyya shlyahcicha abo shto takoe byc' sapraŭdnym muzhchynam u VKL u XVI–XVII st. In Slizh, N.U. (Eds.) *Kanstrukcyya i dekanstrukcyya Vyalikaga Knyastva Litouskaga.* (135–142). Minsk. (In Beloruss.).
6. Slizh, N.U. (2006). Ideal'nuya palachanki. *Commentarii Polocenses Historici.* (Vol. 3.), 42–44. (In Beloruss.).
7. Sceburaka, A.M. (2013). Pahaval'nuya kazanni yak krynica pa gistoryi adukacyi u Vyalikim Knyastve Litoyskim. In Sapega, T.A. & Susha, A.A. *Statut Vyalikaga Knyastva Litoyskaga ū gistoryi kul'tury Belarusi.* (234–238). Minsk. (In Beloruss.).
8. Bazylik, C. (2011). Karotkae apisanne smerci i pahavannya asvechanaj knyagini pani Al'zhbety Radzivil z SHydlouca, zhonki vilenskaga vayavody godu 1562. In Chamyarycki, V.A. (Eds.) *Litaratura XI–XVI stagoddzyau.* (317–335). Minsk. (In Beloruss.).

Паступіў 15.09.2021

ЭТОС ШЛЯХТИЧА И ШЛЯХТЯНКИ В ПОХОРОННЫХ ПРОПОВЕДЯХ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ XVI–XVIII ВВ.

Н.В. СТАХНО

В статье сделана попытка реконструировать этос шляхтича и шляхтянки, который формировался христианскими проповедниками на территории Речи Посполитой в эпоху барокко. Реконструкция основана на анализе похоронных проповедей, которые в этот период стали чрезвычайно популярными. Отмечены сформировавшиеся на их основе морально-этические нормы шляхтича-мужчины и женщины-шляхтянки, проведено сопоставление образов шляхтича-католика и шляхтича-протестанта, выявлены конфессиональные особенности этоса. Кроме того, выстраивается иерархия ценностей, которые транслировались церковью как достойные для восприятия. Выявлены особенности ценностной иерархии шляхтича в соотношении его образа с образом шляхтянки, сформирована система ролей, характерных для привилегированного слоя населения Речи Посполитой.

Ключевые слова: шляхетская культура, танатология, этос, Реч Посполитая, похоронные проповеди XVI–XVIII вв.

**THE NOBLEMENS' AND THE NOBELWOMENS' ETHOS IN THE FUNERAL SERMONS
OF THE SPEECH OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH XVI–XVIII CENTURIES****N. STAKHNO**

The paper attempts to reconstruct the ethos of a nobleman and a noblewoman, which were formed by Christian preachers in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Baroque era. Reconstruction is based on the analysis of funeral sermons, which became extremely popular during this period. Those moral and ethical standards of the nobleman-man and the woman-noblewoman which were formed on their basis are noted, the comparison of images of the nobleman-Catholic and the nobleman-Protestant is carried out, confessional features of ethos are found out. In addition, a hierarchy of values that are transmitted by the church as worthy of perception is built. The peculiarities of the value hierarchy of the nobleman in relation to the image of the noblewoman are found out. The system of roles characteristic of a privileged layer of the population of the Commonwealth is developed.

Keywords: nobility culture; thanatology; ethos; Polish-Lithuanian Commonwealth; funeral sermons XVI – XVIII century.

УДК [27-789.5(476.5) +008(450)]"17/18"

**ПОЛАЦКІЯ ЕЗУІТЫ І ІТАЛЬЯНСКАЯ КУЛЬТУРА
(КАНЕЦ ХVІІІ – ПАЧАТАК ХІХ СТАГОДДЗЯ)**

канд. філал. навук У.І. ЧАРОТА

(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск)

e-mail: vladimir.charota@gmail.com

Артыкул прысвечаны праблеме італьянска-беларускіх культурных сувязей. Пасля скасавання ордэна Таварыства Ісуса ў 1773 г. на беларускія землі прыбыла шмат езуітаў італьянскага паходжання. Яны выкладалі розныя вучэбныя дысцыпліны ў езуіцкіх навучальных установах Полацка, Віцебска, Магілёва, Оршы, Чачэрска. Праведзенае даследаванне дазволіла аўтару сцвярджаць, што ў Полацку навучэнцы актыўна знаёміліся са скарбамі італьянскай культуры і літаратуры: у тэатры канвікта ставіліся спектаклі на творах італьянскіх пісьменнікаў на мове арыгінала, у Полацкай езуіцкай акадэміі выкладалася італьянская мова, а на занятках чыталіся творы італьянскіх аўтараў. У Полацкай друкарні, апрача кніг рэлігійнага зместу на італьянскай мове, убачыла свет таксама выданне першых дзесяці песень паэмы «Вызвалены Іерусалім» Т. Таса ў польскамоўным перакладзе П. Каханюскага.

***Ключавыя словы:** італьянская культура, Полацкі езуіцкі калегіум, Полацкая езуіцкая акадэмія, італьянская літаратура, пераклад, Т. Таса.*

Уводзіны. Агульнавядома, што для беларусаў горад Полацк у канцы ХVІІІ – пачатку ХІХ стагоддзя быў важным культурным, адукацыйным і інтэлектуальным цэнтрам. Пры гэтым непазбежна, хоць і з рознымі акцэнтамі, адзначаецца, што ў пашырэнні асветы і культуры, а таксама ў грамадскім жыцці, істотную ролю адыграў каталіцкі манаскі ордэн Таварыства Ісуса, які з 1580 г. меў тут сваю навучальную ўстанову – Полацкі езуіцкі калегіум.

Нягледзячы на тое, што сваёй булай 1773 г. папа Клімент ХІV абвясціў пра ліквідацыю Ордэна, дзейнасць яго на беларускіх землях працягвалася да 1820 г. У 1780-х гг. у Полацк з усёй Еўропы прыбывалі езуіты, а таксама «адукаваныя асобы, якія хацелі звязаць свой лёс з таварыствам» [1, с. 11], паколькі пры калегіуме быў адкрыты навіцыят. Сярод тых, хто апынуўся ў старажытным беларускім горадзе, было нямала італьянцаў – у прыватнасці, Джузэпэ Маруці, Луіджы Паніцоні, браты Франчэска, Гаэтана, Джузэпэ і Луіджы Анджаліні, Агасціна Маньяні, Джавані Натале Маньяні, Антонія Месераці, Луіджы Руснаці, Бернардзіна Скардыяло і інш. [2, с. 126, 134]. Яны займаліся выкладчыцкай дзейнасцю не толькі ў езуіцкіх навучальных установах Полацка, але таксама Віцебска, Магілёва, Оршы, Чачэрска.

Асноўная частка. Думаецца, няма асаблівай патрэбы нагрувашчаць доказы таго, што полацкія езуіты і раней, на працягу ўсяго існавання Ордэна, падтрымлівалі даволі трывалыя і пастаянныя сувязі з Італіяй. Дастаткова згадаць, што полацкі касцёл святога Стэфана, асвячоны ў 1745 г., будаваўся па праекце італьянскага дойліды [3, с. 101], а ва ўнутраным аздабленні яго ўдзельнічалі італьянскія скульптары і мастакі [4, с. 403]. Пісьменнік і гісторык У. Арлоў сцвярджае, што ў гэтым касцёле меліся абразы «Сабор святых пакутніц» і «Святая Тройца», «маляваныя ў Вероне славытым Сальваторам Розам», а калі з'явіўся алтар (1765 г.), «цэнтральным алтарным абразом стаў яшчэ адзін твор італьянца Розы – “Пабіццё святога першапакутніка Стэфана камянямі”, або “Закаменаванне Стэфана”» [4, с. 403].

Цікавыя звесткі пра Полацкія езуіцкія школы як цэнтр культуры – у прыватнасці, тэатральнага жыцця – змяшчаюцца ў манаграфіі польскай даследчыцы Ірэны Кадульскай [5]. Разглядаючы прывітанне «як форму тэатра ўрачыстасці» езуітаў у Полацку, яна адзначае, што «ўрачыстае прывітанне рэалізоўвалася з выкарыстаннем усіх лаудацыйных форм; дзеля надання ўзнёсласці служылі шматмоўнасць прамой, од, драматычных твораў, увядзенне эмблематаў і форм алегарызацыі» [5, с. 131].

Падчас наведвання Полацка ў 1780 г. імператрыцай Кацярынай ІІ, дзякуючы якой Таварыства Ісуса працягвала сваё існаванне на паўночных беларускіх землях, 20 мая ў езуіцкім касцёле рэктар Полацкага езуіцкага калегіума Станіслаў Чарневіч сказаў у гонар прысутнай там расійскай імператрыцы прамову, як сцвярджаюць некаторыя гісторыкі, па-італьянску [4, с. 347; 5, с. 126]. Вядома, што ў гэтай паездцы расійскую імператрыцу суправаджаў яе фаварыт, граф Рыгор Аляксандравіч Пацёмкін [6, с. 56]. А напярэдадні гэтага візіту полацкая друкарня выдала прысвечаны яму зборнік вершаў [7]. Цікава, што ў гэтым зборніку змяшчаліся творы, напісаныя невядомымі аўтарамі на лацінскай, польскай, французскай, нямецкай мовах, а таксама італамоўныя: анакрэонтыка «Per la presa di Bender» («На ўзяцце Бендэр») і кантата «Il Divano» («Дыван») [7, р. 68–75]. Падобныя шматмоўныя зборнікі ананімных паэтычных твораў, прысвечаных расійскім імператарам Паўлу І (на лацінскай, італьянскай, французскай, нямецкай, польскай мовах) [8] і Аляксандру І (на лацінскай, грэчаскай, рускай, французскай, нямецкай, польскай італьянскай мовах) [9], таксама выйшлі з-пад варштата полацкай друкарні ў 1797 і 1812 гадах адпаведна. У першым былі надрукаваны верш «Egoico» («Гераічнае»), санеты «Al lieto suon delle festose voci...» і «Sì che il Tever miglior non vide Augusto...», арыета «Or da lunge, è vero, Italia...» [8, р. 45–54], у другім – толькі адзін верш «Complimento» («Камплімент») [9, р. 48].

У 1802 г., калі ўрачыста адзначаўся прыезд ў Полацк новага генерал-губернатара Беларусі Аляксандра Рымскага-Корсакава, навучэнцы езуіцкага калегіума праспявалі яму канцанету з васьмі строф «Al merito impareggiabile di Sua Eccellenza Il Signore Alessandro Rimskoi-Korsakov [...] in occasione della graziosa visita fatta a P.P. della Compagnia di Gesù nel Collegio di Polock» («Пра непараўнальныя заслугі Яго Правасхадзіцельства Пана Аляксандра Рымскага-Корсакава <...> з нагоды ласкавага візіту, нанесенага айцам Таварыства Ісуса ў Полацкім калегіуме»), напісаную, хутчэй за ўсё, Луджы Руснаці [5, s. 132]. Яму ж прыпісваюць аўтарства і такога твора: «A Sua Altezza Reale Antonietta Amalia di Coburg Duchessa di Württemberg in occasione del Suo felice arrivo a Polozco. Canzonetta cantabile» («Яе каралеўскай высокасці Антаньеце Амаліі дзі Кобург, герцагіні Вюртэмбергскай, з нагоды яе шчаслівага прыбыцця ў Полацк. Спеўная канцанета»), якая была інсцэніравана падчас яе прыезду ў 1811 г. разам з мужам – беларускім ваенным губернатарам Аляксандрам Вюртэмбергскім (Віртэмбергскім) [1, с. 130–131; 5, с. 132;]. Акрамя таго, Луджы Руснаці – выкладчык калегіума, а потым акадэміі – пісаў на лацінскай і італьянскай мовах экалогі, эпіграмы і песні для дэкламацый у «тэатры пад адкрытым небам» у фальварку Спас [5, s. 159].

Пад кіраўніцтвам езуітаў у Полацку дзейнічалі два тэатры – тэатр акадэміі і тэатр канвікта. У апошнім з названых быў іншамойны рэпертуар – «галоўным чынам французскі, лацінскі, часам італьянскі» [5, s. 138]. На італьянскай мове тут маглі быць пастаўлены трагедыі «Электра», «Эдып-цар», «Антыгона» Сафокла і сатыраўска-драма «Кіклоп» Эўрыпіда. Справа ў тым, што за год да прыезду ў Полацк ужо згаданага Франчэска Анджаліні (1750–1788), у Рыме выйшла кніга, якая змяшчала яго пераклады з арыгінала на італьянскую мову пералічаных твораў старажытнагрэчаскіх драматургаў, а таксама ўласныя паэтычныя творы на італьянскай, лацінскай, грэчаскай і яўрэйскай мовах – вершы, напісаныя тэрцынамі і актавамі, санеты, канцоны і інш. [10]. Найверагодней, што, накіроўваючыся ў Расійскую Імперыю, ён узяў з сабою хача б адзін асобнік гэтага выдання. Між тым, вядома толькі, што Ф. Анджаліні прывёз сюды аўтограф перакладаў з грэчаскай на італьянскую мову трагедыі Сафокла. І ён, як паведамляў Себасцяна Чампі яшчэ ў 30-х гг. XIX ст., захоўваецца ў бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта [11, р. 8]. Дарэчы, паводле звестак некаторых даследчыкаў, падчас знаходжання на беларускіх землях Ф. Анджаліні склаў руска-польска-італьянскую граматыку для сваіх суайчыннікаў, якіх шмат было ў Расійскай Імперыі [12, р. 12]. Праўда, лічыцца, што гэтая граматыка так і засталася ў рукапісе. А яшчэ ён пераклаў на польскую мову паэму «Вызвалены Іерусалім» Т. Таса [11, р. 214].

Пасля ліквідацыі ордэна Таварыства Ісуса адным з першых езуітаў-італьянцаў у Полацк 28 ліпеня 1780 г. прыехаў Джузэпэ Маруці (Maruti Giuseppe; 1738–1783) [2, с. 126]. Адсюль у 1781 г. ён пісаў у Балонню свайму сабрата: «А. Правінцыялу будзе вельмі даспадобы, калі вы прывязеце копіі камедыі без жанчын і трагедыі Гранэлі і Палацы» [Цыт. па: 13, s. 206]. Напэўна, маюцца на ўвазе трагедыі езуітаў-драматургаў Джавані Гранэлі (Granelli Giovanni; 1703–1770) і Агасціна Палацы (Palazzi Agostino; 1725–1806). Пяру першага з названых належыць «Sedacia ultimo re di Giuda» («Седэкія, апошні цар Іудзеі»; 1731), «Manasse re di Giuda» («Манасія, цар Іудзеі»; 1732), «Dione Siracusano» («Дыён Сіракузскі»; 1734) і «Seila figlia di Jeftes» («Сейла, дачка Іефая»; 1761)¹. А другі напісаў толькі адну трагедыю – «Eustachio» («Еўстафій»; 1758) [14, р. 18]. На падставе аналізу зместу ўсяго ліста і іншых фактаў даследчык М. Інглот прыходзіць да высновы, што яго адрасатам мог быць балонец Агасціна Маньяні (Magnani Agostino; 1746–1791) [13, s. 200]. Што дытычыцца датавання прыезду ўрадженца Балонні на беларускія землі, то тут узнікаюць пэўныя супярэчнасці: у публікацыі 2001 г., дзе цалкам надрукаваны ліст Джузэпэ Маруці і аналізуецца яго змест, М. Інглот гаворыць пра існаванне «ліста А. Маньяні, напісанага з Полацка неўзабаве пасля яго прыбыцця туды ў жніўні 1781 г.» [13, s. 200]; а ў манаграфіі 2004 г. ён піша, што балонец прыехаў у Беларусь «у канцы 1782 г. або ў пачатку 1783 г.» [2, с. 134]. Такім чынам, калі Агасціна Маньяні на самой справе быў тым экс-езуітам, якому пісаў Дж. Маруці, і просьба наконт драматургічных твораў ім была выканана, то «копіі камедыі без жанчын і трагедыі Гранэлі і Палацы» маглі апынуцца ў Полацку ў 1781–1783 гг. І. Кадульска ўпэўнена, што творы Дж. Гранэлі і А. Палацы ўваходзілі ў рэпертуар тэатра канвікта, але не ўдакладняе, якія канкрэтна і калі яны былі прадстаўлены публіцы [5, s. 157–158].

Ёсць верагоднасць, што на тэатральнай сцэне ў Полацку ставіліся драматургічныя творы П’етра Метастазія (1698–1782). Так лічыць дазваляе тая акалічнасць, што рэгентам канвікта ў Полацку (1801–1802 гг.) і сакратаром Полацкай езуіцкай акадэміі (1814–1817) быў Францішак Бароўскі (1743–1817). А вядома, што ён сам напісаў дзве трагедыі і пераклаў на польскую мову драму «Добрая жонка Зенобія» і трагедыю «Фемістокл» П. Метастазія [5, s. 145].

У 1812 г. на базе калегіума была адкрыта вышэйшая навучальная ўстанова – Полацкая езуіцкая акадэмія. У скалад яе кіраўніцтва і выкладчыцкай карпарацыі, акрамя ўжо згаданых Джузэпэ Анджаліні і Луджы Руснаці, ўваходзілі Матэа Малінары, Антонія Калэбота, Іняцыя П’етрабоні [15, s. 115–118]. Паказальна, што на факультэце моў і літаратуры выкладаліся італьянская мова і літаратура [15, s. 68; 16, s. 167]. Пэўнае ўяўленне пра тое, якія задачы пры гэтым ставіліся, можна даведацца з «Канспекта заняткаў у Полацкай езуіцкай акадэміі» («Conspectus studiorum in Academia polocensi Societatis Jesu») на 1819–1820 вучэбны год: «А. Ігнацій П’етрабоні S. J., прафесар італьянскай мовы, у аўторак і чацвер у вызначаныя гадзіны асновы італьянскай мовы па прызнаных граматыках будзе выкладаць і выкарыстанне правіл граматыкі больш зразумелым рабіць, спачатку, каб больш лёгка іх выкарысоўваць, будзе чытаць творы выдатных аўтараў, потым перакладаць з іншых моў на мову італьянскую. Такім чынам вучняў, якія папрактыкаваліся выкарыстоўваць мову, ён далучыць да творчасці выдатных

¹ Dizionario Biografico degli Italiani. URL: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-granelli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-granelli_(Dizionario-Biografico))

і красамойных пісьменнікаў, праз чытанне і тлумачэнне іх навучэнцы школы ўсю прыгажосць, якой славіцца італьянская мова, лёгка спазнаюць» [Цыт. па: 15, s. 108].

Перш за ўсё звернем увагу на тое, што, як вынікае з працытаванага, у акадэміі меліся творы «выдатных і красамойных» італьянскіх пісьменнікаў на мове арыгінала. На жаль, у гэтым дакуменце не ўдакладняецца, якіх менавіта аўтараў збіраўся чытаць І. П'этрабоні на сваіх занятках. Але незалежна ад гэтага варта ўлічваць, што ў Полацкай друкарні, якая з 1787 г. дзейнічала пры езуіцкім калегіуме, а затым пры езуіцкай акадэміі да яе закрыцця, выдаваліся падручнікі па розных прадметах, граматыкі, слоўнікі, рэлігійная літаратура, мастацкія творы. Духоўная літаратура прадстаўлена ў тым ліку перакладамі з італьянскай на польскую мову кнігі Паала Сеньеры, Джавані Батыста Мані, Паскуале дэ Матэі, Карла Грэгорыя Расіньелі, Карла Борга [1, с. 24, 31, 34–35, 39, 62, 165]. Нельга не адзначыць, што ў Полацку ўбачылі свет наступныя італьянскамоўныя выданні: «Compendio della vita del B. Francesco di Girolamo della Compagnia di Gesù» («Кампендыум жыцця блажэн. Франчэска дзі Джыролама Таварыства Ісуса»; 1806), «Compendio della dottrina cristiana ad uso dei fanciulli» («Кампендыум хрысціянскай дактрыны для дзяцей»; 1811) [1, с. 105, 132]. Прычым апошнія з названых праз шэсць гадоў было перавыдадзена ўжо ў акадэмічнай друкарні (Compendio della dottrina cristiana. Ristampato ad uso dei fanciulli. – Polock: Nella Stamperia dell'Academia, 1817. – 61 р.). Цяжка сказаць, ці згаданыя італьянскамоўныя кнігі прызначаліся толькі навучэнцам калегіума і акадэміі Полацка ў якасці дапаможнікаў для вывучэння мовы, а ці былі разлічаны і для распаўсюджвання за межамі беларускіх зямель.

Безумоўна значным гісторыка-культурным фактам з'яўляецца тое, што ў 1819 г. полацкія езуіты выдалі двухтомную працу «Institutiones Philosophiae» Джузэпэ Анджаліні [1, с. 176]. Не выпадкова лічыцца, што «менавіта на беларускіх абшарах у Полацку ў працах Ю. [такім ініцыялам тут пазначана паланізаванае імя аўтара – Юзаф, замест сапраўднага – Джузэпэ. – У.Ч.] Анджаліні і з'явіўся пачатак еўрапейскай неасхаластычнай традыцыі» [17, с. 39]. Наогул, нашы гісторыкі філасофіі схіляюцца да думкі, што можна весці гаворку пра «існаванне асобнай школы ў айчыннай інтэлектуальнай традыцыі, якая мусіць мець назву “Полацкая неасхаластыка”» [17, с. 38; 18].

Калі весці гаворку пра літаратуру ўласна мастацкую, то найперш трэба згадаць выданне першых дзесяці песень паэмы «Вызвалены Іерусалім» Т. Таса ў перакладзе Пятра Каханоўскага (1566–1620) – «Goffred | albo Jeruzalem wyzwolona | Poema epiczne | Torkwata Tassa | Przekładania Piotra Kochanowskiego | Sekretarza | J. K. M. Zygmunta III. | Tom I. | w Połocku | Nakładem Drukarni akademickiej | Towarzystwa Jezusowego | 1819. | in 8-vo, stron 10 nlb 317» [19, s. 150]. А вось выданне другога тома, у якім бы змяшчаліся астатнія дзесяць песень твора італьянца, у Полацку не здзейснена. Даследчыкі звязваюць гэта з канчатковай ліквідацыяй Ордэна езуітаў у Расійскай імперыі [1, с. 175; 19, s. 151; 20, s. 86]; у выніку чаго была закрыта езуіцкая акадэмія і, адпаведна, друкарня пры ёй.

Цікава, як гэты сусветна вядомы твор прэзентаваўся. Невядомы аўтар прадмовы да полацкага выдання адзначаў: паэма Т. Таса «мае такую каштоўнасць, што самыя дасведчаныя крытыкі яе адразу пасля “Энеіды” ставяць і ўключаюць у лік трох найбольш важных твораў у гэтым родзе», а ў перакладзе П. Каханоўскага «незвычайнае красамойства і рэдкі дар паэзіі спалучаюцца так, што дасканалы ўзор усяго гэтага прадстаўляюць» [Цыт. па: 19, s. 150]. Істотна, што падкрэслівалася запатрабаванасць польскамоўнага перакладу, які «не толькі здабыць, але і ўбачыць у кнігарнях цяжка» [Цыт. па: 19, s. 150]. А завяршалася прадмова зваротам да чытачоў: «Дык вось гэты наш бяспечны скарб, гэты каштоўны твор сапраўды ўваскрашоны намі майце і ўдзень, і ўначы з рук яго не выпускайце, а да выдаўцоў будзьце прыхільнымі» [Цыт. па: 19, s. 151]. Пры гэтым аўтар-ананім чамусьці нічога не сказаў пра асабліваць гэтага выдання – уласна, пра тое, што песні паэмы былі «перароблены “ad usum delphini”» [21, р. 751]. Інакш кажучы, гэта было выданне, прызначанае для дзяцей і юнацтва, у якім тэкст твора адаптаваны з улікам узросту чытачоў. Так, у перакладзе паэмы Т. Таса на польскую мову былі «перайначаны ўсе месцы, дзе паэт апісвае каханне» [20, s. 86]. Атрымліваецца, такім чынам, што твор італьянца ўваходзіў у вучэбную праграму і быў надрукаваны для забеспячэння навучальнага працэсу. Атон Слізень, які вучыўся ў Полацкай езуіцкай акадэміі з 1816 г. і да яе закрыцця [15, s. 121], у сваіх успамінах пра чацвёрты год навучання – «клас чацвёрты, называны “Паэзія”», згадвае: «Першая кніга, якую я сам прачытаў у езуітаў, быў “Вызвалены Іерусалім” Таса ў перакладзе Пятра Каханоўскага. Ніводная, здаецца, кніга пазней не зрабіла на мяне такога моцнага і прыемнага ўражання, як тады гэтая першая» [15, s. 129]. Адпаведна, у чацвёртым класе вивучалася вершаскладанне і ў якасці прыкладу гераічнай паэмы на занятках мог разглядацца твор Т. Таса. Ускосным пацвярджэннем уключэння твора італьянца ў вучэбную праграму можна лічыць і тое, што Ігнацій Івіцкі, выкладчык лацінскай і польскай літаратур, разбіраў творы даўніх польскіх аўтараў, сярод якіх быў і Пётр Каханоўскі [15, s. 86]. Дакладна невядома, якія іменна яго творы аналізаваліся ў Полацкай езуіцкай акадэміі. Аднак, беручы пад увагу тое, што П. Каханоўскі атрымаў вядомасць перш за ўсё дзякуючы перастварэнням паэм «Вызвалены Іерусалім» Тарквата Таса і «Неўтаймаваны Раланд» Лудавіка Арыёста, нельга выключаць, што менавіта яны і сталі прадметам аналізу І. Івіцкага. Справа яшчэ і ў тым, што пераклад паэмы Т. Таса не ўспрымаўся як нешта іншароднае, чужое ў польскай літаратуры. Яго лічылі здабыткам свайго прыгожага пісьменства, «арыгінальным творам Пятра Каханоўскага», «першай польскай нацыянальнай эпопеяй» [22, s. 276], называючы яго «Готфрыда» «Omnium Polonorum Poematum Rex» («каралём усіх польскіх паэм»), а самога перакладчыка – адным з «бацькоў польскай паэзіі» [23, р. 11, 51].

Наконт таго, ці ўваходзілі творы італьянскіх пісьменнікаў у тагачасныя вучэбныя праграмы навучальных устаноў Полацка, з большай упэўненасцю можна сцвярджаць у дачыненні да Полацкага вышэйшага піярскага вучылішча (1822–1830), якое размяшчалася ў будынках ліквідаванай езуіцкай акадэміі. Дакладна вядома, што яго выкладчыкі на занятках па літаратуры разглядалі эпопеі італьянскіх пісьменнікаў – у прыватнасці, істотную ўвагу надавалі гераічнай паэме «Вызвалены Іерусалім» Т. Таса, а таксама трагедыям найзначнейшых італьянскіх пісьменнікаў [24, с. 18].

Калі гаварыць пра кнігазбор полацкіх езуітаў, то падчас дзейнасці акадэміі ён захоўваўся у цэлым шэрагу бібліятэк: галоўнай (кнігі на еўрапейскіх і ўсходніх мовах), польскіх выданняў, студэнцкай, канцэлярыі Акадэміі, крамы, друкарні, музычнай бурсы, касцёла і ў вялікай колькасці падручных [25, с. 223]. Перад закрыццём акадэміі ў 1820 г. толькі ў Галоўнай бібліятэцы налічвалася больш за 30 тыс. кніг, у бібліятэцы польскіх выданняў – каля 10 тыс. [25, с. 227]. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што такія багатыя фонды былі сабраны езуітамі ўсяго за 70 гадоў, паколькі ў час пажару 1750 г. большая частка кнігазбору згарэла. На нашу думку, у папайненні кніжнага фонду пасля пажару бралі ўдзел і шматлікія выхадцы з Італіі, якія прывозілі з сабою кнігі на роднай мове, выдадзеныя ў Рыме, Фларэнцыі, Венецыі, Мілане, Неапалі, Балонні, Ферары, Парме, Модэне. З-за таго, што каталогі бібліятэк полацкіх езуітаў да нашых часоў не захаваліся, мы не маем магчымасці вызначыць, якія выданні на італьянскай мове ў іх былі ўнесены. Аднак ёсць інфармацыя, што сярод перададзеных у 1831 г. беларускім гімназіям кніг полацкіх езуітаў меліся італьянскія выданні, у тым ліку мастацкія творы: камедыя «La Trinzuzia» (Firenze, 1593) Аньёла Фірэнцуола (Firenzuola Agnolo; 1493–1543), трагедыя «Merope» (Modena, 1714 або 1735) Шыпіёнэ Мафеі (Maffei Scipione; 1675–1755), п'еса для школьнага тэатра «Ruggiero e Bradamante» (Modena, 1780), зборнік вершаў «Saggio di poesie italiane» (Parma, 1761) паэта-езуіта Квірыка Росі (Rossi Quirico; 1696–1760) [5, с. 81].

Заклучэнне. Такім чынам, ёсць сур'ёзныя падставы сцвярджаць, што езуіты італьянскага паходжання, якія ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзя былі выкладчыкамі полацкіх школ, актыўна далучалі іх навучэнцаў да скарбаў сваёй роднай культуры і літаратуры: Л. Руснаці пісаў на лацінскай і італьянскай мовах экалогі, эпіграмы і песні для дэкламацый у «тэатры пад адкрытым небам» у фальварку Спас, у тэатры канвікта ставіліся спектаклі па творах італьянскіх пісьменнікаў на мове арыгінала, І. П'етрабоні выкладаў у Полацкай езуіцкай акадэміі італьянскую мову і на занятках чытаў з навучэнцамі творы выдатных італьянскіх аўтараў. Акрамя таго, у Полацкай друкарні ўбачылі свет кнігі рэлігійнага зместу на італьянскай мове, а таксама выданне першых дзесяці песень паэмы «Вызвалены Іерусалім» Т. Таса ў польскамоўным перакладзе П. Каханоўскага.

ЛІТАРАТУРА

1. Баўтовіч, М. Кнігадрук у Полацку (1774–1829) : бібліягр. выд-е / М. Баўтовіч. – Полацк : Выдав. ініцыятыва «Полацкае ляда», 2018. – 204 с.
2. Инглот, М. Общество Иисуса в Российской Империи (1772–1820 гг.) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всем мире / М. Инглот ; пер. А.Н. Ковалева. – М. : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2004. – 632 с.
3. Страчана я спадчына / Т.В. Габрусь [ды інш.] ; уклад. Т.В. Габрусь. – Мінск : Беларусь, 2003. – 351 с.
4. Арлоў, У.А. Таямніцы полацкай гісторыі / У.А. Арлоў. – Мінск : «Папур», 2008. – 608 с.
5. Kadulska, I. Akademia Połocka: Ósrodek kultury na Kresach 1812–1820 / I. Kadulska. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. – 308 s.
6. Сапунов, А.П. Пребывание императрицы Екатерины II в Полоцке / А. П. Сапунов // Полоцко-Витебская старина : издание Витебской ученой архивной комиссии. Вып. III. – Витебск : Тип-Лит. Насл. М. Б. Неймана, 1916. – С. 55–67.
7. Magnae Rossorum imperatricis Catharinae II. supremo copiarum Ducis Sacri Romani Imperii principi Georgio Alexandrowicz Taurico Potemkin plurimorum in Europa ordinum equiti ob fusos turcarum exercitus, expugnatas arces, atque provincias subactas, epinicium carmen dicatum voluit devinctissima Suo Nomini et Honori, in Alba Russia Societas Jesu. – [Polociae] : In Privilegiata à Sua Imperatoria Majestate Typographia Polocensi Collegii S. J., 1789. – 78 p.
8. Augustissimo ac potentissimo Paulo I. Imperatori Totius Rossiae adnexorumque regnorum, et principatuum supremo principi ac authocratori haereditarii imperii fasces felicissimis auspiciis capessenti, in ipsoque dominatus limine suos subditos fortunatos reddenti Superstes in Alba Russia Societas Jesu suo clementissimo conservatori hoc carmen gratissimi animi indicium D. D. D. – [Polociae] : In privilegiata à Sua Imperatoria Maiestate Typographia Polocensi Collegii S. J., 1797. – 103 p.
9. Augustissimo ac potentissimo Alexandro I. Imperatori et Autocratori Totius Rossiae instituta benevolentissime a Sua Imperatoria Majestate edito calendis martii diplomate et quarto idus junii solemniter initiata Academia Polocensis Societatis Jesu. D. D. D. – Polociae : In Typographia Academica, 1812. – 48 p.
10. Elettra, Edipo, Antigona tragedie di Sofocle e il Ciclope dramma satirico d'Evripide. Il tutto dall'original testo greco nuovamente tradotto, e illustrato con note dall'ab. Francesco Angiolini piacentino. Con un saggio in fine di sue Poesie Italiane, Latine, Greche, ed Ebraiche. – Roma : Per Luigi Perego Salvioni Stampator Vaticano nella Sapienza, MDCCLXXXII (1782). – 408 p.; CX p.
11. Ciampi, S. Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali; il tutto raccolto ed illustrato con brevi cenni biografici delli autori meno conosciuti / S. Ciampi. – Firenze : Per Leopoldo Allegrini e Giov. Mazzoni, 1834. – Т. I. – 364 p.

12. Gamba, B. Angiolini Francesco / B. Gamba // Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei compilata da letterati italiani di ogni provincia e pubblicata per cura del professore Emilio De Tipaldo. – Venezia : Dalla tipografia di Alvisopoli, MDCCCXXXIV(1834). – Vol. I. – P. 11–13.
13. Inglot, M. List o. Giuseppe Maruti SJ z Połocka (1871) / M. Inglot // Jezuitska ars historica / Red.: M. Inglot, S. Obirek. – Kraków : Wyd-wo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna "Ignatianum", 2001. – S. 193–207.
14. Staffoni Novelli, C. Il gesuita Agostino Palazzi e la sua tragedia "Eustachio" / C. Staffoni Novelli // Brixia Sacra: Memorie Storiche della Diocesi di Brescia. – Anno IX (1974). – № 1 (Gennaio-Febraio). – P. 17–24.
15. I. G. [Giżycki, J.] Materyały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych zebrał I.G. / I. G. [J. Giżycki]. – Kraków : Druk. W.L. Anczyca i Spółki, 1905. – 288 s.
16. Krótka wiadomość o mieście Połocku // Miesięcznik Połocki. – 1818. – T. I (№3). – S. 157–180.
17. Лягчылін, А.А. Італьянскія акцэнтны ў беларускай счаластыцы / А.А. Лягчылін, Г.І. Клімовіч // Беларуска-італьянскае культурнае ўзаемадзеянне і праблема захавання нацыянальнай ідэнтычнасці: гістарычны вопыт і сучасныя праблемы : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.] ; навук. рэд.: С.Л. Гаранін, І.У. Ялынцава. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – С. 38–44.
18. Шалькевич, В.Ф. Полоцкая неосхоластика / В.Ф. Шалькевич // Мироззренческие и философско-методологические основания инновационного развития современного общества: Беларусь, регион, мир : материалы международной научной конференции к 80-летию Нац. акад. наук Беларуси, Минск, 5–6 нояб. 2008 г. ; науч. ред.: Т.А. Адуло [и др.]. – Минск, 2008. – С. 523–525.
19. Pollak, R. Od Renesansu do Baroku / R. Pollak. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. – 332 s.
20. Wiszniewski, M. Historia literatury polskiej / M. Wiszniewski. – W Krakowie : W drukarni uniwersyteckiej nakładem autora, 1845. – T. VII. – 592 s.
21. Pollak, R. Il Tasso in Polonia / R. Pollak // Torquato Tasso / [a cura di] Comitato per le celebrazioni di Torquato Tasso, Ferrara 1954. – Milano : C. Marzorati, 1957. – P. 737–755.
22. Grzeszczuk, St. W stronę Kochanowskiego : studia, charakterystyki, interpretacje / St. Grzeszczuk. – Katowice : Wyd-wo "Śląsk", 1981. – 453 s.
23. [Załoski, J. A.]. Bibliotheca Poetarum Polonorum Qui Patrio Sermone Scripserunt / [J. A. Załoski]. – Varsaviae : apud Christoph Gottlieb Nicolai Bibliopolam, [1754]. – 100 p.
24. Wykład nauk dawanych w Szkole Wyższej Połockiej XX. Pijarów. Od dnia 1. Września 1822 roku, do dnia 4. lipca 1823 roku. – W Wilnie : w Drukarni XX. Pijarów u Michała Zabohonskiego i Jerzego Kozłowskiego, 1823. – 30 s.
25. Блинова, Т.Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т.Б. Блинова. – Гродно : ГрГУ, 2002. – 425 с.

REFERENCES

1. Bawtovich, M. (2018). *Knigadruk u Polacku (1774–1829) [Book printing in Polotsk (1774–1829)]*. Polotsk: Polackae Ijada. (In Belarus.).
2. Inglot, M. (2004). *Obshchestvo Iisusa v Rossiiskoi Imperii (1772–1820 gg.) i ego rol' v povsemestnom vosstanovlenii Ordena vo vsem mire [Society of Jesus in the Russian Empire (1772-1820) and its role in the widespread restoration of the Order around the world]*. Moscow: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy. (In Russ.).
3. Gabrus', T.V., Kulagin, A.M., Chanturyja, Ju.U. & Tkachow, M.A. (2003) *Strachanaja spadchyna [Lost heritage]*. Minsk: Belarus'. (In Belarus.).
4. Arlow, U.A. (2008). *Tajamnicy polackaj gistoryi [Secrets of Polotsk history]*. Minsk: Papury. (In Belarus.).
5. Kadulska, I. (2004). *Akademia Połocka: Ośrodek kultury na Kresach 1812–1820 [Polotsk Academy: cultural center in borderlands 1812–1820]*. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. (In Polish).
6. Sapunov, A.P. (1916). *Prebywanie imperatritsy Ekateriny II v Polotske [The stay of Empress Catherine II in Polotsk]*. In *Polotsko-Vitebskaya starina : izdanie Vitebskoi uchenoi arkhivnoi komissii [Polotsk-Vitebsk antiquity: publication of the Vitebsk Scientific Archive Commission]*, (III), (55–67). Vitebsk: Tip-Lit. Nasl. M. B. Neimana. (In Russ.).
7. [Anonymous authors]. (1789). *Magnae Rossorum imperatricis Catharinae II. supremo copiarum Duci Sacri Romani Imperii principi Georgio Alexandrowicz Taurico Potemkin ... [Of the Great Russia Empress Katharine II. to the supreme commander of the forces of the Holy Roman Empire, prince George Alexandrowicz Taurico Potemkin....]*. Polotsk: In Privilegiata à Sua Imperatoria Majestate Typographia Polocensi Collegii S. J. (In Latin, Italian et al.).
8. [Anonymous authors]. (1797). *Augustissimo ac potentissimo Paulo I. Imperatori Totius Rossiae adnexorumque regnorum, et principatum... [To the most august and most powerful Paul I. Emperor of the whole Russia and allied kingdoms ...]*. Polotsk: In privilegiata à Sua Imperatoria Maestate Typographia Polocensi Collegii S. J. (In Latin, Italian et al.).
9. [Anonymous authors]. (1812). *Augustissimo ac potentissimo Alexandro I. Imperatori et Autocratori Totius Rossiae ... [To the most august and most powerful Alexander I. Emperor and Autocrator of the whole Russia...]*. Polotsk: In Typographia Academica. (In Latin, Italian et al.).
10. Angiolini, F. (1782). *Elettra, Edipo, Antigona tragedie di Sofocle e il Ciclope dramma satirico d'Evripide. Il tutto dall'original testo greco nuovamente tradotto, e illustrato con note dall'ab. Francesco Angiolini piacentino. Con un saggio in fine di sue Poesie Italiane, Latine, Greche, ed Ebraiche [Electra, Oedipus, Antigone tragedies of Sophocles and satyr play Cyclops by Euripides. All from the original Greek text translated again, and illustrated with notes by ab. Francesco Angiolini from Piacenza. With an essay at the end of his Italian, Latin, Greek, and Hebrew poems]*. Rome: Per Luigi Perego Salvioni Stampator Vaticano nella Sapienza. (In Italian).
11. Ciampi, S. (1834). *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali; il tutto raccolto ed illustrato con brevi cenni biografici*

- delli autori meno conosciuti. T. I* [Critical bibliography of the ancient reciprocal political, ecclesiastical, scientific, literary, artistic correspondences of Italy with Russia, Poland and other northern parts; all collected and illustrated with short biographical notes of the less known authors. Vol. I]. Florence: Per Leopoldo Allegrini e Giov. Mazzoni. (In Italian).
12. Gamba, B. (1834). Angiolini Francesco. In E. De Tiplado (Ed.) *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei compilata da letterati italiani di ogni provincia. Vol. I* [Biography of illustrious Italians in the sciences, letters and arts of the 18th century, and of contemporaries compiled by Italian writers from every province. Vol. I]. Venice: Dalla tipografia di Alvisopoli. (In Italian).
 13. Inglot, M. (2001). List o. Giuseppe Maruti SJ z Połocka (1871) [Letter from Father Giuseppe Maruti SJ from Polotsk]. In M. Inglot (Eds.) & S. Obirek (Eds.) *Jezuicka ars historica [Jesuit ars historica]* (193–207). Kraków: Wyd-wo WAM. (In Polish)
 14. Staffoni Novelli, C. (1974). Il gesuita Agostino Palazzi e la sua tragedia "Eustachio" [The Jesuit Agostino Palazzi and his tragedy "Eustachio"]. *Brixia Sacra: Memorie Storiche della Diocesi di Brescia [Brixia Sacra: Historical Memories of the Diocese of Brescia]*, (Anno IX, 1), 17–24. (In Italian).
 15. I. G. [Giżycki, J.] (1905). *Materyały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych [Materials to the history of the Polotsk Academy and its dependent schools]*. Kraków: Druk. W.L. Anczyca i Spółki. (In Polish).
 16. [Anonymous author]. (1818). Krótka wiadomość o mieście Połocku [A short information about the city of Polotsk]. *Miesięcznik Połocki [Monthly of Polotsk]*, (T. I, №3), 157–180. (In Polish).
 17. Ljagchylin, A.A. & Klimovich, G.I. (2016). Ital'janskija akcenty w belaruskaj shalastycy [Italian accents in Belarusian scholasticism]. In S.L. Garanin, (Eds.) & I.U. Jalyncava (Eds.) *Belarуска-ital'janskae kul'turnae wzaemadzejanne i problema zahavanija nacynanal'naj identychnasci: gistorychny vopyt i suchasnyja problemy: zb. navuk. art. [Belarusian-Italian cultural interaction and the problem of preserving national identity: historical experience and current issues]* (38–44). Minsk: Belaruskaja navuka. (In Belarus.).
 18. Shal'kevich, V.F. (2008). Polotskaya neoscholastika [Polotsk neo-scholasticism]. In T.A. Adulo (Ed.) *Mirovozzrencheskie i filosofsko-metodologicheskie osnovaniya innovatsionnogo razvitiya sovremennogo obshchestva: Belarus', region, mir: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [Worldview, philosophical and methodological foundations of the innovative development of modern society: Belarus, region, world]* (523–525). Minsk. (In Russ.).
 19. Pollak, R. (1969). *Od Renesansu do Baroku [From the Renaissance to the Baroque]*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (In Polish).
 20. Wiszniewski, M. (1845). *Historia literatury polskiej. T. VII [History of Polish Literature. Vol. VII]*. Kraków: W drukarni uniwersyteckiej nakładem autora. (In Polish).
 21. Pollak, R. (1957). Il Tasso in Polonia [Tasso in Poland]. In *Torquato Tasso / Comitato per le celebrazioni di Torquato Tasso, Ferrara 1954 [Torquato Tasso / Committee for the celebrations of Torquato Tasso, Ferrara 1954]* (737–755). Milan: C. Marzorati. (In Italian).
 22. Grzeszczuk, St. (1981). *W stronę Kochanowskiego : studia, charakterystyki, interpretacje [Towards Kochanowski: studies, characteristics, interpretations]*. Katowice: Wyd-wo "Śląsk". (In Polish).
 23. Załuski, J. A. (1754). *Bibliotheca Poetarum Polonorum Qui Patrio Sermonem Scripserunt [Polish poetry library who wrote in their native language]*. Warsaw: apud Christoph Gottlieb Nicolai Bibliopolam. (In Latin).
 24. [Anonymous author]. (1823). *Wykład nauk dawanych w Szkole Wyższej Połockiej XX. Pijarów. Od dnia 1. września 1822 roku, do dnia 4. lipca 1823 roku [Lecture of the given sciences at the Polotsk High School of XX Piarists. From September 1, 1822 to July 4, 1823]*. In Vilna: In Drukarni XX. Pijarów u Michała Zabohonskiego i Jerzego Kozłowskiego. (In Polish).
 25. Blinova, T. B. (2002). *Iezuity v Belarusi (Ikh rol' v organizatsii obrazovaniya i prosveshcheniya) [Jesuits in Belarus (Their role in organization of education and enlightenment)]*. Grodno: GrGU. (In Russ.).

iŷ

Паступіў 08.02.2022

ПОЛОЦКИЕ ИЕЗУИТЫ И ИТАЛЬЯНСКАЯ КУЛЬТУРА (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XIX ВЕКА)

В.И. ЧЕРОТА

Статья посвящена проблеме итальянско-белорусских культурных связей. После упразднения ордена Общества Иисуса в 1773 г. на белорусские земли прибыло много иезуитов итальянского происхождения. Они преподавали различные учебные дисциплины в иезуитских учебных заведениях Полоцка, Витебска, Могилева, Орши, Чечерска. Проведенное исследование позволило автору утверждать, что в Полоцке учащиеся активно знакомились с сокровищами итальянской культуры и литературы: в театре конвикта ставились спектакли по произведениям итальянских писателей на языке оригинала, в Полоцкой иезуитской академии преподавался итальянский язык, а на занятиях читались творения итальянских авторов. В Полоцкой типографии, помимо книг религиозного содержания на итальянском языке, увидело свет также издание первых десяти песен поэмы «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в переводе П. Кохановского на польский язык.

Ключевые слова: итальянская культура, Полоцкий иезуитский коллегийум, Полоцкая иезуитская академия, итальянская литература, перевод, Т. Тассо.

**THE JESUITS OF POLOTSK AND ITALIAN CULTURE
(LATE 18TH – EARLY 19TH CENTURY)**

U. CHAROTA

The article is devoted to the problem of Italian-Belarusian cultural ties. After the abolition of the Society of Jesus in 1773, many Jesuits of Italian origin came to Belarus. They taught various disciplines in Jesuit educational institutions of Polotsk, Vitebsk, Mogilev, Orsha, Chechersk. The study allowed the author to say that the students in Polotsk acquaint actively with the treasures of Italian culture and literature: the plays based on the works of Italian writers were put on the stage in the dormitory theater in the original language, in the Polotsk Jesuit Academy the students taught Italian and read works written by Italian authors at the lessons. In the Polotsk printing house, in addition to books of religious content in Italian, also was published the first ten songs of the poem “Jerusalem Liberated” by T. Tasso translated in Polish by P. Kochanowski.

Keywords: Italian culture, Polotsk Jesuit Collegium, Polotsk Jesuit Academy, Italian literature, translation, T. Tasso.

УДК 81'27

**ВОПРОСИТЕЛЬНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК ГРАММАТИЧЕСКИЙ СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ
НЕПРЯМОЙ ПРОСЬБЫ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ)****П.С. БАБКИНА***(Белорусский государственный университет, Минск)*

Статья посвящена особенностям использования и интерпретации косвенных речевых актов с интенцией просьбы в китайском и русском лингвокогнитивном пространстве на основе рассмотрения наиболее частотной формы ее выражения – вопросительного предложения. В результате проведенного исследования в обоих языках были дифференцированы лингвистические средства реализации косвенного речевого акта просьбы в форме вопроса. На основе анализа материала исследования показано, что, несмотря на то, что и в китайском, и в русском языках наиболее употребительным непрямым способом выражения просьбы является вопросительное предложение, ряд способов выражения косвенных речевых актов просьбы в форме вопроса в русской лингвокультуре намного шире и многообразнее, нежели в китайском лингвокогнитивном пространстве. Помимо этого описаны причины выбора не прямой формы выражения просьбы в китайском и русском социокультурных пространствах.

Ключевые слова: *непрямая коммуникация, косвенный речевой акт, просьба, вопросительное предложение, русский язык, китайский язык.*

Введение. В повседневном речевом общении речевой акт просьбы является незаменимым и одним из наиболее употребительных. Однако способы выражения просьбы варьируются в зависимости от принадлежности участников коммуникации к той или иной лингвокультуре. Китайский лингвист Цзя Юйсинь утверждает, что «различия в жанре просьбы в разных культурах, по существу, представляют собой различия в степени косвенности и прямоте выражения» [1, с. 198]. В настоящем исследовании рассматриваются именно косвенные речевые акты с интенцией просьбы в русском и китайском лингвокогнитивном пространстве. Актуальность настоящего исследования связана с малоизученностью в китайском лингвокультурологическом пространстве такого явления, как не прямая коммуникация, а также с отсутствием сопоставления данного явления в китайской и русской лингвокультурах, что свидетельствует о научной новизне исследования. Интенсивный рост белорусско-китайского сотрудничества в различных сферах только усиливает необходимость исследования данного феномена в рамках межкультурного взаимодействия.

Особо важным при анализе косвенных речевых актов является представление об осложненной интерпретивной деятельности адресата речи, так как «непрямота» коммуникации состоит в дополнительной смысловой нагрузке высказывания. Природа косвенных речевых актов, а также проблемы способов их реализации и интерпретации находятся в центре внимания Дж. Р. Серля [2], Дж. Л. Остина [3], Формановской Н.И. [4], Н.Д. Арутюновой [5] и др. В соответствии с классификацией Дж. Серля, речевой акт просьбы относится к директивам, целью которых является побуждение адресата делать или же не делать что-либо [6]. Очевидным является то, что для представителей как русской, так и китайской лингвокультуры, важно достичь этой цели максимально эффективно, наиболее успешно оказав воздействие на адресата просьбы, не упуская из виду все элементы конкретной ситуации общения, национально-культурную специфику коммуникативного поведения, а также индивидуальные особенности участников коммуникации.

Целью данного исследования является выявление особенностей использования и интерпретации косвенных речевых актов с интенцией просьбы, а также причин обращения к не прямому выражению просьбы в китайском и русском лингвокогнитивных пространствах на основе рассмотрения наиболее частотной формы ее выражения – вопросительного предложения. Для достижения цели исследования использовались метод контекстуального анализа, описательный метод, методы анализа и синтеза.

Для исследования косвенного речевого акта просьбы в русском и китайском лингвокультурном пространстве были рассмотрены 484 фрагмента текстов русскоязычных художественных произведений (тексты отобраны из национального корпуса русского языка [7]), 381 фрагмент текстов китайских художественных произведений (тексты отобраны из корпуса современного китайского языка [8]), также были использованы данные Большого китайско-русского словаря (大БКРС) [9].

Основная часть. В русском лингвокогнитивном пространстве просьбы, в большинстве случаев, представляют собой ситуации не прямой коммуникации. Неудивительно, что чаще всего адресант просьбы выбирает именно косвенную форму ее выражения, так как, с одной стороны, завуалированная форма своих интенций позволяет наиболее эффективно достигать поставленных целей, оказывая достаточное для этого влияние на собеседника, с другой стороны – это снижает угрозу «лицу» адресата, делает просьбу мягкой и тактичной. Также просьбы, выраженные косвенным способом, в русском лингвокультурном пространстве звучат более вежливо.

Как показал проведенный нами анализ, в русском языке существует целый ряд лингвистических средств, позволяющих выразить просьбу в завуалированной форме. Однако по количественному соотношению именно

вопросительные предложения (263 единицы из 484) занимают лидирующую позицию среди всех типов предложений, при помощи которых можно выразить просьбу непрямо. Это представляется логичным, так как вопросительная форма словно подчеркивает наличие выбора у адресата просьбы, снижает степень ее навязывания. Это позволяет сделать просьбу адресанта наиболее вежливой, необременительной. Рассмотрим более подробно все разнообразие лингвистических средств реализации косвенного речевого акта просьбы в форме вопроса:

1. Глагол совершенного вида в форме 2-ого лица будущего времени, обозначающий запрашиваемое действие:

– *Поможешь мне с тартаром? Мать сейчас придет, а я не приготовила.* (М. Трауб «Ласточ...ка») [7].

– *Ну, ты Малинин, – похвалил черноморец, протянул мне руку и назваля Игорем. – Научишь на гитаре играть?* (М. Елизаров «Госпиталь») [7].

– *Привет, Володя, – сказала она весело, – такая толпа, что я не знаю, как выбраться. Ты меня проводишь?* (Т. Устинова «Большое зло и мелкие пакости») [7].

Данный способ выражения просьбы фокусирует свое внимание на запрашиваемом действии, что подталкивает собеседника на его исполнение, но при этом вопросительная форма высказывания позволяет сделать это ненавязчиво. Все вышеприведенные примеры иллюстрируют тот факт, что подобный способ чаще всего встречается между людьми, состоящими в приятельских отношениях, также немаловажную роль играет то, что говорящий обращается к адресату просьбы на «ты». Стоит также отметить, что во всех вышеперечисленных примерах речь идет о незамысловатых, обыденных вещах. Все эти ситуации реализуются в рамках повседневно-бытового общения. Интересно, что если заменить вопросительный знак в данных предложениях на точку, то эти речевые акты из разряда просьб перейдут в приказы, которые, в свою очередь, не подразумевают наличия выбора у собеседника.

2. Глагол совершенного вида, обозначающий запрашиваемое действие, с отрицанием:

– *Галка, у меня беда. Где-то оставил свой портфель – ищущу-ищущу, а найти никак не могу. Ты мне не можешь?* (Г. Хованова «Среда обитания приличной девушки») [7].

– *Света, а вы нас чаем не угостите?* (А. Маринина «Последний рассвет») [7].

Данный способ выражения косвенной просьбы в русской лингвокультуре широко распространен в первую очередь за счет того, что отрицательная частица «не» перед глаголом подчеркивает то, что адресат просьбы может отказаться от ее выполнения.

3. Модальный глагол «мочь» + глагол, выражающий запрашиваемое действие:

– *Ты можешь немного помолчать?* (А. Геласимов «Ты можешь») [7].

– *Ты можешь приехать? – умоляюще говорил он в трубку.* (И. Муравьева «Мещанин во дворянстве») [7].

4. Модальный глагол «мочь» с отрицанием + глагол, выражающий запрашиваемое действие:

– *Твой импресарио прислал предложения, но у меня на фестивале нет таких денег. Не мог бы ты поговорить с ним, чтобы согласиться на меньшую сумму?* (С. Спивакова «Не все») [7].

– *Лидочка, не могли бы вы мне кефир принести и булочку калорийную? Очень вас прошу. И граммов двести сыра.* (М. Трауб «Замочная скважина») [7].

Данный способ реализации косвенного речевого акта просьбы в русском языке является одним из самых часто используемых. Согласно данным словарей (Малый академический словарь [10], Толковый словарь Кузнецова [11], Толковый словарь Дмитриева [12]) глагол «мочь» имеет значение ‘быть в состоянии, в силах что-л. сделать’, ‘иметь возможность что-л. делать’. С нашей точки зрения, фигурирование данной лексемы в большом количестве косвенных просьб связано именно с ее значением. Отрицательная частица перед ней, подчеркивая наличие альтернатив у собеседника, позволяет сделать непрямую просьбу максимально вежливой.

5. Вопросительные предложения с вводным словом «может»:

– *А может, научишь меня взять штатуна? – подвел я разговор к желаемой цели.* (В. Бурлак «Хранители древних тайн») [7].

– *Может, лучше холодильник новый? Наш-то уже морозит так, что я лед ножом отдираю.* (М. Трауб «Замочная скважина») [7].

Вводное слово «может», несущее оттенок вероятности, возможности, также позволяет преподнести просьбу в завуалированной форме. Стоит отметить, что высказывания с данным словом не только звучит довольно мягко, но и характеризуются некой спонтанностью, словно в голову адресанта неожиданно пришла хорошая идея решения некой проблемы.

6. Безлично-предикативные слова (слова категории состояния) «можно» и «нельзя»:

+ инфинитив:

– *Кирилла Владимировича можно видеть? – спросил я.* (С. Воронин «Единственная ночь») [7].

– *Нельзя ли попросить у вас до завтра шесть рублей?* (С. Довлатов «Чемодан») [7].

+ объект просьбы:

– *Можно воды? – попросил он, и Соня, пожав плечами, пошла на кухню.* (С. Таранов «Мстители») [7].

– *У нее такой голос – вы себе не представляете, – кинулся к врачу Александр Маркович, – нельзя ли какое-нибудь обезболивание?* (М. Трауб «Плохая мать») [7].

+ наречие в сравнительной степени:

– *Вот это интересно... – пробормотал я. – Можно подробнее?* (О. Зайончковский «Счастье возможно: роман нашего времени») [7].

– *Нельзя ли потише, молодой человек?* (Е. Велтистов «Новые приключения Электроника») [7].

«Безличность» в данных примерах, реализующаяся посредством употребления безлично-предикативных слов, позволяет подчеркнуть «непрямоту» просьбы. Стоит отметить, что употребление слова категории состояния «нельзя» для непрямого выражения просьбы в русском языке обычно сопровождается частицей «ли». Также можно заметить, что в большинстве вышеупомянутых примеров отсутствуют обращения, а то из них, которое все-таки присутствует (*молодые люди*), придает высказыванию оттенок фамильярности, подчеркивает недовольство адресанта просьбы по отношению к сложившейся ситуации.

7. Вопрос о наличии объекта просьбы:

– *У вас есть спички? У меня отобрали зажигалку во время посадки в самолет.* (Ч. Абдуллаев «Мистерия эпохи заката») [7].

– *Не найдётся ли у тебя сотни для старого друга? – довольно развязно поинтересовался он.* (В. Белоусова «Второй выстрел») [7].

– *У вас сигареты не найдется? – спросила она у курящего рядом мужчины.* (М. Трауб «Плохая мать») [7].

В русском лингвокогнитивном пространстве вопросы о наличии объекта просьбы встречаются довольно часто, особенно между близкими людьми в бытовой обстановке. Н.И. Формановская отмечает, что применительно к незнакомым коммуникантам количество подобных фраз ограничено, так как «все-таки “вопрос” о наличии какого-либо предмета у незнакомого человека не совсем удобен» [13, с. 72]. Также немаловажным является тот факт, что ответ на косвенную просьбу, выраженную таким способом, часто сопровождается непосредственным действием (вручение адресанту запрашиваемого предмета, сообщение времени и др.). И в подавляющем большинстве случаев именно немедленная реализация запрашиваемого действия и является ответом на просьбу, не требующим вербального оформления. Помимо этого, подобные просьбы характеризуются такой особенностью, как «здесь и сейчас», так как между озвучиванием просьбы и ее осуществлением обычно проходит лишь несколько секунд.

8. Предложения с вопросительным сочетанием «А что если»:

– *А что если я временно оставлю тебе кота?* (В. Белоусова «Второй выстрел») [7].

– *Ада, а что если я попрошу приходить ко мне?* (А.И. Слаповский «Большая Книга Перемен») [7].

Вышеприведенные высказывания, как и высказывания с вводным словом «может», обладают оттенком внезапности, спонтанности. Интересно, что на самом деле адресант просьбы может думать о ней задолго до своего обращения к собеседнику, однако ее форма все равно будет позволять ей оставаться непринужденной.

9. Выражения «Вам не трудно» и «Вас не затруднит» + глагол, выражающий запрашиваемое действие, в форме инфинитива:

– *Володя, – робко сказал он, – вам не трудно принести мне чаю?* (В. Рецпер «Ностальгия по Японии») [7].

– *Тетья Ниночка, если мне позвонят, вам не трудно будет меня подозвать?* (Т. Моспан «Подиум») [7].

– *У нас есть карта города. Вас не затруднит на ней показать? – проговорил водитель извиняющимся тоном и вытащил из машины дорожную схему.* (И. Павская «Джоконда») [7].

Данные косвенные просьбы звучат в высшей степени вежливо и деликатно. Их адресанты, используя слова *трудно*, *затруднять*, словно входят в положение своих собеседников, подчеркивают вынужденность обращения к ним за помощью, а также осознание существования их личных дел и обстоятельств. Любопытно, что вопросительные конструкции с данными лексемами могут выступать в роли речевого акта просьбы только при условии употребления перед ними отрицательной частицы «не».

Все вышесказанное говорит о том, что в русском языке способы выражения косвенных речевых актов просьбы в форме вопросительного предложения богаты и разнообразны, а причины, по которым представитель русской лингвокультуры выбирает непрямую форму реализации речевого акта с интенцией просьбы, связаны в первую очередь со стремлением говорящего успешно достичь поставленных целей, но при этом сделать это тактично, соблюдая правила вежливости.

Что касается китайского лингвокогнитивного пространства, не прямое выражения просьбы связано со стремлением китайцев при общении как можно меньше причинить беспокойства собеседнику, выразить свое уважение к нему, не создавая угрозы «лицу» адресата просьбы. С точки зрения китайского речевого этикета, просьба должна выражаться очень вежливо, в мягкой, но в то же время убедительной форме [14, с. 250]. Китайский менталитет требует, по возможности, избегать прямых форм выражения просьбы. Обращаясь с просьбой к другому человеку, китайец очень часто заранее выражает свою благодарность, а также подчеркивает вынужденность, а не просто желание обращения за помощью к собеседнику.

Строгие дифференциально-социальные отношения, которые имеют давние традиции, оказывают огромное влияние на выбор способа выражения адресантом его интенциональных состояний. Интересно, что китайцы в контексте своей традиции, обращаясь к своим коллегам (равноправным) в официальной обстановке, используют не прямые способы выражения своих просьб, в то время как в неофициальной обстановке они, наоборот, часто выбирают прямую просьбу, чтобы подчеркнуть близость между ними, приятельские отношения [15, с. 2].

Анализ материала исследования показал, что в китайском языке, как и в русском, наиболее частотной формой выражения косвенной просьбы является вопросительное предложение (203 единицы из 381). Рассмотрим более подробно ряд вопросительных структур реализации косвенного речевого акта с интенцией просьбы в китайской лингвокультуре:

1) ...能不能... ? ('...можешь или не можешь...?'):

你能不能用最通俗的话给我解释呢? 'Ты не мог бы объяснить мне это общедоступным языком?' (建安 «爱因斯坦和他的院士们») [8].

能不能给她一个补考的机会? 'Можно ли дать ей шанс для пересдачи?' (陈耘、赵明 «年青的一代») [8].

我现在沧州工作·生活上不适应·您看能不能调到北京来? 'Я сейчас работаю в Цанчжоу, я не адаптировался к жизни здесь, вы не могли бы перевести меня в Пекин?' (马雨农、王武 «林巧稚传») [8].

你能不能支持得住呢? 'Ты можешь поддержать меня?' (丘东平 «第七连») [8].

Выбирая вышеприведенную грамматическую конструкцию для выражения просьбы, адресант снижает степень ее навязывания, так как сама форма ее выражения подчеркивает наличие выбора у адресата просьбы. В китайском языке существует еще несколько вариантов вопросительных структур с использованием модального глагола 能 'мочь':

2) 能...吗? ('можешь...?')

你能给我搞一张票吗? 'Ты можешь достать мне билет?' (大БКРС) [9]

你能帮我通融一下吗? 'Вы не могли бы сделать для меня исключение?' (大БКРС) [9].

你能帮帮忙吧? 'Ты можешь помочь?' (李新民 «第一个春天») [8].

3) 能否...? ('можно или нет...?'):

我本不愿如此, 但可否烦请您去看一看他? 整个典礼都在等待他的出席。'Не хочу причинять вам беспокойство, но не могли бы вы позвать его? Все только его и ждут'. (大БКРС) [9].

Все вышеприведенные примеры с употреблением модального глагола 能 'мочь' отличаются лишь способом построения вопроса. Первая и последняя структуры (... 能不能 ...; 能否 ...) представляют собой утвердительно-отрицательный тип вопроса, во второй же (能 ... 吗?) используется вопросительная частица 吗. Стоит отметить, что при переводе данных конструкций на русский язык лучше использовать выражения 'Не могли бы вы...? / Вы можете...? / Можно ли...?', избегая дословного перевода 'Вы можете или не можете...?'. Последнее высказывание в определенном контексте может расцениваться носителем русского языка как упрек. Сравните: 'Ты мог бы меня выслушать?' и 'Ты можешь или не можешь меня выслушать?'

Кроме глагола 能, для реализации не прямой просьбы в китайском языке также могут использоваться вопросительные предложения с модальным глаголом 可以, который тоже переводится как 'мочь'. Тонкое различие между этими двумя глаголами заключается в том, что 能 также передает значение 'быть в состоянии; уметь', а 可以 – 'можно, дозволено'. Однако и 能, и 可以 могут использоваться для выражения просьбы, как и для выражения возможности и вероятности событий, а также позволения. Рассмотрим косвенные просьбы с модальным глаголом 可以:

4) 可以...吗? ('можно...?')

我要外出一段时间·这些书可以寄放在你那里吗? 'Мне нужно уехать на некоторое время. Могу я оставить эти книги у тебя?' (大БКРС) [9].

我明天可以早点下班吗? 'Могу ли я завтра пораньше уйти с работы?' (大БКРС) [9].

可以借个火吗? 'Огоньку не найдется?' (досл. 'Можно ли прикурить?') (大БКРС) [9].

В данных примерах модальный глагол 可以, который употреблялся с личным местоимением 我 'я', переводится на русский язык глаголом мочь в форме 1-ого лица единственного числа, в отличие от модального глагола 能, который сочетался с местоимением 你 'ты' и переводился таким же глаголом мочь, однако уже в форме 2-ого лица единственного числа. Другими словами, используя глагол 可以, говорящий применяет «Я-ориентированную» структуру для выражения просьбы, что придает высказыванию наличие оттенка позволения, возможности осуществления некоего действия адресантом просьбы, безусловно, при содействии ее адресата. В то время как употребление глагола 能 в ситуации просьбы подразумевает использование «Вы-ориентированных» структур, акцентируя все внимание на адресате просьбы. Все это еще раз подчеркивает наличие тонкой семантической грани между этими двумя глаголами. Кроме того, модальный глагол 可以 с вопросительной частицей 吗 может использоваться в заключительной части предложения, в основной части которого описывается запрашиваемое адресантом просьбы действие, желаемое развитие событий:

5) ...,可以吗? ('..., можно?')

同您谈几句话, 可以吗? 'Можно ли вас попросить на пару слов?' (досл. 'Обменяюсь с вами парой слов, можно?') (大БКРС) [9].

Стоит обратить внимание, что при переводе подобных конструкций с китайского языка на русский стоит руководствоваться правилами последнего, учитывая также ряд экстралингвистических факторов, с целью избежать дисгармонии в оформлении и понимании подобных высказываний.

Рассмотрим еще один глагол для выражения просьбы в китайском языке – 行 ‘*быть возможным, годиться*’, который может употребляться в конце предложения с вопросительной частицей 吗 либо представлять собой утвердительно-отрицательную структуру, образованную путем разделения продублированного слова отрицательной частицей 不:

6) ..., 行不行? (‘..., можно ли? годится?’)

我有一些事情想请你们帮忙。不知行不行? ‘У меня есть несколько дел, в которых я хотел бы попросить вас о помощи, даже не знаю, можно или нет?’ (邓毅富 «来自戒毒所的报告») [8].

7) ..., 行吗? (‘..., можно? идет?’)

宽限几天行吗? ‘Можно ли отсрочить дедлайн на несколько дней?’ (大BKPC) [9].

托你办件事儿行吗? ‘Могу ли я попросить тебя сделать мне одолжение?’ (大BKPC) [9].

早一点不行吗? ‘Нельзя ли немного пораньше?’ (王余杞 «不幸的消息») [8].

В последнем примере показано, что вопросительная структура с глаголом 行 может использоваться и с отрицательной частицей 不, что можно перевести на русский язык безлично-предикативным словом «нельзя» с частицей «ли».

Одним из самых распространенных способов выражения просьбы в форме вопроса в китайском языке, по своей структуре и сути близком к использованию предыдущего глагола 行, является использование в конце предложения наречия 好 ‘*хорошо*’ с вопросительной частицей 吗 либо в составе утвердительно-отрицательной структуры 好不好 ‘*хорошо или нет?*’:

8) ...好吗? (‘..., хорошо?’)

帮个忙好吗? ‘Поможешь, хорошо?’ (大BKPC) [9].

你帮我把机器拾掇一下好吗? ‘Ты сможешь мне починить машину, хорошо?’ (大BKPC) [9].

你送我回家, 好吗? ‘Ты отвезешь меня домой, хорошо?’ (徐小蛮 «霓裳羽衣舞») [8].

9) ...好不好? (‘..., хорошо или нет? ладно?’)

读给我们大家听听好不好? ‘Ты прочтешь нам всем вслух, хорошо?’ (吴天 «子夜») [8].

你先别同他们说好不好? ‘Прежде всего, не разговаривай с ними, хорошо?’ (陈绵 «候光») [8].

Помимо вышеуказанных способов, в китайском языке, как и в русском, просьбу можно выразить непрямо в форме вопроса о наличии ее объекта. Данный способ реализуется в китайском языке посредством использования глагола 有 ‘*иметь, обладать*’ в составе утвердительно-отрицательного вопроса или вопроса с вопросительной частицей 吗:

10) 有没有 ...? (‘есть или нет ...?’)

你有没有铅笔? ‘У тебя есть карандаш?’ (大BKPC) [9].

一块钱你有没有? ‘У тебя есть один юань?’ (阿累 «一面») [8].

11) 有 ... 吗? (‘есть...?’)

你有钱吗? ‘У тебя есть деньги?’ (李式清 «戒指») [8].

你有劈柴吗? ‘У тебя есть колотые дрова?’ (师陀 «无望村的馆主») [8].

Как можно заметить, несмотря на то, что вопросительные предложения являются самой частотной формой непрямого способа выражения просьбы в китайском языке, моделей их реализации имеется довольно ограниченное количество, находясь в пределах использования нескольких модальных глаголов и лишь в определенных грамматических рамках, что связано с принадлежностью китайского языка к изолирующему типу.

Заключение. Таким образом, представители и русского, и китайского лингвокультурных пространств в ситуации просьбы чаще всего прибегают к использованию средств не прямой коммуникации. Непрямое выражение просьбы в обеих лингвокультурах считается более вежливым. Завуалированная форма речевого акта просьбы способствует благоприятному течению коммуникации, успешному достижению поставленных целей, снижению конфликтности. «Непрямота» позволяет учитывать не только стремления адресанта просьбы, но и интересы слушающего, что позволяет делать просьбу ненавязчивой, но при этом эффективной, не создавая угрозы «лицу» коммуникантов. И в китайском, и в русском языках наиболее употребительным непрямым способом выражения просьбы является вопросительное предложение. Однако, как показало проведенное исследование, ряд

способов выражения косвенных речевых актов просьбы в форме вопросительного предложения в русской лингвокультуре намного шире и разнообразнее, нежели в китайском лингвокогнитивном пространстве. В последнем модели непрямого выражения просьбы в форме вопроса характеризуются большей традиционностью и единообразием, в то время как носители русского языка более «свободны» в оформлении своих интенций. Все вышесказанное связано не только с национально-специфическими особенностями речевого поведения в данных культурах, но и с типологическими особенностями каждого из языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. 贾玉新. 跨文化交际学 / 贾玉新. – 上海: 上海外语教育出版社, 1997. – 532 页. = Цзя Юйсинь. Межкультурная коммуникация / Цзя Юйсинь. – Шанхай: Шанхайское издательство обучения иностранным языкам, 1997. – 532 с.
2. Серль, Дж. Косвенные речевые акты / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 195–222.
3. Остин, Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 98–132.
4. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения / Н.И. Формановская – М.: Высшая школа, 1989. – 159 с.
5. Арутюнова, Н.Д. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н.Д. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 21–38.
6. Серль, Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. XVII. Теория речевых актов. – С. 170–194.
7. Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ruscorpora.ru/new/>. – Дата доступа: 27.10.2021.
8. 现代汉语语料库 (Корпус современного китайского языка) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://corpus.zhonghuayuwen.org/index.aspx>. – Дата доступа: 10. 11. 2021.
9. 大БКРС (Большой китайско-русский словарь) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bkrs.info/>. – Дата доступа: 25.10. 2021.
10. Словарь русского языка. В 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981–1984.
11. Большой толковый словарь русского языка: [БТС : А-Я] / Рос. акад. наук, Ин-т лингвист. исслед.; гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2004. – 1534 с.
12. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.В. Дмитриева. – М.: Астрель; АСТ, 2003. – 1582 с. (Словари Академии Российской).
13. Формановская, Н.И. Способы выражения просьбы в русском языке (прагматический подход) / Н.И. Формановская // Русский язык за рубежом. – 1984. – № 6. – С. 67–72.
14. 沈志. 请求言语行为 / 沈志 // 广西大学学报. – 2008. – №5. – 250–252 页. = Шэнь Чжи. О речевом акте просьба / Шэнь Чжи // Вестник Гуансиского ун-та. – 2008. – № 5. – С. 250–252.
15. Юй Юань. Сопоставительное описание этикетного речевого жанра просьба в русском и китайском языках / Юй Юань // Язык и социум: материалы IX Междунар. науч. конф., 3–4 дек. 2010 г., Минск. В 3 ч. / Редкол.: Л.Ф. Гербик (отв. ред.) – Минск: БГУ, 2011. – Ч. 2. – С. 181–185.

REFERENCES

1. Jia Yuxin. (1997). *Intercultural Communication*. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press. (In Chinese).
2. Searle, J. (1986). Kosvennyye rechevye akty. In B.Yu. Gorodetsky (Ed.), *Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. XVII. Teoriya rechevyh aktov*, (195–222). Moscow: Progress. (In Russ.).
3. Austin, J. (1986). Slovo kak dejstvie. In B.Yu. Gorodetsky (Ed.), *Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. XVII. Teoriya rechevyh aktov*, (98–132). Moscow: Progress. (In Russ.).
4. Formanovskaya, N.I. (1989). *Rechevoj etiket i kul'tura obshcheniya*. Moscow: Vysshaya shkola. (In Russ.).
5. Arutyunova, N.D. (1985). Istoki, problemy i kategorii pragmatiki [Origins, problems and categories of pragmatics]. In E.V. Paducheva (Ed.), *Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. XVI. Lingvisticheskaya pragmatika*, (21–38). Moscow: Progress. (In Russ.).
6. Searle, J. (1986). Klassifikaciya illokutivnyh aktov. In B.Yu. Gorodetsky (Ed.), *Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. XVII. Teoriya rechevyh aktov*, (170–194). Moscow: Progress. (In Russ.).
7. National corpus of the Russian language. [Electronic resource]. URL: <https://ruscorpora.ru/new/>. (In Russ.).
8. The Modern Chinese Language Corpus. [Electronic resource]. URL: <http://corpus.zhonghuayuwen.org/index.aspx>. (In Chinese).
9. 大 BKRS (*Big Chinese Russian Dictionary*) [Electronic resource]. URL: <https://bkrs.info/>. (In Russ.).
10. Evgen'eva, A.P. (Ed.). (1981–1984). *Slovar' russkogo yazyka*: In 4 Vol. Moscow: Russkij yazyk. (In Russ.).
11. Kuznecov, S.A. (Ed.). (2004). *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo yazyka* [*The Big Explanatory Dictionary of the Russian Language*]. St. Petersburg: Norint. (In Russ.).
12. Dmitriev, D.V. (Ed.). (2003). *Tolkovij slovar' russkogo yazyka* [*Explanatory dictionary of the Russian language*]. Moscow: Astrel'. (In Russ.).
13. Formanovskaya, N.I. (1984). Sposoby vyrazheniya pros'by v russkom yazyke (pragmaticheskij podhod). In *Russkij yazyk za rubezhom*, (67–72). Moscow: Russkij yazyk. (In Russ.). URL: <http://www.pushkin.institute/science/publikacii/detail.php?ID=23572>.

14. Shen Zhi. (2008). In *Journal of Guangxi University*. (250–252). Nanning: Philosophy and Social Sciences Edition. (In Chinese). URL: <http://www.cqvip.com/qk/91403x/2008z1/1000542458.html>.
15. Yu Yuan. (2011). Sopotavitel'noe opisanie etiketnogo rechevogo zhanra pros'ba v russkom i kitajskom yazykah [Comparative description of the etiquette speech genre, request in the Russian and Chinese languages]. In L.F. Gerbik (Ed.), *Yazyk i socium. [Language and society]*, (181–185, Pat. 2). Minsk: BSU. (In Russ.).

Поступила 17.12.2021

INTERROGATIVE SENTENCE AS A GRAMMATIC WAY OF EXPRESSING AN INDIRECT REQUEST (ON THE MATERIAL OF THE RUSSIAN AND CHINESE LANGUAGES)

P. BABKINA

The article is devoted to the peculiarities of the use and interpretation of indirect speech acts with the intention of request in the Chinese and Russian linguistic and cognitive space based on the consideration of the most frequency form of its expressing – an interrogative sentence. As a result of the study the linguistic means of implementing the indirect speech act of request in the form of question were differentiated in both languages. Based on the analysis of the research material, it is shown that, despite the fact that both in Chinese and in Russian the most common indirect way of expressing request is an interrogative sentence, the number of ways of expressing indirect speech acts of request in the form of question in the Russian linguistic and cultural space much wider and more diverse rather than in the Chinese linguistic and cognitive space. In addition, the reasons for choosing an indirect form of expressing request in the Chinese and Russian social and cultural space are described.

Keywords: *indirect communication, indirect speech act, request, interrogative sentence, the Russian language, the Chinese language.*

УДК 811.133.1'367.4

ОФОРМЛЕННОСТЬ АРТИКЛЕМ И РЕФЕРЕНТНАЯ ОТНЕСЕННОСТЬ КОМПОНЕНТОВ ИМЕННОГО СЛОВСОЧЕТАНИЯ СТРУКТУРЫ N_1 de N_2

канд. филол. наук, доц. А.А. КИРЮШКИНА
(Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7107-9949>

Категория детерминации квалифицируется как одна из самых сложных во французской грамматике: она чутко реагирует на контекстуальную сферу, речевую ситуацию, интенциональные модификации высказывания и прочее. Автор статьи придерживается той точки зрения, что адекватное осмысление артикля требует в конечном счёте комплексного описания, интегрирующего в себе не только анализ лингвистической установки, соотносённости имени с реальным миром и дискурсивным окружением, но и анализ экстралингвистических факторов, в частности, установок говорящего, связанных с его знаниями, ценностными ориентациями, эмоциями, способных привести к синтаксическому соположению в рамках структуры N_1 de N_2 несовместимых в реальной действительности понятий вследствие сознательного изменения референции имени говорящим субъектом.

Ключевые слова: говорящий субъект, референция, интенция говорящего субъекта, семантическая структура, артикль.

Введение. Артикль во французском языке издавна привлекает к себе внимание учёных и является тем центром, вокруг которого, несмотря на многочисленность уже существующих теорий, постоянно ведутся новые лингвистические поиски. Выступая предметом активного изучения, артикль стал поводом появления на свет самых разнообразных концепций, толкований и подходов.

Традиционно наличие артикля понимается как «указание на то, что существительное обладает всей полнотой признаков, выделяющих его как часть речи и определяющих объем его синтаксических функций» [1, с. 10]. Однако, при всей изученности вопроса в языкознании до сих пор не существует общепризнанной теории артикля, способной пролить свет на все случаи его использования и тем самым удовлетворить потребности науки в этом плане. В богатстве употреблений основного детерминатива всегда находятся такие случаи, которые не вписываются в рамки той или другой концепции, что приводит к отрицательному результату попытки исследователей свести поиски к общему знаменателю. К таким труднообъяснимым фактам, характеризующимся, на первый взгляд, несистемностью, непоследовательностью, относятся и поведение артикля в именных словосочетаниях структуры N_1 de N_2 .

Основная часть. Для первичной актуализации анализируемой модели достаточной является структура словосочетания с внутренним артиклем, что может отражаться в соотносённости денотативных компонентов семантических структур имен N_1 и N_2 . При этом, оба компонента словосочетания используются в своей прямой номинативной функции: семантическая нагрузка и референция имени (N_1 , N_2) совпадают с его статусом в системе языка. Иначе говоря, знаки реализуют прямую референцию, используются в первичном значении, т.е. в прямой номинации. Каждому имени соответствует свой объект реальной действительности, т.е. словосочетание называет два самостоятельных референта. Два объекта реальной действительности (предмет, лицо, событие) получают обозначение в именных компонентах N_1 и N_2 , синтаксическое соположение которых N_1 de N_2 логично отображает реально существующие взаимоотношения референтов:

l'adresse de l'enveloppe → «адрес» написан на «конверте»;

le chien d'un braconnier → «собака» принадлежит «браконьеру»;

le rideau de la scène → «занавес» закрывает «сцену» и т.д.

Артикль в данном случае выступает «чистым» показателем наличия обозначаемого референта.

В зависимости от отношений между N_1 и N_2 , словосочетания с внутренним артиклем допускают регулярные преобразования:

поссесивность: *la femme du pilote* → *sa femme*;

происхождение: *deux soldats de Paris* → *ces deux soldats sont de Paris*;

локализация по месту или времени: *la conversation de la voiture* → *la conversation a lieu dans la voiture*;

объект действия: *l'obtention d'un diplôme* → *obtenir un diplôme*;

обстоятельство действия: *le renvoi du collègue* → *renvoyer du collègue*;

ограничение качества: *la responsabilité du logement* → *responsable du logement*;

репрезентация: *le portrait d'une femme* → *le portrait représente une femme*;

объект действия к агенту действия: *tout acheteur d'un livre de poche* → *celui qui est acheteur d'un livre de poche* → *celui qui achète un livre de poche*;

стоимостная оценка предмета: *l'argent du sautoir* → *l'argent qu'a coûté le sautoir* → *le sautoir a coûté cet argent* и др.

В плане реализации референции словосочетанием важно, что зависимое имя (N_2) обозначает реально существующий референт. На уровне описываемой ситуации референт может быть субъектом, объектом, местом и

т.п. Первый компонент словосочетания N_1 способен отсылать к субъекту действия/обладания или – в случае абстрактной семантики – к конкретному действию-результату, ограниченному субъектом/временем/местом и т.д.

Наряду с вышеописанными выделяются словосочетания той же структуры, для которых характерна семантическая рассогласованность N_1 и N_2 , семантическая алогичность синтаксически смежных номинаций, например: *la flamme du vin*, *le plancher de la vie quotidienne*. Для корректного толкования возникает необходимость найти свойство/признак, которые бы объединили, стали общими для N_1 и N_2 . Так, на уровне структуры компонент N_2 (*vin*) словосочетания *la flamme du vin* обозначает вино, которое, как алкогольный напиток, способно вызывать в качестве физического ощущения тепло, жар (ср. выражение «горячительные напитки»). N_1 (*la flamme*) в значении ЛСВ (2) – *ardeur, vivacité de sentiment* [2, с. 418] допускает сочетаемость с N_2 *vin* и модель в целом именуется результатом состояния, вызванного вином: *la flamme du vin* → *ardeur, vivacité de sentiment provoqués par le vin*.

На уровне высказывания возникает противоречие. В тексте речь о том, что несколько лет подряд две семьи с детьми, теперь уже шестнадцатилетней девушкой и семнадцатилетним юношей, вместе проводят лето на море. Юноша, втайне от всех, знакомится с женщиной, с которой познает физическую любовь, нанеся тем самым серьезный удар по чувствам своей подруги. Он опасается, что вечером, за семейным ужином, девушка, выпив шампанского, браврируя внешней веселостью, но внутренне переживая, не сможет сохранить его тайну:

Elle riait ... mais il voyait aux joues de Vinca, dans ses yeux, la flamme du vin et une sorte de folie prudente qui ne la rassurait pas [3, p. 173].

Сказуемое *voyait* предполагает нечто физическое, доступное взгляду, например, пылающие (от вина) щеки, горящие глаза. Анализируемая модель нарушает «нормальность» высказывания («...rompt la cohésion sémantique de l'énoncé» [4, с. 78]) соединительной связью с *une sorte de folie prudente*. С одной стороны, юноша видит покрасневшие щеки Винка, блестящие, горящие глаза, что подтверждает возбужденное состояние как результат выпитого шампанского (*vin mousseux*) – *la flamme du vin*. С другой стороны, сочинительный союз *et*, соединяющий два тождественных, гомогенных обозначения, уравнивает «конкретность» *la flamme du vin* с абстрактностью *une sorte de folie prudente*. В данном случае речь идет не о непосредственном, объективном зрительном восприятии, а о субъективном впечатлении, которое производит на юношу необычный взгляд Винка.

Или высказывание, которое является продолжением рассуждения о том, что только мужчины способны изменить мир к лучшему ценой отречения от того, что люди зовут «простым человеческим счастьем» с тем, чтобы дать другим возможность постижения другой, высшей формы счастья. Женщина, по мнению говорящего, способна подняться до уровня подобной идеи лишь на какое-то время, затем наступает отрезвление и приходит желание вернуться, спуститься на уровень обычной, повседневной жизни:

Elle n'avait plus alors qu'une idée: redescendre et regagner le plancher de la vie quotidienne [5, с. 160].

На уровне словосочетания *le plancher de la vie quotidienne* есть основания говорить об употреблении N_1 *le plancher* в значении ЛСВ (3) – *niveau minimal, seuil inférieur* [2, с. 771], чтобы указать на ограниченность, обыденность повседневной жизни. Однако на уровне высказывания возникает дополнительный оттенок: передается отрицательное отношение к женщине, которая только и думает о том, чтобы спуститься, вернуться на «пол» привычной жизни, «не оторванной от земли» (*plancher – élément de construction horizontale qui détérmine un niveau, dont la partie supérieure porte un sol et dont la partie inférieure forme le plafond de l'étage du dessous*). Негативность отношения подчеркивает приземленность – как образ жизни – такой женщины. Фактически *le plancher* является прототипом имплицитного сравнения. Перестройка семантической структуры модели в целом состоит в том, что N_1 и N_2 теряют денотативные семы (*construction horizontale, existence humaine*), активизируя признаковые N_1 – *dont la partie supérieure porte un sol* и ассоциативно-периферийные семы – *partie inférieure, située au dessous, en bas, immuable*; ЛСВ (5) N_2 – *style d'un mode d'existence* [2, с. 1204] – и создают образ *style/mode de vie journalière/ monotone*. На фоне общих рассуждений и умозаключений о мужчинах и женщинах, представленных в тексте, сказуемые в высказывании (глаголы физического действия *redescendre* и *regagner*) исключают первичное значение (типа *le retrouver après avoir perdu*). Через номинацию *le plancher de la vie quotidienne* передается таким образом оценочное отношение говорящего к женщине.

В отличие от описанных выше, словосочетания типа *la flamme du vin*, *le plancher de la vie quotidienne* свидетельствуют в первую очередь о реальной несовместимости референтов: *la flamme* и *le vin*, *le plancher* и *la vie quotidienne*. Компонент N_1 оказывается семантически нерелевантным: для уточнения его значения необходим N_2 как минимальный семантический контекст, который и представлен моделью N_1 de N_2 . При этом, если в вышеприведенных словосочетаниях признак *de* N_2 утверждается как онтологически присущий N_1 , объективный (физически наблюдаемый), то в двух последних случаях признак воспринимается и приписывается N_1 как субъективный, что часто требует анализа текста.

Так, модель *le chapitre de l'histoire* на уровне структуры представляет собой свободное словосочетание, в котором сохраняются самостоятельные лексические значения входящих в него слов: N_1 актуализирует первичное значение *division d'un livre, d'un traité, d'un code* [2, с. 189]. На уровне высказывания очевидно возникновение образа: отвечая на вопрос о том, объяснился ли он в любви, молодой человек утверждает, что наибольшим очарованием отношения обладают на этапе, предшествующем объяснению:

Mais non, mais non, s'écria-t-il; je ne veux pas brûler le plus charmant chapitre de l'histoire [6, p. 60].

Модель отсылает к воображаемому референту, мысленно построенному говорящим, чему соответствует и семантический контекст: если «главу книги» можно сжечь, то этап развития отношений сжечь уже нельзя. Отметим также поверхностное семантическое согласование сказуемого, которое проявляется в том, что оно, согласуясь с N_1 , характеризует ирреальный референт, обозначаемый N_1 de N_2 .

Заключение. Таким образом, словосочетание с внутренним артиклем однородно в плане выражения синтаксических отношений между компонентами: это подчинительное отношение определяемого и определяющего. В то же время, наряду со словосочетаниями, в которых синтаксически и семантически опорным компонентом является N_1 , выделяются употребления, где синтаксически опорный компонент N_1 используется как номинация смежного свойства N_2 , что означает, что прямой порядок компонентов свободного словосочетания «определяемое N_1 – определяющее N_2 » меняется на инверсивный «определяющее N_1 – определяемое N_2 ». Денотативно (N_2)-сигнификативная (N_1) структура модели, инверсивно представленная на синтаксическом уровне, свидетельствует о ее эмфатизации: говорящий меняет порядок следования компонентов с тем, чтобы выделить коммуникативно важный для него.

Не обладает однородностью и семантика словосочетаний анализируемой структуры. Наряду со словосочетаниями, именные компоненты которых называют объекты реальной действительности, синтаксическое соположение которых отображает реально существующие взаимоотношения референтов, выделяются словосочетания, соположенность именных компонентов в которых базируется, прежде всего, на семантическом конфликте как несовместимости референтов в реальной действительности. В описываемых случаях референцию осуществляет не сам языковой знак, предназначенный для обозначения объектов и явлений реального мира, а говорящий субъект. При этом компонент N_1 реализует смещенную референцию: он соотносится не с самим референтом, а с его свойством/признаком. Несовместимость понятий, а, следовательно, и связей референтов в реальной действительности, рассогласованность денотативных компонентов N_1 и N_2 на уровне семантической структуры модели свидетельствуют об активности говорящего, его сознательного изменения референции имени (N_1 или N_2). В свою очередь, уточнение референции требует анализа отношения между намерением говорящего и узнаванием этого намерения слушающим, что делает необходимым учитывать такие вопросы, как интенция говорящего субъекта, общий фонд знаний собеседников, коммуникативная организация высказывания и некоторые другие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Степанова, А.Н. Вторичная номинация в современном французском языке / А.А. Кирюшкина, А.Н. Степанова. – Минск : УО МГЛУ, 2006. – 35 с.
2. Le Petit Larousse Illustré. Edition 2019. – Paris : Librairie Larousse, 2019. – 1795 p.
3. Colette. Le blé en herbe / Colette. – Paris : Pocket Book, 2020. – 188 p.
4. Danell, K. J. Le groupe « subst.+prép.+subst » en français contemporain: étude sémantique et syntaxique / Karl Johan Danell. – Uppsala : Studia Romanica Uppsaliensia, 1974. – 85 p.
5. Maurois, A. Une carrière et autres nouvelles / A. Maurois. – Moscow : Karo, 2016. – 176 p.
6. Gide, A. La porte étroite / A. Gide. – Paris : Kindle Edition, 2011. – 177 p.

REFERENCES

1. Stepanova, A.N. & Kiryushkina, A.A. (2006). *Vtorichnaya nominaciya v sovremennom francuzskom yazyke [Secondary nomination in modern French]*. Minsk: Minsk state linguistic university. (In Russ.).
2. *Le Petit Larousse Illustré. Edition 2019. [The Little Larousse Illustrated. Edition 2019]*. (2019). Paris: Librairie Larousse. (In French).
3. Colette. (2020). *Le blé en herbe. [The budding wheat]*. Paris: Pocket Book. (In French).
4. Danell, K. J. (1974). *Le groupe « subst.+prép.+subst » en français contemporain: étude sémantique et syntaxique. [The group "subst.+prep.+subst " in contemporary French: a semantic and syntactic study]*. Uppsala: Studia Romanica Uppsaliensia. (In French).
5. Maurois, A. (2016). *Une carrière et autres nouvelles. [A career and other news]*. Moscow: Karo. (In French).
6. Gide, A. (2011). *La porte étroite. [The narrow gate]*. Paris: Kindle Edition. (In French).

Поступила 10.02.2022

THE ARTICLE AND THE REFERENCE RELATIONSHIP OF THE COMPONENTS OF THE NOMINAL PHRASE OF THE STRUCTURE N_1 de N_2

A. KIRUSHKINA

The category of determination is qualified as one of the most difficult in French grammar: it reacts sensitively to the contextual sphere, the speech situation, intentional modifications of the utterance, and so on. An adequate understanding of the article ultimately requires a comprehensive description that integrates not only the analysis of the linguistic attitude, the correlation of the name with the real world and the discursive environment, but also the analysis of extralinguistic factors, in particular, the speaker's attitudes related to his knowledge, value orientations, emotions, capable of leading to syntactic juxtaposition within the framework of the structure N_1 de N_2 of concepts incompatible in reality due to a conscious change in the reference of the name by the speaker.

Keywords: speaker, reference, intention of the speaking subject, semantic structure, article.

УДК 81-26

МАРКЕРЫ МЕТАНАРРАТИВНОГО ДИСКУРСА В ИЗДАТЕЛЬСКОЙ РЕКЛАМЕ
СОВРЕМЕННОЙ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ БЕЛЛЕТРИСТИКИ

канд. филол. наук **О.В. ЛЕОН**
(*Барановичский государственный университет*)
e-mail: hoyden.feavorown@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8186-5537>

В статье рассматриваются языковые маркеры, подтверждающие метанарративный характер англоязычной издательской рекламы беллетристики (рекламных текстов, именуемых блербами). Целью исследования является выявление и первичная классификация языковых маркеров, отражающих метанарративный характер англоязычной издательской рекламы жанра «blurb». Использование научных данных современной теории нарратива, а также метода сплошной выборки, структурно-семантического и концептуального анализа лексических компонентов блерба и элементов когнитивного метода реконструкции метадискурса позволило выявить, что признаки метанарративного дискурса могут проявляться как в лексическом составе, так и в синтаксисе текста блерба, во многих случаях проявляясь в оценочных (часто метафоризированных) конструкциях, отнесенных не столько к содержанию исходного нарратива, сколько к процессу наррации. В качестве репрезентантов объяснительной схемы нарратива выявлены вербальные обозначения хронотопа нарратива, законов и узнаваемых составляющих его жанра, а также биографических компонентов, связанных с созданием рекламируемого произведения или профессиональным становлением его автора. Установлено, что метанарративный характер блерба проявляется в том числе и посредством маркеров прямого диалога автора рекламного текста с потенциальным читателем рекламируемого издания.

Ключевые слова: нарратив, метанарратив, издательская реклама, блерб, метанарративный комментарий, объяснительная схема нарратива, метанарративный рефлексив, метанарративный репрезентант.

Введение. Специфический жанр издательской рекламы художественной литературы, известный в профессиональном дискурсе авторов и издателей как блерб / блурб (англ. *blurb*) за неимением точного русскоязычного терминологического эквивалента, представляет собой «разновидность аннотации рекламного характера, обладающую небольшим объемом и по форме сходную с жанром рецензии» [1]. В английском языке слово *blurb* появилось в 1907 г. благодаря известному писателю-комику Джелетту Берджессу, но при этом следует отметить, что данный жанр издательской рекламы как таковой существовал в свойственном ему формате задолго до присвоения ему названия¹. В современных русскоязычных исследованиях рекламного дискурса для наименования жанра «блерб» используют такой термин, как «обложечная аннотация» [2]. Подобного рода аннотации, как правило, размещаются в достаточно большом количестве непосредственно на обложке рекламируемой книги, а также на ее первых либо последних страницах. Авторами рекламных аннотаций типа «blurb» могут являться известные авторитетные персоналии (писатели, издатели, критики, журналисты престижных периодических изданий) либо остающиеся неизвестными публицисты, копирайтеры или сотрудники издательства, в профессиональные обязанности которых входит написание текстов издательской рекламы.

Характерной чертой блерба является выражение положительной оценки, во многих случаях производящее впечатление преувеличенной, наигранно восторженной похвалы:

“A treasure that’s not to be missed.”
“TERRIFIC” – STEPHEN KING

Кроме того, реклама данного типа отличается обобщенной и отвлеченной формой вербализации интертекстуальных связей между содержанием исходного текста и текста блерба, в силу чего определить, какая именно книга рекламируется, представляется возможным только благодаря указанию заглавия.

В обычной издательской практике реклама типа «blurb» для изданий, относящихся к беллетристике, по возможности заказывается заблаговременно, задолго до подготовки к вычитке сигнального экземпляра книги. Достаточно часто издательства обращаются за рецензиями к «состоявшимся» авторам бестселлеров (среди них – писатели Нил Гейман и Стивен Кинг), которые, по их же словам, не всегда читают произведения, которые им требуется рецензировать:

*“A fairly cynical writer acquaintance of mine, who has blurbed his fair share of novels both good and bad, says he has a hard-and-fast rule: “Never blurb a book you’ve read and never read a book you’ve blurbed.” One can hope he was joking, because the blurb has its place. Just not a very honorable one».*²

¹ Riding, J. Summary Judgement: a Brief History of the Book Blurb / Prospect. 2021. URL: <https://www.prospectmagazine.co.uk/arts-and-books/summary-judgement-a-brief-history-of-the-book-blurb>.

² Stephen King on the “art” of the blurb / Entertainment Weekly. 2021. URL: <https://ew.com/movies/art-lafleur-the-sandlot-field-of-dreams-actor-dies-at-78>.

Известны случаи, когда заказанная издательская реклама была написана до внесения автором последних правок, значительно меняющих сюжет, в то время как содержание блерба не приводилось в соответствие с сюжетными изменениями. Подобные случаи, как и вышеупомянутое пренебрежительное отношение авторитетных рецензоров к своим обязанностям и к блербу в целом как жанру рекламного текста приводят к явным нарушениям интертекстуальных связей между содержанием блерба и рецензируемого произведения, а также к обобщенной и отвлеченной форме вербализации данных связей, которая является очередной отличительной чертой жанра:

Normandy Gold

by MEGAN ABBOTT & ALISON GAYLIN

“A small-town sheriff comes to Washington, D.C. to investigate her sister’s disappearance and winds up deep undercover in the world of politicians, call girls, and the deadliest of dirty tricks.”

Вышеприведенный пример иллюстрирует, что по содержанию блерба едва ли было бы возможно идентифицировать, какая именно книга рекламируется, если бы ее заглавие не было указано.

Динамика исследовательского интереса к блербу как жанру издательской рекламы в XXI веке характеризуется волнообразностью. Первые попытки систематизации научного описания блерба и разработки методологии его лингвистического анализа как рекламного текста, рассматриваемого в рамках дискурсивного подхода, прослеживаются в 2005 году в зарубежной лингвистике [3], после чего интерес исследователей к данному жанру рекламы затухает, в результате чего блерб либо вообще не рассматривается авторами научных работ в области лингвистики текста и дискурса, либо упоминается эпизодически вместе с другими жанрами рекламного текста, не становясь объектом обособленного исследования. В конце второго десятилетия XXI века как отечественные, так и зарубежные ученые вновь обращаются к аннотациям типа «blurb» с позиции лингвопрагматического анализа [1], а также сравнительно-сопоставительных исследований, как межкультурных (например, сравнение блербов на английском и грузинском языках [4]) и межжанровых (например, сравнение блербов к беллетристике и академической литературе [5; 6]). С появлением новых форматов создания, хранения и передачи текстов (электронные книги и т.п.) изучение издательской рекламы не утрачивает актуальности. В одном из зарубежных научных изданий, посвящённом убеждающим жанрам текста, выход которого запланирован на 2022 год³, блербу будет посвящен целый раздел. В последние два года отмечается количественный рост научных публикаций, в которых рассматривается создание типологической модели блерба как «продвигающего текста» [2], жанровые и лингвокультурные характеристики синтаксиса блерба [6; 7]. В отдельных исследованиях упоминаются блербы с референцией не только к литературе, но и к другим жанрам художественного нарратива, в частности, кинофильмам [8].

Актуальность нашего исследования обусловлена не только всплеском научного интереса к блербу (издательской рекламе), наблюдаемым в настоящее время, но и рефлексивными характеристиками самого блерба, позволяющими ставить вопрос о его отнесенности к метанарративным жанрам дискурса, в системном описании которых имеется насущная потребность.

Материал и методика исследования. Метанарративный дискурс (в нашей трактовке понимаемый в широком смысле как дискурс о нарративе, проявляющийся, в частности, в комментариях повествователя о своем дискурсе) относится к аукториальным дискурсам (наряду с коммуникативным, метанарративным, объяснительным, оценочным, абстрактно-обобщающим, эмоциональным, модальным), осуществляемым, например, в виде обзоров и резюме, окрашенных речевой характеристикой самого повествователя, через «идиолект нарратора»⁴.

Основным формальным маркером, позволяющим судить о принадлежности того или иного жанра дискурса к метанарративному уровню, считается метанарративный комментарий, определяемый представителями современной лингвистики (в частности, О.С. Федотовой) как «комментарий рассказчика по поводу нарратива (сценические ремарки, указания на предыдущие или последующие части нарратива, рефлексивные высказывания, указывающие на присутствие рассказчика, на акт повествования, а также на структуру повествования, обеспечивающий диалог автора с читателем»⁵. Следует отметить, что определение О.С. Федотовой формулировалось, прежде всего, применительно к анализу многоплановости художественной литературы. Мы же, рассматривая метанарративные комментарии, помещаемые не столько внутри, сколько вне комментируемых литературных произведений, будем относиться к подобному рода высказываниям те фрагменты блербов, в которых осуществляется рефлексия над нарративом рекламируемого произведения, а также те, в которых предпринимается попытка вербализовать объяснительную схему нарратива [9, с. 186] (под которой мы в данном контексте понимаем механизмы, приводящие в движение повествуемые события, а также интерпретативные (философские, мировоззренческие, лингвокультурологические, психолингвистические и т.п.) основы, указывающие, как следует понимать, истолковывать и оценивать нарратив в целом и его отдельные фрагменты) либо поместить частный нарратив в более широкие рамки общего (онтологического, исторического, биографического) – внутри как вымышленного, так и реального мира.

³ Kathpalia, S. S. *Persuasive Genres. Old and New Media*. 2022. URL: <https://www.routledge.com/Persuasive-Genres-Old-and-New-Media/Kathpalia/p/book/9780367198541>.

⁴ Нарративные типы: аукториальный, аукториальный, нейтральный // *Постмодернизм. Словарь терминов (литературоведение)* / Сост. И. П. Ильин. 2015–2021. URL: <https://1-co.ru/vFAev>.

⁵ Федотова, О. С. Лингвокогнитивные метаструктуры в англоязычном художественном нарративе : 10.02.04 «Германские языки» : дис. ... док. филол. наук / О. С. Федотова. – Москва, 2020. – С.83.

Первый из перечисленных типов метанарративного комментария мы будем далее именовать метанарративным рефлексивом [10, с. 25], под которым понимаются комментарии о нарративе, элементы повествования о повествовании, средство «диалога» рассказчика и слушателя, следующие два типа – метанарративными репрезентантами («лексическими формами репрезентации фрагментов метанарратива как уровня миропрокта» [10, с. 25], глобального нарратива, поддающегося интерпретации через глобальную объяснительную схему, следы которой вербализуются в дискурсе).

Цель настоящего исследования заключается в выявлении и первичной классификации языковых маркеров, отражающих метанарративный характер англоязычной издательской рекламы жанра «blurb».

Материалом для данного исследования послужили 72 англоязычных рекламных текста жанра “blurb”, посвященных произведениям современных американских писателей, работающих в жанре беллетристики (годы издания рекламируемых произведений 2015 – 2021).

В ходе исследования применялись такие **методы**, как метод сплошной выборки, используемый на этапе отбора материала исследования, структурно-семантический и концептуальный анализ отдельных лексических компонентов блерба, позволяющий выявить критерии принадлежности данных языковых структур к маркерам метанарративного дискурса, а также элементы авторского когнитивного метода реконструкции метадискурса О.С. Федотовой.

Результаты исследования и их обсуждение. В ходе первичного анализа отобранного материала мы воздерживались от рассмотрения блербов, представляющих собой формальный пересказ завязки рекламируемого произведения, в тех случаях, если подобные акты повторной наррации не содержали явных вербальных признаков авторского идиолекта, которые выражали бы рефлексивное отношение к рецензируемому нарративу. Мы допускаем, что подобные блербы также имеют метанарративную природу (поскольку каждую историю можно рассказать по-разному), однако ее признаки в данных речевых произведениях имплицированы, в то время как область наших научных интересов в пределах данного исследования затрагивает, главным образом, вербальные маркеры экспликации метанарративного уровня дискурса. К подобным маркерам, эксплицирующим метанарративные рефлексивы, относятся следующие вербальные формы, зафиксированные в материале исследования:

1. Наименование базового формата нарратива (любой нарратив по умолчанию представляет собой ‘рассказ’, ‘повествование’, и потому его прямая номинация осуществляется словом *story*): *Based on Westlake’s story for a James Bond movie that was never filmed!*

2. Глаголы наррации и восприятия нарратива, употребляемые как в прямом, так и в переносном (метафорическом) смысле, а также отглагольные производные: *The finest writers and artists team up to tell searing crime stories in the visual medium. King is a master at crafting a story and creating a sense of place.*

3. Наименования нарративных типов и жанров: *A masterful first novel written in the styles of three giants of the mystery genre.*

4. Упоминания адресата (целевой аудитории) и нарратора в качестве участников процесса наррации: *A remarkable discovery...fans will rejoice at another dose of Gardner’s unexcelled mastery of pace and an unexpected new taste of his duo’s cyanide chemistry.*

5. Наименования единиц объема и типов «носителя» (формата подачи) нарратива: *The entire saga of Lisbeth Salander, adapted in three graphic novels—plus a fourth volume, The Girl Who Danced With Death, telling an all-new story unavailable in any other format.*

6. Наименования повествовательных эффектов, приемов, техник, используемых авторами произведений: *Classic suspense from Donald E. Westlake’s Legendary Alter Ego.*

7. Наименования структурных компонентов сюжета: *His powerful conclusion will drop jaws.*

8. Оценочные комментарии по поводу манеры наррации («голоса» нарратора), уровня развития личных нарраторских способностей автора: *This first-rate hard-boiled mystery... reads like Raymond Chandler with a dark literary whisper... of Cormac McCarthy. Stephen King is an immensely talented storyteller of seemingly inexhaustible gifts.*

9. Наименования текстологических характеристик нарратива, сопровождаемые оценочными комментариями: *The prose is clean, the dialogue laced with dry humour, the action comes hard and fast.*

10. Вербальные репрезентанты эмоциональных эффектов, производимых нарративом на адресата: *Lemons Never Lie is a delight – a crime story that leaves you smiling.*

В приведенных примерах прослеживается метафорический характер ряда метанарративных рефлексивов. Семантический анализ метафор, употребляемых в данных метанарративных комментариях, позволил выявить тенденцию к физиологизации метафорического описания процесса наррации и восприятия нарратива: *Block grabs you... and never lets go; So sharp it’ll slice your fingers as you flip the pages.*

К метанарративным репрезентантам мы отнесли достаточно малочисленную (только 13% выборки), но представляющую особый интерес в силу своей структуры и функции группу микроконтекстов, обслуживающих тактику создания иллюзии прямого диалогического общения между автором блерба и потенциальной целевой аудиторией рекламируемой книги. Формальными маркерами подобных метанарративных комментариев являются не столько лексические, сколько синтаксические параметры высказывания, а именно:

1. Риторические вопросы, выходящие за пределы отдельно взятого художественного нарратива в масштабы жизни человека в целом, общечеловеческих представлений о реальности: *A con man accidentally steals a drug lord’s stash of heroin – and the man’s beautiful wife. But can love survive a collaboration in homicide?*

2. Прямые императивы и прямые обращения, оформляющие инструкции и указания к восприятию нарратива: *Don’t start this one on a school night, kids. You’ll be up till dawn.*

3. Личные местоимения второго и третьего (а также в ряде случаев и первого) лица, используемые в общем контексте для номинации и сведения в общий ситуативный контекст всех участников процесса наррации: *He's a master storyteller. Gather around the pages of his literary campfire and he'll weave you a darn good yarn.*

Подобного рода синтаксические конструкции достаточно часто сочетаются с метафорами процесса наррации. Последний из вышеприведенных примеров содержит в себе метафору *gather around the pages of his literary campfire*, отражающую древнейший архетипический образ коммуникативной ситуации, в которой происходит наррация – рассказчик сидит у костра в окружении слушателей.

Ещё один тип метанарративных репрезентантов – маркеры объяснительных схем, предлагаемых потенциальному читателю для истолкования событий и действий, представленных в рекламируемом произведении, – выявляются в издательской рекламе сравнительно редко (13% проанализированных контекстов). В их состав входят в основном лексемы, вербализующие хронотоп (время и место) действия, а также наименования узнаваемых типов персонажей в пределах жанра, отличающихся фиксированным набором поведенческих характеристик: *In steamy small-town Florida, ex-cop Doak Miller falls for a femme-fatale and has to figure out how to get away with murder on her behalf...* В качестве фрагмента объяснительной схемы могут выступать репрезентанты нравов и традиций, свойственных времени и месту повествования: *A time machine back to an exuberant era of snappy patter, stakeouts and double-crosses.*

Кроме того, метанарративные репрезентанты могут функционировать как средство включения книжного нарратива в общий исторический нарратив, включающий в себя хронотоп описываемых нарратором событий. Реальный исторический контекст при этом работает для потенциального читателя как объяснительная схема того, по каким причинам события в предлагаемом нарративе происходят именно так, как происходят, и какой именно событийности следует ожидать от данного нарратива: *In the years leading up to WWII, Berlin is a hotbed of crime and deception, intrigue and violence. Can one detective uncover its secrets and live to see justice done?*

В отдельных блербах были выявлены метанарративные репрезентанты, содержащие вербальные маркеры «нарратива в нарративе», отражающие попытки автора издательской рекламы встроить нарратив, излагаемый в книге, в нарратив о подготовке книги к изданию или о становлении таланта ее автора (часто в контексте истории развития художественной литературы страны):

– *Lost for more than 75 years, THE KNIFE SLIPPED was meant to be the second book in the series but got shelved when Gardner's publisher objected to (among other things) Bertha Cool's tendency to "talk tough, swear, smoke cigarettes, and try to gyp people." But this tale of adultery and corruption, of double-crosses and triple identities — however shocking for 1939—shines today as a glorious present from the past, a return to the heyday of private eyes and shady dames, of powerful criminals, crooked cops, blazing dialogue, and delicious plot twists.*

– *King has invented genres, reinvented them, then stepped outside what he himself has accomplished... Stephen King, like Mark Twain, is an American genius.*

В целом, процентное соотношение метанарративных рефлексивов и метанарративных репрезентантов в блербах, выступивших в качестве материала данного исследования, выражается как 61% к 39%. Таким образом, в данном жанре метанарративного дискурса явно преобладают рефлексивные метанарративные комментарии, цель которых – дать описательную характеристику нарративу, а не способствовать его объяснению и пониманию.

Заключение. Таким образом, большинство метанарративных маркеров в издательской рекламе современной англоязычной беллетристики представляют собой лексемы с референцией к составляющим процесса наррации (участники, их действия, особенности эмоционального восприятия нарратива и способа его подачи нарратором, свойства нарратива как текста и предмета информационного обмена, как компонента более широкого нарратива, как объекта интерпретации). Большинство метанарративных комментариев в рекламных текстах жанра «blurb» относится к метанарративным рефлексивам (с референцией к процессу наррации как социальному действию). В качестве основных метанарративных репрезентантов используются вербальные обозначения хронотопа исходного нарратива. В роли объяснительной схемы могут выступать и законы жанра, референция к которому осуществляется в тексте блерба. В отдельных случаях в рекламных текстах осуществляется включение исходного нарратива в нарратив о его создании, творческом становлении автора, развитии литературы страны в целом. Отдельные авторы рекламных текстов жанра «blurb» вступают в прямой метанарративный диалог с читателем (рефлексивное обсуждение исходного нарратива, подготовка к его восприятию). Общее коммуникативное намерение авторов блербов, достигаемое посредством метанарративных комментариев, – создать эффект напряжённого ожидания начала нарративного процесса, а также раздуть популярность предлагаемого издания (эффект хайпа).

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарова, А.Д. Прагматические и структурно-семантические особенности аннотации типа “blurb” [Электронный ресурс] / А.Д. Назарова // Современные научные исследования и инновации. – 2017. – № 2. – С. 466-470. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2017/02/78640>.
2. Чупрына, О.Г. Обложечная аннотация как продвигающий текст / О.Г. Чупрына // Иностранные языки в высшей школе. – 2020. – № 3(54). – С. 105–114. DOI: 10.37724/RSU.2020.54.3.010.
3. Gea Valor, M. L. Advertising books: a linguistic analysis of blurbs / M. L. Gea Valor // Ibérica. – №10. – 2005. – P. 41–62. URL: <http://www.aelfe.org/documents/04-Ib10-Gea.pdf>.
4. Daraselia, N. Blurb as a Discourse Genre (on material from English and Georgian) [Electronic resource] / N. Daraselia // Civilization Researches. – 2017. – No 15. – Mode of access: <https://psage.tsu.ge/index.php/Civilization/article/view/137>. – Date of access: 20.09.2021.

5. Jalilifar, A. Exploring the Patterns of Evaluative Language in Physics Blurbs: The Appraisal Strategies in Focus / A. Jalilifar [et al.] // *International Journal of Society, Culture & Language*. – 2019. – 7(1). – pp. 1-15. URL: http://www.ijscel.net/article_34487_80c11e4c95b1bfb32ccf16ee170ca32d.pdf.
6. Bacic, M. The syntactic features of promotional language in book blurbs / M. Bacic // *Nasledje Kragujevac*. – 2021. – № 18. – P. 117–131. DOI: 10.46793/NasKg2148.117B.
7. Fornkwa, M. English Sentence Patterns in Cameroonian Book Blurbs / M. Fornkwa // *International Journal of English Language Studies*. – 2021. – № 3. – P. 5–15. DOI: 10.32996/ijels.2021.3.5.2.
8. Тригубова, Д.Л. Характеристики компонента ‘персонажи’ в смысловой структуре киноаннотаций / Д.Л. Тригубова // *Вестник Минского государственного лингвистического университета. Сер. 1: Филология*. – 2021. – № 4(113). – С. 32–39. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_46565327_10974709.pdf.
9. Видеоигры: введение в исследования / отв. ред. Е.В. Галанина. – Томск : Издат. Дом Томского гос. ун-та, 2018. – 396 с.
10. Леон, О.В. Лингвистический, литературоведческий и философский аспекты видеоигрового метанарратива / О.В. Леон // *Мова і культура. (Науковий журнал)*. – Київ.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2020 – Вип. 22. – Т. V (200). – С. 21–28. URL: <https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2020/08/200.pdf>.

REFERENCES

1. Nazarova, A.D. (2017). Pragmatiche i strukturno-semanticheskie osobennosti annotatsii tipa “blurb” [Pragmatic and Structural-Semantic Characteristics of Book Blurbs]. *Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovatsii [Modern Scientific Research and Innovations]*, (2), 466-470. (In Russ., abstr. in Engl.) URL: <https://web.snauka.ru/issues/2017/02/78640>.
2. Chupryna, O. (2020). Oblozhechnaya annotatsiya kak prodvigayushchii tekst [Blurb as a Promotional Text]. *Inostrannye yazyki v vysshei shkole [Foreign Languages in Tertiary Education]*, 3(54), 105–114. (In Russ., abstr. in Engl.) DOI: 10.37724/RSU.2020.54.3.010.
3. Gea Valor, M^a. L. (2005). Advertising books: a linguistic analysis of blurbs. *Ibérica*, (10), 41–62. URL: <http://www.aelfe.org/documents/04-Ib10-Gea.pdf>.
4. Daraselia, N. (2017). Blurb as a Discourse Genre (on material from English and Georgian) [Electronic resource] *Civilization Researches*, 15. URL: <https://psage.tsu.ge/index.php/Civilization/article/view/137>. (20.09.2021).
5. Jalilifar, A. [et al.] (2019). Exploring the Patterns of Evaluative Language in Physics Blurbs: The Appraisal Strategies in Focus. *International Journal of Society, Culture & Language*, 7(1), 1–15. URL: http://www.ijscel.net/article_34487_80c11e4c95b1bfb32ccf16ee170ca32d.pdf.
6. Bacic, M. (2021). The syntactic features of promotional language in book blurbs. *Nasledje Kragujevac*, (18), 117–131. DOI: 10.46793/NasKg2148.117B.
7. Fornkwa, M. (2021). English Sentence Patterns in Cameroonian Book Blurbs. *International Journal of English Language Studies*, (3), 5–15. DOI: 10.32996/ijels.2021.3.5.2.
8. Trigubova, D. L. (2021). Kharakteristiki komponenta ‘personazhi’ v smyslovoi strukture kinoannotatsii [Features of the ‘Characters’ Component within the Semantic Structure of Film Annotations]. *Vestnik Minskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Seriya 1: Filologiya [Minsk State Linguistic University Bulletin. Series 1. Philology]*, 4(113), 32–39. (In Russ., abstr. in Engl.) URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_46565327_10974709.pdf.
9. Vetushinskii, A.S., Salin, A.S., Galanina, E.V. (Resp. ed.), Samoilova, E.O., Shaev, Yu.M ... Nikitina, K.S. (2018). *Videogry: vvedenie v issledovaniya [Videogames: Introduction to Research]*. Tomsk: Publishing House of Tomsk State University. (In Russ.)
10. Leon, O. (2020). Lingvisticheskii, literaturovedcheskii i filosofskii aspekty videoigrovogo metanarrativa [Linguistic, Literary and Philosophical Aspects of Video Game Metanarrative]. *Mova i kul'tura. (Naukovii zhurnal) [Language and Culture (Science Journal)]*, Issue 22, T. V (200), 21–28. (In Russ., abstr. in Engl.) URL: <https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2020/08/200.pdf>.

Поступила 17.12.2021

METANARRATIVE DISCOURSE MARKERS IN BLURBS ON CONTEMPORARY ENGLISH-LANGUAGE FICTION

O. LEON

This article focuses on the linguistic features proving the metanarrative character of English-language fiction blurbs. The aim of the research is to identify and classify the linguistic markers reflecting the metanarrative nature of the English-language blurb. Based on modern narratological theory and methods of continuous sampling, structural-semantic and conceptual analysis and the elements of the cognitive metadiscourse reconstruction, the study revealed both lexical and syntactical metanarrative discourse markers that are regularly incorporated into evaluative (often metaphorical) constructions, referring not so much to the narrative content as to the process of narration. It was established that the metanarrative nature of blurbs is manifested via the representatives of the narrative explanation framework (the verbal expressions of the chronotope, the rules and features of the genre, biographemes related to creating the book or the author’s professional development) and the markers of direct dialogue between the blurb author and the target reader.

Keywords: narrative; metanarrative; publisher advertising; blurb; metanarrative commentary; the narrative explanation framework; metanarrative reflexive; metanarrative representative.

УДК 811.161.3

ПРАДУКТЫ́ННЯ СРОДКІ ЎТВАРЭННЯ ТРЫВАЛЬНЫХ ПАР ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

канд. філал. навук, дац. В.В. МАРШЭЎСКАЯ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)
e-mail: tina-2010@bk.ru

У артыкуле аналізуюцца прадуктыўныя сродкі ўтварэння карэлятыўных трывальных пар дзеяслоўных фразеалагізмаў, вызначаюцца рэгулярныя і малачастотныя афіксы, іх словаўтваральныя магчымасці. Паказваецца, што ўтварэнне дзеяслоўных фразеалагізмаў незакончанага трывання ад дзеяслоўных фразеалагізмаў закончанага трывання пераважае над адваротным працэсам. Аналіз суфіксальнага спосабу ўтварэння карэлятыўных трывальных пар дзеяслоўных фразеалагізмаў выявіў, што суфіксацыя часта суправаджаецца пазіцыйнымі чаргаваннямі галосных або гістарычнымі чаргаваннямі зычных у аснове дзеяслоўнага кампанента фразеалагізма. Шырока распаўсюджаны сярод дзеяслоўных фразеалагізмаў і суплетыўны спосаб утварэння суадносных трывальных пар, апісваюцца і традыцыйныя суплетыўныя асновы дзеяслоўных кампанентаў фразеалагізмаў, і асновы, у якіх гістарычныя чаргаванні моцна змянілі фанетычны склад кораня. Атрыманая вынікі могуць быць выкарыстаны ў вучэбным працэсе падчас правядзення лекцыйных і практычных заняткаў па сучаснай беларускай мове, а таксама ў лексікаграфічнай і фразеаграфічнай практыцы.

Ключавыя словы: фразеалогія, мовазнаўства, дзеяслоўныя фразеалагізмы, катэгорыя трывання, карэлятыўныя трывальныя пары, перфектывацыя, імперфектывацыя, беларуская мова.

Уводзіны. У навуковай літаратуры адносна статусу трывання выказваліся розныя пункты погляду, нават супрацьлеглыя: ад прызнання трывальных пар формамі аднаго дзеяслова (А.М. Ціханаў, М.Ю. Чарткова, М.А. Шалякін і інш.) да сцвярджэння, што катэгорыя трывання адносіцца да словаўтварэння (І.Р. Міласлаўскі). Прамежкавае становішча займалі Ю.С. Маслаў, А.У. Бандарка і іх прыхільнікі. «Традыцыйна кожная аднатрывальная аснова лічыцца асновай асобнага дзеяслова, г.зн. можна казаць пра дзеясловы закончанага трывання і дзеясловы незакончанага трывання. Калі паміж такімі дзеясловамі адсутнічае розніца ў лексічным значэнні, то яны адрозніваюцца толькі граматычна, толькі трываннем. У гэтым выпадку гавораць пра чыста трывальную суадноснасць, пра карэлятыўныя ці суадносныя трывальныя пары (трывальныя дублеты)» [1, с. 375]. У «Рускай граматыцы» даецца наступнае разуменне паняцця трывальнай пары: «Супрацьпастаўленне розных дзеясловаў, якія знаходзяцца паміж сабою ў адносінах словаўтваральнай матывацыі (за рэдкім выключэннем пар, якія ўтвараюцца рознакарэнтнымі дзеясловамі» [2, с. 584]. Сучасныя даследчыкі дапаўняюць гэтае паняцце: «трывальная пара – гэта супрацьпастаўленне дзеясловаў розных трыванняў (ЗТ і НЗТ), якія маюць тоеснае лексічнае значэнне і знаходзяцца ў адносінах прамой словаўтваральнай матывацыі. Да ліку трывальных адносяцца і суплетыўныя пары» [3, с. 23]. На думку даследчыцы А.Я. Цітарэнка, працэс утварэння дзеясловаў закончанага трывання ад дзеясловаў незакончанага трывання называецца перфектывацыяй, а прэфіксальная трывальная пара можа называцца перфектыўнай; утварэнне дзеясловаў незакончанага трывання ад дзеясловаў закончанага трывання называецца імперфектывацыяй, а суфіксальныя трывальныя пары можна называць імперфектыўнымі [3].

Рэалізацыі катэгорыі трывання дзеяслоўнымі фразеалагізмамі даследчыкі доўгі час не ўдзялялі дастатковай увагі. Першы, хто звярнуў увагу на спрэчныя пытанні, звязаныя з катэгорыяй трывання ў дзеяслоўных фразеалагізмах, быў У.П. Жукаў. Ён заўважыў, што ў складзе асобных дзеяслоўных фразеалагізмаў некаторыя прыстаўкі ўтрымліваюць сваё значэнне [4]. Аднак у фразеалагічным слоўніку¹ гэтым жа аўтарам падаюцца, часам, і несудадносныя трывальныя пары (*бить (забить) ключом* і інш.). У беларускім мовазнаўстве такую ж думку выказаў І.Я. Лепешаў [5]. Пры выданні слоўніка фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы² даследчык улічыў згаданы словаўтваральны фактар асобных марфем дзеяслоўнага кампанента. І.Я. Лепешаў прапанаваў абедзве трывальныя формы дзеяслоўных фразеалагізмаў падаваць у адным слоўніковым артыкуле: спачатку апісваць загаловачны выраз у форме незакончанага трывання (з паметай «незак.»), а пасля (у сярэдзіне артыкула) прыводзіць гэты ж выраз у форме закончанага трывання – без тлумачэння, але з паметай «зак.» і адпаведным ілюстрацыйным матэрыялам.

Змянішэнне ж трывальных карэляцый у параўнанні з дзеяслоўнымі лексемамі У.П. Жукаў (як і Р.В. Семянова, А.М. Ціханаў, і інш.) тлумачыў семантычнымі асаблівасцямі фразеалагізмаў [6]. Ф.Я. Ніканавайтэ, даследуючы семантычную прыроду катэгорыі трывання ў працэсуальных фразеалагізмах, прычыны захавання трывальнай суадноснасці аднымі фразеалагізмамі і замацавання іншых выразаў або толькі ў закончаным, або толькі ў незакончаным трыванні, выказала думку, што асаблівасці ў праўленні трывання ў фразеалагізмах нельга зводзіць толькі да з'явы абмежавання парадэгмы³.

¹ Жуков, В.П. Школьный фразеологический словарь русского языка. / В.П. Жуков, А.В. Жуков. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 383 с.

² Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1.: А–Л. – 672 с.; Т. 2. М–Я. – 704 с.

³ Никоновайтэ, Ф.И. Категория вида фразеологических единиц : дис. ... канд. филол. наук / Ф.И. Никоновайтэ. – Челябинск, 1978. – 224 л.

Мэтай нашага даследавання стала выяўленне і апісанне прадуктыўных (а разам з тым праяўляліся і непрадуктыўныя) сродкаў утварэння карэлятыўных трывальных пар дзеяслоўных фразеалагізмаў.

Асноўная частка. Катэгорыя трывання ўласціва ўсім дзеяслоўным фразеалагізмам, акрамя тых, якія не маюць апорнага кампанента-дзеяслова (напрыклад, *не ў галаву* (каму) 'не цікавіць каго-н., не з'яўляецца прадметам чыіх-н. клопатаў, думак і пад.', *не ў залік* 'не прымаецца пад увагу, не лічыцца', *на паверхні* 'лёгка заўважаецца, усведамляецца', *ні ў дугу* 'ніяк не згаджаецца, рашуча пярэчыць', *ні (ані) мур-мур* 'абсалютна нічога не гаварыць, не расказваць каму-н.', *у кусты* 'ухіляцца ад непасрэднага ўдзелу ў чым-н., ад адказнасці за што-н.' і інш.) [7]. Некаторыя дзеяслоўныя фразеалагізмы маюць форму толькі незакончанага трывання (у адносінах да дзеясловаў у навуковай літаратуры выкарыстоўваюць тэрмін «абсалютнае незакончанае трыванне» *Imperfektiva tantum* [3]): *цягнуць коўдру на сябе, дрыжаць над кожнай капеічынай, вышэй галаву трымаць* і інш. [8]. Дзеяслоўны кампанент іншых адзінак мае форму толькі закончанага трывання (у адносінах да дзеясловаў у навуковай літаратуры выкарыстоўваюць тэрмін «абсалютнае закончанае трыванне» *Perfektiva tantum* [3]): *з'есці з трыбухамі* (каго), *накруціць хвост* (каму), *скруціць рогі* (каму) і інш. [9]. Пераважная большасць дзеяслоўных фразеалагізмаў мае суадносныя пары закончанага і незакончанага трывання (амаль 1800 адзінак з агульнай колькасці звыш 2500 дзеяслоўных фразеалагізмаў).

Услед за І.Я. Лепешавым, мы прытрымліваемся думкі, што «фразеалагізмы суадноснай трывальнай пары адрозніваюцца адзін ад аднаго тым, што ў незакончаным трыванні яны абазначаюць дзеянне без паказу на яго мяжу, а ў закончаным – паказваюць на ўнутраную мяжу дзеяння. Параўн., напрыклад: *Як правіла, вінаватыя багацеі выходзяць з вады сухімі* (М. Машара); *Я і так рад, што сухім з вады выйшаў* (К. Крапіва)» [5, с. 17].

Самы прадуктыўны сродак утварэння дзеяслоўных фразеалагізмаў незакончанага трывання ад закончанага – суфіксацыя. Дзеяслоўныя фразеалагізмы незакончанага трывання ўтвараюцца з дапамогай суфікса *-ва-*: *адаць даніну – адаваць даніну, збіцца з капеікі – збівацца з капеікі, падліць смалы ў агонь – падліваць смалы ў агонь, не даць у крыўду* (каго) – *не даваць у крыўду* (каго) і інш.; суфікса *-а-* (*-я-*): *наступіць на граблі – наступаць на граблі, наступіць на душу* (каму) – *наступаць на душу* (каму), *ударыць у галаву* (каму) – *удараць у галаву* (каму), *змяніць гнеў на міласць – змяняць гнеў на міласць, засланіць вочы* (каму) – *засланяць вочы* (каму), *адчыніць ілбом дзверы – адчыняць ілбом дзверы* і інш. Пры ўтварэнні дзеяслоўных фразеалагізмаў незакончанага трывання ў аснове іх дзеяслоўных кампанентаў могуць адбывацца чаргаванні галосных і зычных. Чаргаванні галосных звязаны са зменай месца націску, чаргаванні зычных маюць гістарычны характар: *усмактаць з матчыным малаком* (што) – *усмоктаць з матчыным малаком* (што), *замесці сляды – змятаць сляды, запрэгчы ў аглоблі* (каго) – *запрагаць у аглоблі* (каго), *выцерці ногі* (аб каго) – *выціраць ногі* (аб каго), *выпусціць злога джына – выпускаць злога джына, купіць ката ў мяшкі – купляць ката ў мяшкі, падставіць плячо* (каму) – *падстаўляць плячо* (каму), *разрадзіць атмасферу – разраджаць атмасферу, навысіць голас – навышаць голас, расчысіць дарогу* (каму, чаму) – *расчышчаць дарогу* (каму, чаму) і інш.

Ад дзеяслоўных фразеалагізмаў незакончанага трывання з суфіксам *-а-* ўтвараюцца дзеяслоўныя фразеалагізмы закончанага трывання з суфіксам *-ну-*: *раскідаць розумам – раскінуць розумам, скідаць маску – скінуць маску, накідаць ззаду* (каго, што) – *накінуць ззаду* (каго, што), *скідаць з ног* (каго) – *скінуць з ног* (каго), *кранаць сэрца* (чыё, каго) – *крануць сэрца* (чыё, каго), *засыхаць на корані – засохнуць на корані, знікаць з вачэй – знікнуць з вачэй* і інш. Кантэксты, у якіх ужываюцца такія адзінкі, прыглушаюць, нейтралізуюць рэальнае значэнне суфікса *-ну-*. Параўн.: *Шэсць чалавек ныраюць у лес і зараз жа знікаюць з вачэй* (= перастаюць быць бачнымі) (Я. Колас); *Гарнастай тым часам знік з вачэй* (= перастаў быць бачным) (Я. Маўр). У дзеяслоўным кампаненце некаторых фразеалагізмаў перад суфіксам *-ну-* выпадае другі зычны ў спалучэннях *ск, рт*: *бліскаць вачамі* (на каго) – *бліснуць вачамі* (на каго), *сціскаць у кулак* (каго) – *сціснуць у кулак* (каго), *выціскаць сок* (з каго) – *выціснуць сок* (з каго), *звяртаць увагу* (на каго, на што) – *звярнуць увагу* (на каго, на што) і пад.

У нешматлікіх выпадках суфікс *-ну-* надае дзеяслоўнаму кампаненту фразеалагізма адценне аднакратнасці, імгненнасці дзеяння, кантэкставае атачэнне ўзмацняе гэтае адценне, актуалізуе яго: *сыпануць соль на свежую рану* 'расхвляваць каго-н., раптоўна дапячы каму-н. напамінкамі пра што-н. балючае', *глынуць сліну* 'з зайздрасцю глянуць на што-н. спакуслівае, але недаступнае'. Параўн.: – *Эх, – цмокнуў дзядзька, наямося! – Зірнулі хлопцы на Антося і сліну ўсе яны глынулі, наветра носам зацягнулі* (Я. Колас); *Толік глытаў слінкі, калі бачыў Васіля на веласіпедзе, не вытрымліваў, прасіў: – Васіль, дай мне, га?* (М. Гіль). У такіх выпадках актуалізуецца словаўтваральная функцыя гэтага суфікса, адпаведныя змены зведвае канкрэтнае значэнне фразеалагізма, і выразы як фразеалагічныя дэрываты апісваюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах. На нашу думку, адценне аднакратнасці маюць і фразеалагізмы *тыцнуць носам* (каго ў што) 'указаць з мэтай павучання, звычайна ў рэзкай форме', *бразнуць дзямі* 'выявіць рэзкі пратэст, не дабіўшыся свайго, жаданага', яны могуць таксама лічыцца ўнутрыфразеалагічнымі дэрыватамі і апісвацца як асобныя выразы. Напрыклад: *Думалася, чым так мучыцца, ці не лепей адразу скончыць усё свае пакеты? А перад тым як скончыць, хацелася мне бразнуць мацней дзямі* (М. Гарэцкі).

Для ўтварэння дзеяслоўных фразеалагізмаў закончанага трывання выкарыстоўваюцца прыстаўкі. У «Рускай граматыцы» [2] такія прыстаўкі называюцца чыстатрывальнымі, граматыкалізаванымі, семантычна пустымі.

Прадуктыўнымі выступаюць прыстаўкі *па-*: *ставіць у тупік* (каго) – *паставіць у тупік* (каго), *садзіць у галош* – *пасадыць у галош, ісці на свой хлеб – пайсці на свой хлеб* і інш.; *за-*: *капыліць губу – закапыліць губу, без нажа рэзаць* (каго) – *без нажа зарэзаць* (каго) і інш.; *вы-*: *піць горкую чашу да дна – выпіць горкую чашу да дна, цягнуць за вушы* (каго) – *выцягнуць за вушы* (каго) і інш.; *з-* (*с-*, *са-*): *валіцца з ног* (ад чаго) – *зваліцца з ног*

(ад чаго), *рабіць выгляд – зрабіць выгляд, віць гняздо (каму) – звіць гняздо (каму), трымаць сваё слова – стрымаць сваё слова, хавацца за плечы (чые, каго) – схавалі за плечы (чые, каго), гнуць у тры пагібелі (каго) – сагнуць у тры пагібелі (каго)* і інш. У кантэксте словаўтваральных магчымасці прыставак у гэтых адзінках прыглушаны, нейтралізаваны. Параўн.: *Бацька заявіў, што на гэтым яго клопаты аба мне скончыліся і што мне пара ісці на свой хлеб* (= (пара) пачынаць жыць самастойна, зарабляючы на сябе) (К. Крапіва); *Падрасшы, пайшоў Боня на свой хлеб* (= пачаў жыць самастойна, зарабляючы на сябе), – *памагаў мацеры насіць кош з запалкамі, шпількамі, гузікамі і ніткамі на вёсках* (К. Чорны).

Аднак кантэкст можа актуалізаваць, узмацняць рэальнае значэнне прыставак *па-, на-, за-*, у такім выпадку прыстаўкі надаюць дзеяслоўнаму кампаненту фразеалагізма адценні пачынальнасці, мнагакратнасці, паўнаты або празмернасці дзеяння: *пайсці рукой* ‘пачаць добра весціся, гадавацца, пладзіцца’, *навастрыць вушы* ‘пачаць уважліва прыслухоўвацца, насперажыцца’, *зайграць у дудку* (чыю, каго) ‘пачаць дзейнічаць у чых-н. інтарэсах’, *надаваць гарбузоў (каму)* ‘шмат разоў адмовіць таму, хто сватаецца’, *пайграць на нервах* (чыіх, каму) ‘параздражняць, панерваваць каго-н. некаторы час’, *запудрыць мазгі (каму)* ‘знарок нагаварыць шмат чаго няправільнага, падманваючы каго-н.’, *намазоліць вочы (каму)* ‘празмерна надакучыць сваёй пастаяннай прысутнасцю, наяўнасцю’ і пад. Такія адзінкі лічацца самастойнымі выразамі (унутрыфразеалагічнымі дэрыватамі) і апісваюцца ў слоўніках у асобных артыкулах. Параўн.: *І такі «капітан» так іграе ў дудку* (= дзейнічае ў чых-н. інтарэсах) *галадніка, што лепш не трэба* (Я. Маўр); – *Дарэмна крычыш на чалавека... Думай, што кажаш, начальнік. – І вы ў тую ж дудку зайгралі?* (= пачалі дзейнічаць у чых-н. інтарэсах) (Л. Калодзежны).

Прадуктыўным спосабам утварэння суадносных трывальных пар дзеяслоўных фразеалагізмаў з’яўляецца і суплетывізм асноў (з дыяхроннага пункту гледжання): *браць за каўнер (каго) – узяць за каўнер (каго), браць быка за рогі – узяць быка за рогі, брацца за пяро – узяцца за пяро, брацца на ўзбраенне (кім) – узяцца на ўзбраенне (кім), адыходзіць у вечнасць – адысці ў вечнасць, абыходзіць за вярсту (каго) – абысці за вярсту (каго), сыходзіць з рук (каму) – сысці з рук (каму), ад’ядаць душу (каму) – ад’есці душу (каму), уваходзіць у свае берагі – увайсці ў свае берагі, выходзіць з-пад пяра (каго, чыйго) – выйсці з-пад пяра (каго, чыйго), даходзіць да вушэй (чыіх, каго) – дайсці да вушэй (чыіх, каго), прыходзіць на свет – прыйсці на свет, пераходзіць рубікон – перайсці рубікон, не знаходзіць сабе месца – не знайсці сабе месца, зводзіць у магілу (каго) – звесці ў магілу (каго), падводзіць пад манастыр (каго) – падвесці пад манастыр (каго), узводзіцца ў квадрат – узвесціся ў квадрат, пераводзіць на рэйкі (чаго, якія) – перавесці на рэйкі (чаго, якія)* і інш. З сіхроннага пункту гледжання да гэтай групы прымыкаюць і такія трывальныя пары, дзе гістарычныя чаргаванні ў корані дзеясловаў істотна змянілі фанетычны склад слова: *наварочваць – наварнуць, садзіцца – сесці, станавіцца – стаць*. Такіх пар сярод дзеяслоўных фразеалагізмаў налічваецца звыш 80: *садзіцца на сем сукоў – сесці на сем сукоў, садзіцца не ў сваі сані – сесці не ў сваі сані, садзіцца ў галош – сесці ў галош, садзіцца на свайго любімага канька – сесці на свайго любімага канька, станавіцца папярок горла (каму) – стаць папярок горла (каму), на хвост станавіцца – на хвост стаць, станавіцца на дарозе (чыёй, каму, чаму) – стаць на дарозе (чыёй, каму, чаму), станавіцца сцяной – стаць сцяной, зварочваць з дарогі – звярнуць з дарогі, пераварочваць усё нутро (у каго) – перавярнуць усё нутро (у каго), наварочвацца тварам (да каго, да чаго) – наварнуцца тварам (да каго, да чаго), пераварочвацца дагары нагамі – перавярнуцца дагары нагамі, выварочвацца навыварат – вывернуцца навыварат* і інш.

Заклучэнне. Катэгорыя трывання рэалізуецца ўсімі фразеалагізмамі, якія належаць па сваім катэгарыяльным значэнні да разрады дзеяслоўных і маюць тыповую структуру (стрыжнёвым кампанентам такіх адзінак выступае дзеяслоў). Найбольш прадуктыўнымі сродкамі ўтварэння суадносных трывальных пар выступаюць суфіксы *-ва-, -а-*, а таксама суплетывізм асноў (у параўнанні з дзеясловамі, дзе, па назіраннях лінгвістаў, суплетывы шлях выкарыстоўваецца вельмі рэдка). Прыстаўкі *па-, на-, за-* могуць быць чыстатрывальнымі, семантычна пустымі; пры функцыянаванні ў кантэксте ў некаторых прыставачных дзеяслоўных фразеалагізмах узмацняецца рэальнае значэнне названых прыставак, што ўносіць адпаведныя змены і ў канкрэтнае значэнне фразеалагізма. Гэтую акалічнасць варта ўлічваць пры апісанні дзеяслоўных фразеалагізмаў у лексікаграфічных працах.

ЛІТАРАТУРА

1. Маслов, Ю.С. Избранные труды: Аспектология: Общее языкознание / Ю.С. Маслов. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 840 с.
2. Русская грамматика. В 2 т. / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 784 с.
3. Титаренко, Е.Я. Основы славянской аспектологии: учеб. пособие / Е.Я. Титаренко. – Симферополь: Изд. дом КФУ, 2020. – 118 с.
4. Жуков, В.П. О знаковости компонентов фразеологизмов / В.П. Жуков // Вопросы языкознания. – 1975. – № 6. – С. 36–45.
5. Лепешаў, І.Я. Катэгорыя трывання ў дзеяслоўных фразеалагізмах / І.Я. Лепешаў // Беларуская лінгвістыка. – 2010. – Вып. 64. – С. 17–25.
6. Жуков, В.П. Русская фразеология / В.П. Жуков, А.В. Жуков. – М.: Высш. шк., 2006. – 408 с.
7. Маршэўская, В.В. Сінтаксічнае функцыянаванне дзеяслоўных фразеалагізмаў з нетыповай структурай / В.В. Маршэўская // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2021. – Т. 66, № 4. – С. 443–449.
8. Маршэўская, В.В. Семантычныя групы дзеяслоўных фразеалагізмаў незакончанага трывання / В.В. Маршэўская // Роднае слова. – 2021. – № 10. – С. 40–42.
9. Маршэўская, В.В. Семантычныя групы дзеяслоўных фразеалагізмаў закончанага трывання / В.В. Маршэўская // Беларуская мова і літаратура. – 2021. – № 8. – С. 50–55.

REFERENCES

1. Maslov, Yu.S. (2004). *Izbrannye trudy: Aspektologiya: Obshchee yazykoznanie [Selected works: Aspectology: General linguistics]*. Moscow: Languages of Slavic culture. (In Russ.).
2. Shvedova, N.Yu. (1980). *Russkaya grammatika: v 2 t. [Russian grammar (in 2 vol)]*. Moscow: The science. (In Russ.).
3. Titarenko, E.Ya. (2020). *Osnovy slavyanskoj aspektologii [Fundamentals of Slavic Aspectology]*. Simferopol: KFU. (In Russ.).
4. Zhukov, V.P. (1975). O znakovosti komponentov frazeologizma [On the sign character of phraseological units]. *Voprosy yazykoznanija [Questions of linguistics]* (6), 36-45 (In Russ.).
5. Lepeshau, I.Ya. (2010). Kategoryya tryvannya u dzeyasloynyh frazealogizmah [Category of the type of verbal phraseological units]. *Belaruskaya lingvistyka [Belarusian linguistics]* (64), 17-25. (In Belarus.).
6. Zhukov, V.P. (1986). *Russkaya frazeologiya [Russian phraseology]*. Moscow: Prosveshchenie. (In Russ.).
7. Marsheuskaya, V.V. (2021). Sintaksichnae funkcyyanavanne dzeyasloŭnyh frazealogizmaŭ z netypovaj strukturaj [Syntactic functioning of verbal phraseological units with atypical structure]. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humanitarных navuk. [Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series]*, (66, no. 4), 443-449 (In Belarus., abstr. in Engl.). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2021-66-4-443-449>
8. Marsheuskaya, V.V. (2021). Semantychnyya grupy dzeyasloŭnyh frazealogizmaŭ nezakonchanaga tryvannya [Semantical groups of imperfective verbal phraseological units]. *Rodnae slova [Native word]*, (10), 40-42. (In Belarus., abstr. in Engl.).
9. Marsheuskaya, V.V. (2021). Semantychnyya grupy dzeyasloŭnyh frazealogizmaŭ zakonchanaga tryvannya [Semantic groups of the verbal phraseological units of perfect type]. *Belaruskaya mova i litaratura [Belarusian language and literature]*, (8), 50-55. (In Belarus., abstr. in Engl.).

Паступіў 17.12.2021

ПРОДУКТИВНЫЕ СРЕДСТВА ОБРАЗОВАНИЯ ВИДОВЫХ ПАР ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В.В. МАРШЕВСКАЯ

В статье анализируются продуктивные средства образования коррелятивных видовых пар глагольных фразеологизмов, определяются регулярные и малочастотные аффиксы, их словообразовательные возможности. Указывается, что образование глагольных фразеологизмов несовершенного вида от глагольных фразеологизмов совершенного вида преобладает над обратным процессом. Анализ суффиксального способа образования коррелятивных видовых пар глагольных фразеологизмов выявил, что суффиксация часто сопровождается позиционными чередованиями гласных или историческими чередованиями согласных в основе глагольного компонента фразеологизма. Широко распространен среди глагольных фразеологизмов и супплетивный способ образования коррелятивных видовых пар, описываются и традиционные супплетивные основы глагольных компонентов фразеологизмов, и основы, в которых исторические чередования сильно изменили фонетический состав корня. Полученные результаты могут быть использованы в учебном процессе во время проведения лекционных и практических занятий по современному белорусскому языку, а также в лексикографической и фразеографической практике.

Ключевые слова: фразеология, языкознание, глагольные фразеологизмы, категория вида, коррелятивные видовые пары, перфективация, имперфективация, белорусский язык.

PRODUCTIVE METHODS FOR THE FORMATION OF ASPECTUAL PAIRS OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS

V. MARSHEUSKAYA

The productive methods for the formation of correlative aspectual pairs of verbal phraseological units are analyzed in the article, as well as regular and low-frequent affixes and their word-building capabilities are defined. It is established that the formation of the imperfective form of verbal phraseological units from perfect verbal phraseological units prevails over the reverse process. The analysis of the suffix method for the forming of correlative aspectual pairs of verbal phraseological units shows that the suffixation is often accompanied by the positional alternation of vowels or historical alternation of consonants in the base of the verbal component. It was found that the suppletive way of forming aspectual pairs is widespread among verbal phraseological units. The author describes the traditional suppletive bases of the verbal components of phraseological units, as well as the bases in which historical alternations have greatly changed the phonetic composition of a root. The results of the article can be applied in the modern Belarusian language lectures and practical classes, as well as in lexicographic and phraseographic practice.

Keywords: phraseology, linguistics, verbal phraseological units, grammatical aspectuality, correlative aspectual pairs, perfectivation, imperfectivation, the Belarusian language.

УДК 81. 276.3

ПОВТОР-УСИЛИТЕЛЬ КАК СРЕДСТВО ЭКСПЛИКАЦИИ ГЕНДЕРА

канд. филол. наук, доц. М.Д. ПУТРОВА
(Полоцкий государственный университет)
e-mail: m.poutrova@psu.by

Повтор-усилитель имеет четко определенную иллокутивную функцию – акцентировать или усиливать семантическую составляющую повторяемого слова – и реализуется в виде некоего интонационного единства. Прослеживается ряд разновидностей повторов-усилителей, каждый из которых может встретиться в говорении представителей любого гендера, однако с определенными модификациями общей семантики высказывания. Общие показатели встречаемости гендерно-специфичны и особенно проявляются в общении с детьми женщин в роли матери. Маркерами гендера являются: общая частотность повторов-интенсификаторов в тексте, многократные (два и более раз), повторения слова в составе одного кластера, включение в состав повторов-интенсификаторов повторяемого слова в диминутивной или превосходной форме, удлинение гласных, редупликация согласных.

Ключевые слова: повтор, гендер, иллокуция, усиление, семантика, дистанция, интонационное единство, роль матери.

Введение. Повторы давно замечены лингвистами как активно используемое средство выражения лексических и грамматических значений. Традиционно они интерпретируются как предельный, с точки зрения лексикологии, случай редупликации, заключающийся в удвоении всего слова (*еле-еле, только-только, go-go*). Понимается, что чаще всего они выступают как средства варьирования лексического значения, выражая интенсивность, дробность, уменьшительность и т.п., и широко используются при образовании идеофонов и звукоподражательных слов (*кря-кря, тук-тук* [1, с. 408], *зрук-зрук, туп-туп, quack-quack, woof-woof*, если обратиться к вербальной реальности белорусского или английского языков. Констатируется, что весьма часто в ряде языков повтор используется для выражения множественного числа, а в пиджинах он является почти единственным средством создания новых слов. Ряд исследователей интерпретируют повтор как средство деминутивизации [2, с. 242; 3, с. 594].

Исследователи русского языка отмечают, что повторы используются в нем как средство усиления интенсивности действия или признака. Кроме того, они могут употребляться для экспликации длительности, многократности действия, [4, с. 192], например: *да-да, добрый-добрый, думал-думал, ходишь-ходишь, просишь-просишь*. Б.Н. Головин считал оправданным допустить в русском языке существования особого грамматического значения усилительности, которое выражается в повторении слова, обозначающего усиливаемый признак [5, с. 143], например: *мы его очень-очень любим*.

Представленные наблюдения и допуски, однако, являются результатом анализа повторов с позиции именно классической структурной лингвистики и совсем не описывают его как способ проецирования гендерной идентичности языкового субъекта. Наша гипотеза состоит в том, что повтор может быть одним из эффективных средств языка как созидания, то есть языка, осуществляющего сотворение гендерной составляющей языковой личности и трансформирующего, с точки зрения этой личности, мир вокруг неё в определенные фрагменты мыслей, высказываний об этом мире, позволяющие, в конечном итоге, сконструировать ей свою языковую картину мира. Неслучайно исследователи самых разных областей знаний убедительно говорят о том, что структура гендерной идентичности, включающая в себя эмоционально-оценочный, когнитивный, поведенческий и личностный компоненты, имеет содержательные, качественные и количественные особенности [6, с. 4], и отсутствие или недостаточное развитие данных особенностей – серьезный ущерб в структуре языковой личности, который приходится так или иначе преодолевать [6].

Наиболее важно для нашего исследования то, что, как показывают ряд авторов, отмеченные компоненты находят свое проявление в особенностях вербального поведения говорящих и пишущих субъектов. Проблема состоит в том, что в настоящее время описаны лишь некоторые из характерных манифестаций гендера языковыми средствами, основная же их масса остаётся неисследованной. Дальнейшее выявление языковых средств экспликации гендера продолжает быть актуальной задачей современной гендерной лингвистики и гендерных исследований в целом.

Новизна настоящей работы состоит в помещении повторов в фокус внимания исследователя лингвиста-гендеролога, изучении их потенциала в плане отражения гендерной идентичности говорящего или пишущего субъекта. Целью представленного исследования, как явствует из представленной ранее гипотезы, является изучение возможностей повтора в плане созидания, конструирования гендерной идентичности говорящего субъекта.

Основная часть. Широко известная классическая модель речевого действия, предложенная Р. Якобсоном, впервые обозначила важнейшие составляющие коммуникативных событий, без изучения и описания которых невозможно рассмотрение каких бы то ни было коммуникативных процессов. Неслучайно данная модель оказалась востребованной в самых разных научных парадигмах, расширяющих и углубляющих анализ отдельных её компонентов, каковыми у Р. Якобсона были отправитель, получатель, канал, контакт, контекст, сообщение [7, с. 66].

Современная лингвистика, сущность которой наиболее точно отражена в слове «антропоцентрическая», сочла необходимым уточнить наименования предложенных Р. Якобсоном компонентов, представляющих собой важнейшие измерения коммуникативных действий, самым непосредственным образом влияющих на конкретные характеристики любого речевого сигнала, любого языкового послания. В частности, вместо терминов «отправитель» и «получатель» современная лингвистика оперирует понятием «языковая личность» или «языковой субъект» и пытается привлечь во внимание перечень структурирующих данное понятие характеристик, с тем чтобы проследить возможное влияние последних на особенности конструирования и функционирования языковых средств в реальном общении, в подлинных актах использования языка.

Гендерная идентичность, как известно, является важнейшим измерением языковой личности. Исследования последних лет убедительно показали, что параметр гендера правомерно считать значимым фактором языковой вариативности, обуславливающим появление определенных характеристик в вербальном поведении языковой личности. Последние, однако, весьма трудны для выявления. Язык, по образному выражению Л. Витгенштейна, переодевает мысли. Притом так, что по внешней форме этой одежды нельзя заключить о форме скрытой за ней мысли, ибо внешняя форма одежды образуется совсем не для того, чтобы обнаружить форму тела [8, с. 242]. Мы полагаем, что в аспекте гендера сказанное справедливо лишь до той поры, пока мы недостаточно хорошо знаем гендерно значимые особенности формы и поэтому пропускаем некоторые существенные ее характеристики, подсказывающие, представитель какой гендерной идентичности осуществил реализацию языкового сообщения и как поэтому предпочтительнее его интерпретировать.

Настоящая работа, как явствует из представленной ранее гипотезы, как раз и ставит своей целью исследование возможностей повтора в плане создания или конструирования гендерной идентичности говорящего субъекта. Каков же вклад повтора в функционирование языка как созидания, то есть языка, сотворяющего самого горящего субъекта и языковую картину мира вокруг него [7, с. 691; 8, с. 9]?

Чтобы ответить на данный вопрос нами было проведено сопоставительное исследование массивов подлинного вербального поведения в четырех культурах: белорусской, русской, американской и английской, состоящих, примерно, из 40 000 слов в каждой из них. Кроме того, нами широко использовались записи, полученные в ходе многолетних наблюдений аутентичного говорения в названных культурах. Прежде всего мы выделили все случаи реализации повторов-усилителей в наших записях.

С одной стороны, интенсифицирующий повтор имеет свою достаточно четко очерченную иллюкутивность – акцентировать или усиливать семантическую составляющую повторяемой единицы, например: *...это были высокие-высокие отношения; ...цягнуў-цягнуў, ды так і не ўсцягнуў; ...red-red roses; ...goody-goody*. С другой стороны, данная разновидность повторов может быть представлена в целом ряде других своих вариантов, что затрудняет их идентификацию. В настоящем исследовании повторами-усилителями или повторами-интенсификаторами считаются те из них, в которых прослеживается усиление смысла, заявленного в первом из повторяемых одним говорящим слове, и которые реализуются поэтому в одной интонационной структуре – тоногруппе, её части или речевом действии, если последнее состоит из одной тоногруппы. *Высокий-высокий, цягнуў-цягнуў, goody-goody и red-red* образуют интонационные единства, которые не разрушаются на составляющие их относительно самостоятельные единицы, а образуют одно целое. Нарушение интонационного единства, составленного из повторяющихся слов, приводит к появлению других разновидностей повторов, например: *Да, парни они высокие, высокие*. Реализованные каждое в нисходящем тоне два слова *высокие, высокие* не образуют интенсифицирующего единства. Второе из них представляет собой повторную констатацию или подтверждение, а не усиление смысла одной номинации, состоящей из двух слов, в которой второе слово усиливает общий ее смысл.

Подобное усиление наблюдается в повторах, реализованных в следующих фрагментах наших записей свободного говорения.

1. *Конечно-конечно! Обязательно будем уделять большое-большое внимание и все-все делали. Вот увидите.*
2. *He's my very-very-very best friend!*
3. *Ніколі-ніколячкі!*
4. *Ды-я-а-ак цяпне-цяпнее сябе на назе!*
5. *Ккак далл-далл по мячу-у!*
6. *S-so-ssso tired! Exhausted!*
7. *Не буду-не буду-не буду! Не буду! Все, все, все!*
8. *Знаю, знаю.*
9. *Да, да, да, именно так.*
10. *Зеленый, зеленый, зелененький!*
11. *Sure-sure, yeah.*
12. *Вкусный-вкусный-превкусный.*

Представленные примеры являют собой наиболее частотные разновидности повторов-усилителей или повторов-интенсификаторов, зарегистрированных в нашем материале. В принципе, каждый из представленных вариантов возможен как в говорении мужчин, так и женщин. Вместе с тем, наблюдаются определенные предпочтения их реализации в зависимости от гендерной идентичности говорящего субъекта, которые хорошо прослеживаются, если рассмотреть данные о частотности их встречаемости.

Представляется важным отметить, что общие показатели употребительности повторов всех видов, включая и повторы-интенсификаторы, в мужском и женском говорении вполне сопоставимы во всех культурах, хотя конкретные абсолютные цифры все-таки несколько выше в мужском говорении (на 1,25 – 3,75% в нашем материале). Повторы-интенсификацикаторы, однако, даже по общим показателям своей встречаемости обнаруживают явную связь с гендерной идентичностью говорящего субъекта. Если принять все реализации повторов-интенсификаторов в каждой из рассматриваемых нами культур за 100%, то оказывается, что большая их часть [60 – 67,5%] приходится именно на женское говорение в каждой из них.

Но только ли в показателях частотности или количественных особенностей дистрибуции повторов-интенсификаторов кроется их способность маркировать гендер? Тщательный анализ наших данных позволил убедиться, что роль повторов вообще и показателей их частотности, в частности, гораздо более сложная и многообразная. Так, количество повторов типа тех, которые приведены в пунктах *1, 8, 9, 11* примеров настоящей статьи (*конечно-конечно, знаю-знаю, да-да-да, sure-sure*) является гендерно мало дистинктивным. Сказанное справедливо и в отношении широко употребительных трехкратных повторов в русской и белорусской культурах: *вот-вот-вот, так-так-так*. Мы обозначили их по аналогии с терминологией, принятой в стилистике (*trite metaphors*), банальными или привычными повторами. Гендерные различия в показателях частотности достигаются за счет менее привычных повторов (см. *3, 4, 7, 10, 12*). Так, если повтор слова встречается в одном речевом действии два и более раз (см. *2*), то он, скорее всего, оказывается реализованным в женском говорении и довольно хорошо идентифицируется как таковой информантами-носителями языка. Не менее четко гендерная идентичность прослеживается и в случаях, когда в одной реплике наблюдается несколько трех- и более кратных повторов (см. *7*) или когда в состав повтора входит реализованная в диминутивной или превосходной степени словоформа (см. *10, 12*). Их идентификация оказалась также довольно успешной, причем у информантов всех возрастных групп. Тем не менее, в реальном говорении, примерно в 15 – 20% случаев своего употребления такие повторы оказываются фрагментами вовсе не женского говорения. Представляется важным отметить, что мужское употребление подобных повторов имеет явную специфику и наблюдается, главным образом, в разговорах с детьми или о детстве, женщинах. Кроме того, они употребительны в случаях иронизирования, уничижения, причем не только в отношении реалий женского мира или детства, например:

13. Уж ваш начальник-начальничек ... не подведет!

В данной реплике говорящий иронизирует по поводу чрезмерного, как ему кажется, почитания начальника членами обсуждаемого коллектива.

Не менее гендерно-характерными являются повторы с редупликацией или пролонгированием согласных (см. *5, 6*). Почти все они в нашем материале оказались фрагментами мужского вербального поведения, даже те, которые мы обозначили как привычные: *коннешино-коннешино*. В женском говорении таким образом реализованные повторы также возможны, причем не столько в ситуациях имитации мужского или начальственного поведения, сколько в эпизодах, когда женщины действительно ведут себя в авторитарном стиле, демонстрирующем назидательность и власть. Однако частотность таких случаев минимальна, мы зафиксировали только 7,5 – 12,125% таких случаев от всех реализованных подобным образом повторов в каждой культуре. Минимальный показатель (7,5%) соотносится с белорусской культурой, максимальный – с американской, в которой зарегистрировано 12,125% женских консонантных редупликаций от всех случаев таких повторов в данной культуре. Убедительное превалирование обсуждаемой разновидности повторов в мужском говорении, на наш взгляд, является следствием отмеченного многими исследователями стремления субъектов-мужчин репрезентировать себя как определенную отдельную индивидуальность, независимую, авторитетную личность, полноправного и автономного члена языкового сообщества.

Для женского говорения значительно более характерно удлинение гласных (см. *4*), возможно, потому, что такое удлинение позволяет лучше эксплицировать переживаемые эмоции. Однако опознаются такие речевые действия или реплики как соотносящиеся с определенной гендерной идентичностью значительно менее точно, чем те из них, которые реализуют в своей структуре повторы с редупликацией согласных.

Как видим, повторы-интенсификаторы действительно являются одним из достаточно эффективных способов маркирования гендерной идентичности говорящего субъекта. Существует ряд разновидностей такого маркирования. Все они вносят свой вклад в осуществление языком его созидательной сущности, участвуют в сотворении гендерно дистинктивного по форме текста и гендерно дистинктивной языковой личности.

Вместе с тем, не все они с одинаковой легкостью распознаются при анализе языка текста. Наиболее сложным представляется фактор общей частотности их реализации. Здесь все дело не в принципиальной возможности употребления усиливающих повторов, а в их совокупной частотности. Данный фактор создает совершенно разные общие образы говорения, которые, тем не менее, в полном соответствии с утверждением Л. Витгенштейна [2, с. 242], достаточно сложны для распознавания. Например:

14. 1 пайшло-пайшло. Сама-сама усё раблю. 1 рыю-рыю, і сею-сею, і пацу-пацу. Усё-усё, усё сама. Сама-сама-сама, от як.

Сами по себе все подчеркнутые в приведенном примере повторы могут встретиться и в говорении мужчин. Но вот в таком количестве в одной реплике они все-таки предпочтительнее в говорении представителей другого гендера. Во всяком случае, как в нашем подборе записей аутентичного говорения, так и в многочисленных наблюдениях. Неслучайно подобные образцы, один из которых представлен в обсуждаемом примере, в нашем

материале зафиксированы в говорении именно женщин, создавая характерную для них эмоциональность, соответствующую дистанцированность от рисуемого ими образа мира. Весьма полезно сравнить данный фрагмент с образцом в значительной мере схожего по общей семантике мужского говорения:

15. *З таго і пайшло-паехала. Гатую сам. Усю ежу сам. Нічога. Нармальна.*

Рассмотрим теперь два фрагмента из записей общения с детьми. В русскоязычной ситуации с мальчиком четырех лет, в англоязычной – с мальчиком чуть более двух лет.

16. *М₁: Иди сюда-сюда, на коврик, будем сидеть. На коврик-на коврик. И на птичек смотреть. Вон, видишь? Птичка серенькая – коричневенькая.*

С₁: Птичка.

М₂: Да.

С₂: Прыгает.

М₃: Прыгает-прыгает. Да. Куда ты?! Что ты? Не пугай ее. Ты лучше смотри, не пугай.

С₃: Я посмотреть.

М₄: Ты ее испугаешь, не суйся. Птичка улетит. А так она не знает, что на нее смотрят. Не знает и не боится.

С₄: Лапки чистит.

М₅: Да-да. Лапки чистит.

С₅: Долго!

М₆: Долго! Долго-долго, видишь? Птичка хочет быть чистенькой. Лапки чистит-чистит. Видишь, Семушка, видишь? Долго-долго-предолго. А ты зубки как чистишь?

С₆: Чистишь.

М₇: Долго-долго? Как птичка?

С₇: Птичка прыгает.

М₈: Да, прыгает. Лапки почистила. Теперь они у неё чистые-чистые.

С₈: И крылышки чистые.

М₉: И крылышки.

С₉: И головка.

М₁₀: Да, и головка чистая.

С₁₀: А чего она стоит?

М₁₁: Думает.

С₁₁: Что думает?

М₁₂: А как ты думаешь?

С₁₂: (молчание)

М₁₃: О чем она думает? Семушка, о чем птичка думает, а?

С₁₃: Она вспоминает.

М₁₄: Она вспоминает. И что она вспоминает? Семушка, что птичка вспоминает?

С₁₄: Мобильник.

М₁₅: Мобильник?!

С₁₅: Да! Где положила.

М₁₆: А-а!! Да-да! А-я-яй! Не помнит, где положила. Ай-я-яй! Мобильник!

С₁₆: А-я-яй!

М₁₇: Ай! Не помнит-не помнит!

С₁₇: Птичка-птичка.

17. *М₁: There's my bootie!*

S₁: Ah yeh.

M₂: You are my dear bootie. I love you.

S₂: I love you, love you.

M₃: You are my Lennie-Lennie-Lenn.

S₃: Bootie.

M₄: Yeh, my very-very-very dear bootie.

S₄: Heh.

M₅: My Lennie-Lennie-Lenn.

Примечание: *M* – мать, *S* (*S*) – сын.

С содержательной точки зрения оба фрагмента, особенно 16, можно описать как low in content, то есть как не отличающиеся сложностью смысла и логических построений. Но по значимости в жизни каждого человека они бесценны. Неслучайно наблюдается живой интерес общественности, и не только исследовательской, к поведению именно женщины-матери [11, с. 35]. Отмеченные нами особенности распределения повторов в говорении матери показывают одну из характерных черт языковой организации значимого для каждого члена языкового сообщества вербального поведения. Колмогорова А.В. и Варламова О.Н. убедительно показывают, что за внешней простотой и относительной семантической примитивностью, как правило, скрывается достаточно сложная иллокутивная или целевая основа такого общения [11, с. 115]. Менее детализированную, однако весьма эффективную модель анализа иллокуций вербального поведения ребенка в общении с матерью предлагает М. Халидэй,

выделяя всего две из них: матетическую (mothetic) и прагматическую. Матетическая направленность имеет своей целью установление хороших отношений, теплоты, понимания между говорящими. Прагматическая – более сложная и состоит, в свою очередь, из двух разновидностей, одна из которых заключается в приобретении или сообщении знаний о мире, окружающей действительности [12, с. 6]. Как видим, обе из них прослеживаются в фрагменте 17, матетическая же или отношенческая (мы вместе!), в обоих из них (см. 16, 17).

Любопытно, что в наших фрагментах прослеживаются культурные особенности образования трехсловных кластеров-усилителей. В русской культуре они могут заканчиваться повторяемым словом в диминутивной форме (*Лена-Лена-Леночка*), а в английской строятся по фонетической модели субморфных образований типа *hickory-dickory-dock* (см. 17, *Lenne-Lennie-Lenn*).

Заключение. Суммируя установленные в ходе нашего экспериментального сопоставительного изучения данные, правомерно утверждать, что повторы-интенсификаторы являются достаточно действенным средством экспликации гендерной отнесенности высказывания. Важнейшими способами формирования данной отнесенности являются следующие:

- общая частотность повторов-интенсификаторов в тексте;
- многократные (два и более раз) повторы слова в составе одного кластера;
- включение в состав повторов-интенсификаторов повторяемого слова в диминутивной или превосходной форме;
- удлинение гласных;
- редупликация согласных.

Наиболее важными характеристиками повторов-усилителей правомерно считать следующие:

- наибольшая их встречаемость в говорении женщин, выступающих в роли матери, в их общении с детьми дошкольного возраста;
- значительно более высокая частотность в говорении женщин вообще;
- основной мотив, проецируемый повторами-усилителями в аутентичном говорении, выделяющий его среди других разновидностей повторов, состоит в коннотировании сознания близости, сокращения дистанции;
- в мужском говорении повторы-усилители могут приобретать значения иронии, уничижительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов, В.А. Редупликация / В.А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева [и др.]. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 408.
2. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Dahl, O. Diminutives and Augmentatives / O. Dahl // Encyclopedia of Language and Linguistics : in 13 vol. / Ed. K. Brown. – Amsterdam : Elsevier, 2000 – 2010. – Vol. 3. 2003. – P. 594–595.
4. Гируцкий, А.А. Введение в языкознание / А.А. Гируцкий. – Минск : ТетраСистем, 2020. – 288 с.
5. Головин, Б.Н. Введение в языкознание / Б.Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1973. – 320 с.
6. Курочкина, И.А. Развитие гендерной идентичности детей-сирот подросткового возраста : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И.А. Курочкина ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2020. – 26 с.
7. Jakobson, R. Linguistics and Poetics / R. Jakobson // Language in Literature. – London : The Belknap Press, 1988. – P. 62–94.
8. Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн // Семиотика. Антология / Под ред. Ю.С. Степанова. – М. : Академический проект, 2001. – 702 с.
9. Гумбольдт, В. Форма языков / В. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию / Под ред. М.А. Оборина. – М. : Прогресс, 2001. – С. 69–74.
10. Ромишвили, Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Г.В. Ромишвили // Избранные труды по языкознанию / Под ред. М.А. Оборина. – М. : Прогресс, 2001. – С. 5–33.
11. Колмогорова, А.В. Женщина в семейной коммуникации: речевой портрет матери (на материале русского и французского языков) / А.В. Колмогорова, О.Н. Варламова. – Красноярск : СФУ, 2019. – 208 с.
12. Halliday, M. A. K. Spoken and Written Language / M. A. K. Halliday. – Oxford : OUP, 1992. – 109 p.

REFERENCES

1. Vinogradov, V. A. (1990). Reduplikaciya. In V. N. Yarceva (Eds.) *Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar'*, (408). Moscow: Sovetskaya enciklopediya. (In Russ.).
2. Benvenist, E. (1974). *Obshchaya lingvistika*. Moscow: Progress. (In Russ.).
3. Dahl, O. (2003). Diminutives and Augmentatives. In Brown, K. (Eds.) *Encyclopedia of Language and Linguistics* : (in 13 vol., Vol. 3, 594–595). Amsterdam: Elsevier.
4. Giruckij, A. A. (2020). *Vvedenie v yazykoznanie*. Minsk: TetraSistem. (In Russ.).
5. Golovin, B. N. (1973). *Vvedenie v yazykoznanie*. Moscow: Vysshaya shkola. (In Russ.).
6. Kurochkina, I. A. (2020). *Razvitie gendernoj identichnosti detej-sirot podrostkovogo vozrasta*. Ekaterinburg: Ural State Pedagogical University. (In Russ.).
7. Jakobson, R. (1988). Linguistics and Poetics. In *Language in Literature*, (62–94). London: The Belknap Press.
8. Vitgenshtejn, L. (2001). Logiko-filosofskij traktat. In Yu. S. Stepanova (Eds.) *Semiotika. Antologiya*. Moscow: Akademicheskij projekt. (In Russ.).

9. Gumbol'dt, V. (2001). Forma yazykov. In M.A. Oborin (Eds.) *Izbrannye grudy po yazykoznaniiyu*, (69–74). Moscow: Progress. (In Russ.).
10. Romishvili, G.V. (2001). Vil'gel'm fon Gumbol'dt – osnovopolozhnik teoreticheskogo yazykoznaniiya. In M.A. Oborin (Eds.) *Izbrannye grudy po yazykoznaniiyu*, (5–33). Moscow: Progress. (In Russ.).
11. Kolmogorova, A.V. & Varlamova, O.N. (2019). *Zhenshchina v semejnoy kommunikacii: rechevoj portret materi (na materiale russkogo i francuzskogo yazykov)*. Krasnoyarsk: SFU. (In Russ.).
12. Halliday, M. A. K. (1992). *Spoken and Written Language*. Oxford : OUP.

Поступила 24.12.2021

INTENSIFYING WORD REPETITION AS A MEANS OF GENDER MANIFESTATION

M. POUTROVA

Intensifying repetition of words has a clear cut illocution which is highlighting or reinforcing the semantic potential of the repeated word. It is realized in the form of some intonation unity. There are a number of varieties of word repetitions, each of which can come up in the speaking of representatives of any Gender, bringing about, however, some modifications in the general semantics of an utterance. The data obtained proves that intensifying repetitions help to bring out Gender identity of the utterance, the most important characteristics of the repetitions being their general frequency, especially in speaking of women in the role of a mother, multiple (two or more in an utterance) repetitions of a word within one cluster, diminutive or superlative form of a repeated word in an intensifying cluster, lengthening of vowels or reduplication of consonants in the repeated words.

Keywords: repetition, Gender, illocution intensification, semantics, distance, intonation unity, role of a mother.

УДК 811.161.1'36

СЕМАНТИЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ТЭМПАРАЛЬНЫХ НЕВЫТВОРНЫХ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

канд. філал. навук, дац. Г.Ч. РЫЖКОВІЧ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)
e-mail: annamichalouskaya@mail.ru

У артыкуле разглядаюцца семантычныя асаблівасці тэмпаральных невытворных прыназоўнікаў, прыводзіцца іх спіс, вызначаюцца асноўныя тыпы тэмпаральных сінтаксем, якія фарміруюць невытворныя прыназоўнікі, аналізуюцца асаблівасці невытворных прыназоўнікаў з тэмпаральнай семантыкай (іх полісемантычнасць, здольнасць фарміраваць сінтаксемы).

Ключавыя словы: прыназоўнік, невытворны прыназоўнік, семантыка прыназоўніка, тэмпаральнасць, сінтаксема, тэмпаральная сінтаксема.

Уводзіны. У саставе часцін мовы прыназоўнікі вылучаліся ўжо ў антычных граматыках. Да канца XIX ст. ў рускіх граматычных апісаннях у склад прыназоўнікаў лінгвісты ўключалі і прэфіксы. Пачынаючы з другой паловы XX ст. даследаванні катэгорыі прыназоўніка сканцэнтраваліся на яго функцыянальным баку. У працах як беларускіх, так і рускіх лінгвістаў назіраюцца разыходжанні ў дэфініцыях прыназоўніка. Праблемныя кропкі датычацца вызначэння статусу прыназоўнікаў, у якім вылучаецца некалькі падыходаў. Першы – традыцыйны (з пункту гледжання марфалогіі) – разглядае прыназоўнік як службовую часціну мовы. У адпаведнасці з другім падыходам, аўтарам якога з’яўляецца Е. Курыловіч, прыназоўнік – гэта спецыфікаваная марфема. У сучаснай лінгвістыцы прыназоўнік трактуецца як морфасінтаксічная катэгорыя (працы П.П. Шубы, М.І. Канюшкewіч, М.У. Усеваладавай).

Традыцыйна па паходжанні прыназоўнікі дзеляцца на вытворныя і невытворныя. Невытворныя прыназоўнікі, асабліва такія, як *у, на, за, па, да* і інш., мнагазначныя, яны, на думку В.У. Вінаградава, «перагружаныя значэннямі, адрозніваюцца высокай частотай ужывання, могуць спалучацца з некалькімі склонамі імёнаў, г.зн. аказваюцца аманімічнымі, выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях пісьмовай і вуснай мовы» [1, с. 555]. Невытворныя прыназоўнікі ў гістарычнай граматыцы вызначаюцца як лакалізатары прасторы. Як слушна адзначае Е.У. Цымбалюк, «выражэнне невытворнымі прыназоўнікамі базавых геаметрычных адносін складае іх інварыянтнае значэнне, а ўтварэнне другасных акалічнасных значэнняў з’яўляецца вынікам метафарызацыі паняцця “прастора”» [2]. Аб’ектам нашага даследавання з’яўляюцца семантычныя асаблівасці тэмпаральных невытворных прыназоўнікаў.

Асноўная частка. На працягу доўгага часу значэнне прыназоўнікаў зводзілася толькі да граматычных характарыстык. Гэта было звязана, з аднаго боку, з розным разуменнем прыроды граматычнага значэння, а з другога – з недастатковай вывучанасцю значэння саміх прыназоўнікаў і іх прыналежнасцю да службовых слоў, асноўная функцыя якіх – афармляць падпарадкаванне аднаго знамянальнага слова іншаму ў словазлучэнні і сказе.

Адны навукоўцы (Ф.Ф. Фартунатаў, А.І. Пяшкоўскі, І.І. Мешчанінаў і інш.) не прызнаюць за прыназоўнікамі самастойнага лексічнага значэння. Іншыя ж (В.У. Вінаградаў, Н.Ю. Шведова, М.У. Усеваладава, М.І. Канюшкewіч, А.М. Шаранда, Ю.І. Ледзянeў і інш.) не выключаюць наяўнасці ў прыназоўнікаў лексічнага значэння, якое заключаецца ў здольнасці прыназоўнікаў выражаць пэўныя адносіны. Указанне на суаднесенасць прыназоўнікаў са знамянальнымі словамі прыводзіцца ў «Рускай граматыцы-80»: «Лексічным значэннем прыназоўніка як асобна ўзятага слова з’яўляецца значэнне тых ці іншых адносін. Гэтыя адносіны могуць быць або максімальна абстрактнымі, шырокімі, або больш канкрэтнымі і пэўнымі, вузкімі. Аднак у любым выпадку прыназоўнік мае лексічнае значэнне, розная толькі ступень яго абстрактнасці. Семантычна “пустых” прыназоўнікаў не існуе» [3, с. 710]. На наяўнасць у прыназоўнікаў «лексічнага (намінатыўнага) і сінтаксічнага (рэляцыйнага) значэнняў на той падставе, што першае накіравана на абазначэнне рэальных адносін аб’ектыўнай рэчаіснасці, а другое адлюстроўвае здольнасць склонавых словаформаў уступаць у сінтаксічную сувязь з пэўнымі класамі іншых словаформаў і выяўляецца ў патэнцыяльнай сінтаграматычнай валентнасці» [4, с. 6], указвае А.Б. Прахарыхін. А.С. Цой заўважае, што па сваёй граматычнай функцыі прыназоўнік суадносіцца з катэгорыяй склону і, спалучаючыся з пэўным склонам, узмацняе яго значэнне. «Граматычнае значэнне ўтрымлівае ў сабе абагульненае ўказанне на характар сінтаксічных адносін паміж словамі, а лексічнае значэнне вызначае характар ментальных адносін (прасторавых, часавых, кампаратыўных, прычынных, мэтавых і інш.), якія аднаўляюць у свядомасці свет рэальнай рэлятыўнасці. Гэтыя ментальныя (сэнсавыя) адносіны з’яўляюцца агульнымі лексічнымі значэннямі прыназоўнікаў, і яны ўласцівыя ўсім прыназоўнікам. Гэта і вызначае своеасаблівасць семантыкі прыназоўнікаў» [5, с. 107].

Такім чынам, прыназоўнік мае аслабленае лексічнае значэнне, якое залежыць ад кантэксту. Агульнакатэгорыяльнае значэнне прыназоўніка – гэта значэнне рэлятыўнасці (выражэнне розных тыпаў адносін, у тым ліку і тэмпаральных).

Найбольш шырокае семантычнае напаўненне маюць менавіта невытворныя прыназоўнікі, самыя старажытныя па сваім паходжанні. Гэта тлумачыцца стратай генетычнай сувязі з тымі словамі, ад якіх яны ўтвораны.

Старажытныя прыназоўнікі, у адрозненне ад прыназоўнікаў пазнейшага ўтварэння, у большасці сваёй «мнагазначныя і сумяшчаюць самыя разнастайныя, часам нават супярэчлівыя значэнні, якія цалкам раскрываюцца толькі ў складзе тых словазлучэнняў, у якіх яны выступаюць у сваёй службовай функцыі» [6, с. 150]. Значэнне прыназоўніка заключана ў ім самім. Аднак для выяўлення таго ці іншага значэння першаснага прыназоўніка заўсёды патрабуецца кантэкст, мінімальнае слоўнае асяроддзе. Прыназоўнік выражае адносіны паміж словамі як на ўзроўні словазлучэння, так і на ўзроўні сказа. Прыназоўнік не толькі ўтварае адзінкі больш высокага ўзроўню, але і забяспечвае разам з лексічным значэннем слова, яго марфалагічнымі характарыстыкамі і сінтаксічнай пазіцыяй яго сінтаксэмнае значэнне. Аналагічна таму, як словаўтваральны фармант утварае новае слова, прыназоўнік разам са словаформай фарміруе сінтаксему [7, с. 105]. У канцэпцыі Г.А. Золатавай сінтаксэмай называецца «мінімальна, далей непадзельная семантыка-сінтаксічная адзінка мовы, якая выступае адначасова як носьбіт элементарнага сэнсу і як канструктыўны кампанент больш складаных сінтаксічных канструкцый і характарызуецца пэўным наборам сінтаксічных функцый» [8, с. 4]. Адметнымі прыкметамі сінтаксемы служаць: 1) катэгарыяльна-семантычнае значэнне слова, ад якога яна ўтворана; 2) адпаведная марфалагічная форма і 3) здольнасць сінтаксічна рэалізавацца ў пэўных пазіцыях. Такім чынам, сінтаксема валодае трыма асноўнымі прыкметамі: формай, значэннем і функцыяй [8, с. 9].

Як адзначае М.І. Канюшкевіч, сінтаксема ўключае ў свой склад фармант і лексічны кампанент. Фармант сінтаксемы можа быць выражаны прыназоўнікам у спалучэнні з флексіяй (*у лесе*), толькі прыназоўнікам (*на заўтра*) або толькі флексіяй (*лесам*). Лексічны кампанент сінтаксемы можа быць выражаны як адным словам, так і цэлай фразай. Прыназоўнік, з'яўляючыся фармантам сінтаксемы, выступае ў ролі маркёра яе сінтаксічнай пазіцыі. Прыназоўнік не проста фарміруе сінтаксему, ён забяспечвае яе значэнне [9, с. 5].

Г.А. Золатава сярод тэмпаральных іменных сінтаксем вылучае:

- тэмпаратыў, г.зн. значэнне, пры якім дзеянне працякае ў межах часавага адрэзка: *праз некаторы час, у 2006 годзе, у сярэдзіне мінулага года* і інш.;
- дыменсіў (розначасовасць), колькасная характарыстыка часу: *на 2016 год, за пяць дзён да пачатку, за 15 месяцаў* і інш.;
- дыстрыбутыў, г. зн. значэнне раздзяляльнага часу: *на тры стагоддзі, праз кожныя тры гадзіны, на пятніцах, з дня ў дзень* і інш.;
- тэрмінатыў, г. зн. значэнне, пры якім дзеянне працякае на працягу пэўнага часавага адрэзка, прычым заўсёды ўказваецца пачатковая або канчатковая часавыя межы працякаемага дзеяння: *да чэрвеня, з маленства, з панядзелка па чацвер* і інш.

Фармантамі дадзеных тэмпаральных сінтаксем з'яўляюцца і невытворныя прыназоўнікі. У беларускіх лексікаграфічных крыніцах і апісаннях намі выяўлена 76 першасных прыназоўнікаў з тэмпаральнай семантыкай: *а* якім часе, *аб* якім часе, *ад* якога часу, *да* якога часу, *з* якога часу, *за* які час, *на* які час, *па* які час, *пасля* чаго, *перад* чым, *сярод* чаго і інш. Трэба адзначыць, што сярод невытворных прыназоўнікаў сустракаюцца адзінкі, якія адносяцца да розных стыляў, гэта зафіксавана ў дыялектных слоўніках беларускай мовы, напр., *аб – об – о, ад – од – от, ва – во – ува – уво, з – із – со – сы, к – ак – ік, між – межды – между – міжда – міжду – міжды – міжы – миз, на – ны, па – по, пасля – после – пося – прослі, праз – пераз – презь, перад – пераз – перэд – прад – прада, сярод – серад – серадзі – серэд – серёд – серёдку – сродзь – срэдзь – сярэдзь, цераз – церад – церэз – ціраз – черезь – чырыз – чырыз – чэраз*.

Першасныя прыназоўнікі з'яўляюцца мнагазначнымі. Гэтым абумоўлена іх здольнасць фарміраваць некалькі тыпаў сінтаксем.

Найбольш частотным прыназоўнікам, які ўваходзіць у склад тэмпаратыўных сінтаксем, з'яўляецца першасны прыназоўнік *у*. Гэта звязана з тым, што прыназоўнік *у* з'яўляецца носьбітам самага распаўсюджанага значэння: ён ужываецца пры абазначэнні моманту дзеяння. Прыназоўнік у фарміруе некалькі тыпаў тэмпаратыўных сінтаксем: тэмпаратыў-характарызатар (*у першы чарод*), тэмпаратыў стану (*у халадку*), тэмпаратыў-лакатыў (*у будучым*). Лексічны кампанент тэмпаратыўных сінтаксем з першасным прыназоўнікам *у* можа быць выражаны назвамі дзён, месяцаў, свят (*у свёнтак, у піліпаўку, у чацвер*), колькасна-іменнымі спалучэннямі (*у першыя дні, у чатыры гадзіны*), падзейнымі назоўнікамі (*у панішчыну*), назоўнікамі, якія абазначаюць прыродныя з'явы (*у дождж*). Прыназоўнік *у* можа ўваходзіць у склад дыстрыбутыўна-квантытаўных сінтаксем (*дзень у дзень, пяць разоў на тыдзень*).

Прыназоўнік *на* фарміруе чатыры тыпы сінтаксем: тэмпаратыўныя, тэрмінатыўныя, дыменсіўныя і дыстрыбутыўныя. У залежнасці ад спосабу выражэння лексічнага кампанента тэмпаратывы дзеляцца на ўласна тэмпаратывы (*Прыехаць на каляды*), тэмпаратывы даты (*На першае верасня штат фірмы складаў 10 штатных адзінак* (са справаздачы) [10], храналагічныя тэмпаратывы (*На трэціх сутках далі нам па дзвесці грам хлеба* [10] і тэмпаратывы паўтаральнага дзеяння (*На першы раз зладзею даравалі* [Інт.]. Прыназоўнік *на* можа ўводзіць тэмпаратыўныя таксісныя сінтаксемы: *Цвёрда трымаўся юнак на дапросе* (А. Куляшоў) [11]. У тэрмінатыўных сінтаксемах лексічны кампанент выражаны прыслоўямі: *У лінгвістыцы тэксту на сёння наглядна вылучаюць два асноўныя напрамкі* (В.І. Іўчанкаў) [10]. *На пазаўтра, як я ўстаў, увесь горад аблятаў* (К. Крапіва) [11]. Лексічны кампанент дыменсіўных і дыстрыбутыўных сінтаксем у большасці выпадкаў выражаны назоўнікамі, якія абазначаюць адзінкі часу. Напр., дыменсіўныя сінтаксемы: *Мы з таго пакалення, з кагорты байцоў, ні на хвілю*

не можам мы вешаць галоў (А. Куляшоў) [11]; дыстрыбутыўныя сінтаксемы: *тры разы ў дзень*. Прыназоўнік на можа ўводзіць сінтаксему з прасторава-часовай семантыкай: *Спыніўся на паўслове* [10].

Прыназоўнік на фарміруе тэмпаратыўныя (пачынаецца *на вясне, шлі на ночы*), дыменсіўныя (не палілі ў печы *на году, не знаходзіў на цэламу месяцу*), дыстрыбутыўныя сінтаксемы (збірацца *на панядзелках, раздаваць на святах*). Асаблівасцю прыназоўніка на з'яўляецца яго здольнасць фарміраваць сінкрэтычныя тыпы сінтаксем: тэрмінатыўна-дыменсіўныя (*на век вякоў, на смерць не веру*) і дыменсіўна-дыстрыбутыўныя (*пражылі на доб-раму валоваму вяку, гуляць на марозе*).

Прыназоўнік за з'яўляецца фармантам трох тыпаў сінтаксем: тэмпаратыўных (выпуск за 2010 г., было за поўнач, за недалёкім часам гвардыі падпалкоўніка, за польскім часам), дыменсіўных (жыццё трох-чатырох пакаленняў, падмарозіла за ноч) і тэрмінатыўных (касілі аж за поўдзень, размова зацягнулася за шарую).

Аналагічныя тыпы сінтаксем фарміруе прыназоўнік з. Тэмпаратыўнае значэнне сінтаксем з дадзеным прыназоўнікам ускладняецца камітатыўным (устаць з зарою). У тэрмінатыўных сінтаксемах прыназоўнік абазначае кропку адліку, пачатковую кропку падзеі або дзеяння (помніць з маленства, закахацца з першага погляду). Дыменсіўныя сінтаксемы з прыназоўнікам з уключаюць у склад лексічнага кампанента ад'ектыў кожны (з кожным крокам, з кожным днём).

Прыназоўнік праз з'яўляецца фармантам тэмпаратыўных (прыйсці праз паўтары гадзіны), дыменсіўных (вучыўся праз усе дзесяць гадоў, жыла праз цэлы дзень) і дыстрыбутыўных сінтаксем (званіў праз кожныя паўгадзіны). Прыназоўнік праз можа таксама фарміраваць квантытаўна-тэмпаратыўныя сінтаксемы (назначаюць 15–20 ваннаў праз 1–2 дні, прыедзе месяцы праз два).

Тэмпаратыўныя, тэрмінатыўныя і дыстрыбутыўныя сінтаксемы фарміруе прыназоўнік ад. Першасны прыназоўнік ад з'яўляецца фармантам тэмпаратыўных сінтаксем са значэннем даты (ліст ад 25 чэрвеня 1975 года). У складзе тэрмінатыўных сінтаксем прыназоўнік ад спалучаецца з тэмпаральнымі і падзейнымі назоўнікамі (ад раныцы, ад вяселля). У дыстрыбутыўных сінтаксемах прыназоўнік займае інтэрпазіцыю (дзень ада дня).

Прыназоўнікі да, к фарміруюць два тыпы сінтаксем: тэмпаратыўныя (працавалі да зары, уставалі да сонейка, схіляецца дзень к надвячорку, збіралася к ночы на дождж) і тэрмінатыўныя (дажыць да святання, працавалі да цямна, выканаць к панядзелку, зніжаецца к 5 гадам).

Прыназоўнік пасля – фармант тэмпаратыўных (пасля заручын, пасля размовы) і тэмпаральна-лакатывных сінтаксем (пасля навароту).

Фармант аб фарміруе тэмпаратыўныя (настройваў аб гэту пору, сустрэнемся аб шостаі гадзіне) і дыменсіўныя сінтаксемы (звыкаўся аб дзень, загарацца аб адным дні).

Такім чынам, мнагазначнасць першаснага прыназоўніка абумоўлівае яго здольнасць фарміраваць некалькі тыпаў тэмпаральных сінтаксем.

Адначым і такую асаблівасць першасных прыназоўнікаў, як здольнасць вызначаць семантыку фарміруемых ім сінтаксем. Разгледзім гэта на прыкладзе прыназоўнікавых спалучэнняў з базавым кампанентам *перыяд*.

Семантыка сінтаксем залежыць ад першаснага прыназоўніка. Так, тэмпаратыўныя сінтаксемы фарміруюцца спалучэннем базавага кампанента *перыяд* у форме вінавальнага і меснага склонаў з прыназоўнікамі ў, на: *У перыядзе рэканвалесцэнцыі магчымае развіццё полінеўрыту, які суправаджаецца зніжэннем адчувальнасці* [10]. *У перыяд падрыхтоўкі вучняў да экзаменаў неабходна ўзмацніць увагу да рэжыму дня* [Інт.]. *У перыяд ранняга дзяцінства чалавек лёгка і ахвотна ўспрымае «казачную» форму тлумачэння таго, што адбываецца навокал* [Інт.]. *Менавіта ў перыяд панавання пратарэнсанса у канцы XIV ст. насельніцтва гістарычнай Літвы прыняла хрышчэнне па каталіцкаму абраду* [Інт.]. *На перыяд восеньскіх каникул ва ўстановах адукацыі была аб'яўлена акцыя «Нясумныя каникулы»* [Інт.].

Фарманты тэрмінатыўных сінтаксем уключаюць у свой састаў базавы кампанент *перыяд* у форме роднага склона і прыназоўнікі з або ад. Напр., *Першыя літаратурныя спробы Змітрака Бядулі адносяцца да перыяду вучобы ў ешыбоце, калі трынаццацігадовым падлеткам ён пачаў пісаць вершы на старажытнаўрэйскай мове* [Інт.]. *У беларусаў і іншых еўрапейскіх народаў старажытнае земляробчае свята найбольшага росквіту жыццёва-творных сіл прыроды, прымеркаванае да перыяду летняга сонцастаяння* [Інт.]. *Пачынаючы з перыяду «Нашай волі», тэма горада ў паэзіі Танка выступае радзей і не інакш, як толькі ў сувязі з праблемай вёскі* [Інт.].

Дыменсіўныя сінтаксем фарміруюцца фармантамі, у састаў якіх уваходзяць базавы кампанент у форме вінавальнага склона і першасныя прыназоўнікі за, на: *За перыяд май–кастрычнік 2014 года ў БДУ выдадзена каля 40 кніг* [Інт.]. *За перыяд дзеяння праграмы бударганізацыямі рэспублікі было набыта 13 тыс. 685 адзінак тэхнікі* [Інт.]. *Фарміраванне беларускага этнасу ў большасці прыйшлося на перыяд Вялікага княства Літоўскага і працягвалася ў наступны час, паколькі этнічныя працэсы не маюць перапынкаў* [Інт.]. *Абарончая сістэма Мірскага замка гатычнага перыяду ўяўляла сабой рэдкае спалучэнне самых сучасных на перыяд яго будаўніцтва (нават эксперыментальных)* [Інт.].

Заклучэнне. Такім чынам, адной з прыкмет прыназоўніка як часціны мовы з'яўляецца наяўнасць у яго аслабленага лексічнага значэння, якое залежыць ад кантэкста. Агульнакатэгарыяльнае значэнне прыназоўніка – гэта значэнне рэлятывнасці (выражэнне розных тыпаў адносін, у тым ліку і тэмпаральных). Мнагазначнасць невытворных прыназоўнікаў абумоўлівае іх здольнасць фарміраваць некалькі тыпаў тэмпаральных сінтаксем, пры гэтым адзін і той жа прыназоўнік можа ўтвараць болей чым адзін тэмпаральны тып сінтаксем або сумяшчаць у сабе некалькі сінтаксемных значэнняў у адным выказванні.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов, В.В. Русский язык : учеб. пособие для вузов по спец. «Русский язык и литература» / В.В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 616 с. (Грамматическое учение о слове)
2. О семантике производных предлогов / Е. В. Цымбалюк // Современное образование: теория и практика / С.Л. Данильченко [и др.]. – Уфа : Аэтерна, 2017. – С. 268–273.
3. Русская грамматика. В 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – Уфа, М. : Наука, 1980. – 2 т.
4. Прохорихин, А.Б. О значении и синонимии первичных предлогов, обозначающих пространственные и временные отношения : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А.Б. Прохорихин ; Калинин. гос. ун-т. – Калинин, 1974. – 22 с.
5. Цой, А.С. Предлог как лексическая единица русского языка и его отражение в учебном словаре / А. С. Цой // Филологические науки. – 2004. – № 4. – С. 105–113.
6. Федосеева, Л.Н. Предлоги современного русского языка, выражающие пространственные отношения: функционально-семантический аспект / Л.Н. Федосеева // Филологические и педагогические аспекты гуманитарного образования в неязыковых вузах : сб. материалов III межрегион. науч.-практ. конф. с междунар. участием, Рязань, 24–25 мая 2019 г. / под общ. ред. Л.Н. Федосеевой. – Рязань : Академия ФСИН России, 2019. – С. 147–151.
7. Конюшкевич, М.И. Способы выражения лексического компонента синтаксемы (синтаксической позиции), маркированной предлогом (на материале белорусского языка) / М.И. Конюшкевич // Е.Ф. Карский и современное языкознание : материалы X междунар. Карских чтений, Гродно, 16–17 мая 2005 г. : в 2 ч. / отв. ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно, 2005. – Ч. 1. – С. 104–116.
8. Золотова, Г.А. Синтаксический словарь: репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 386 с.
9. Конюшкевич, М.И. Синтаксеобразующая функция предлога и механизмы предложивания знаменательной лексики / М.И. Конюшкевич // Вопросы функциональной грамматики : сб. науч. тр. / под ред. М.И. Конюшкевич. – Гродно, 2005. – Вып. 5. – С. 3–19.
10. Канюшкевіч, М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання : матэрыялы да слоўніка : у 3 ч. / М.І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2008–2011. – 3 ч.
11. Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 168 с.

REFERENCES

1. Vinogradov, V.V. (1986). *Russkii yazyk: (Grammaticheskoe uchenie o slove)*. Moscow: Vyssh. shk. (In Russ.).
2. Tsybalyuk, E.V. (2017). O semantike neproizvodnykh predlogov [On the semantics of non-derivative prepositions]. In Eds. S.L. Danil'chenko *Sovremennoe obrazovanie: teoriya i praktika [Modern education: theory and practice]* (268–273). Ufa: Aeterna. (In Russ.).
3. *Russkaya grammatika* (1980). Eds. N.Yu. Shvedova. (In 2 Vol.) Moscow: Nauka. (In Russ.).
4. Prokhorikhin, A.B. (1974). *O znachenii i sinonimii pervichnykh predlogov, oboznachayushchikh prostranstvennyye i vremennyye otnosheniya*. Kalinin, 1974. (In Russ.).
5. Tsoi, A.S. (2004). Predlog kak leksicheskaya edinita russkogo yazyka i ego otrazhenie v uchebnoy slovare [Preposition as a lexical unit of the Russian language and its reflection in the educational dictionary]. In *Filologicheskie nauki [Philological Sciences]*, (4), 105–113. (In Russ.).
6. Fedoseeva, L.N. (2019). Predlogi sovremennogo russkogo yazyka, vyrazhayushchie prostranstvennyye otnosheniya: funktsional'no-semanticheskii aspekt [Prepositions of the modern Russian language expressing spatial relations: functional and semantic aspect]. In *Filologicheskie i pedagogicheskie aspekty gumanitarnogo obrazovaniya v neyazykovykh vuzakh : sbornik materialov III mezhr regional'noi nauchno-prakticheskoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem [Philological and pedagogical aspects of humanitarian education in non-linguistic universities : collection of materials of the III interregional scientific and practical conference with international participation]*, (147–151). Ryazan': Akademiya FSIN Rossii. (In Russ.).
7. Konyushkevich, M. I. (2005). Sposoby vyrazheniya leksicheskogo komponenta sintaksemy (sintaksicheskoi pozitsii), markirovannoi predlogom (na materiale belorusskogo yazyka [Ways of expressing the lexical component of a syntaxeme (syntactic position) marked with a preposition (based on the material of the Belarusian language)]. In M.I. Konyushkevich (Eds.) *E.F. Karskii i sovremennoye yazykoznanie [E. F. Karsky and Modern Linguistics]*, (In 2 Pat., Pat. 2, 104–116) Grodna. (In Russ.).
8. Zolotova, G.A. (1988). *Sintaksicheskii slovar': repertuar elementarnykh edinit russkogo sintaksisa*. Moscow: Nauka. (In Russ.).
9. Konyushkevich, M.I. (2005). Sintaksemoobrazuyushchaya funktsiya predloga i mekhanizmy opredlozhivaniya znamenatel'noi leksiki [Syntaxeme-forming function of preposition and mechanisms of significant vocabulary definition]. *Voprosy funktsional'noi Grammatik [Questions of functional grammar]*, (5), 3–19. (In Russ.).
10. Kanyushkevich, M.I. (2008–2011). *Belaruskiya prynazouniki i ikh analagi. Gramatyka real'naga uzhyvannya : materyyaly da slounika Belaruskiya prynazonniki i ix analagi*. Grodna: GrDU. (In Belaruss.).
11. Shuba, P.P. (1993). *Tlumachal'ny slojnik belaruskikh prynazojnikaŭ*. Minsk: Nar. Asveta. (In Belaruss.).

Пастуніў 15.09.2021

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕМПОРАЛЬНЫХ
НЕПРОИЗВОДНЫХ ПРЕДЛОГОВ В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ*****А. Ч. РЫЖКОВИЧ***

В статье рассматриваются семантические особенности темпоральных производных предлогов, приводится их список, определяются основные типы темпоральных синтаксем, формируемых производными предлогами, анализируются особенности производных предлогов с темпоральной семантикой (их полисеман- тичность, способность формировать синтаксемы).

Ключевые слова: *предлог, производный предлог, семантика предлога, темпоральность, синтаксема, темпоральная синтаксема.*

**SEMANTIC FEATURES OF TEMPORAL NON-DERIVATIVE PREPOSITIONS
IN THE BELARUSIAN LANGUAGE*****H. RYZHKOVICH***

The article considers the semantic features of temporal non-derived prepositions, provides a list of them, defines the main types of temporal syntaxems that form non-derived prepositions, analyzes the features of non-derived prepositions with temporal semantics (their polysemanticity, the ability to form syntaxems).

Keywords: *preposition, non-derived preposition, preposition semantics, temporality, syntaxeme, temporal syntaxeme.*

РЕЦЕНЗИИ

ЭДЫЧНЫЯ ПЕСНІ ПА-БЕЛАРУСКУ

Эда. Песні пра багоў / Пер. са старажытнаісланд. і камент. Я. Папакуля. – Мінск: Галіяфы, 2021. – 312 с.

Пераклады старажытных тэкстаў на сучасныя мовы – заўжды выпрабаванне. І для перакладчыка, і для чытача (асабліва калі першы забываецца пра другога). Тэксты, складзеныя ў іншую эпоху, напісаныя асобамі, якіх выхоўваў зусім адрозны ад нашага культурны асяродак. Увогуле, такія тэксты аддалены ад сучаснага чалавека паводле цэлага шэрагу фактараў. І ўсё-такі творы, што дайшлі да нас з сівай даўніны, бясконца прыцягальныя. І для перакладчыкаў, і для чытачоў.

Не памылюся, калі скажу, што комплекс тэкстаў старажытнай Поўначы для нас, сучасных беларусаў, сапраўды знакавы. Не апошняю ролю тут адыгрывае і той факт, што сувязі ранніх беларускіх княстваў са Скандынавіяй былі асабліва моцнымі, прычым як у эканамічным, так і ў культурным плане. Зрэшты, старажытная «Эда» важная для ўсяго чалавецтва – як наша агульная спадчына. Адкуль яшчэ даведацца пра побыт і светабачанне колішніх людзей? Адкуль узяць натхненне і прыклады выдатнай літаратурнай працы? Бо «Паэтычная Эда», з'яўляючыся цэлым комплексам тэкстаў міфалагічнай тэматыкі, найперш усё-такі літаратурны твор.

Дакладней сказаць, гэта – цэлы зборнік тэкстаў (паэмаў), дзе даюцца звесткі пра міфалогію старажытнай Скандынавіі. Але гэта не проста пераказ, а менавіта літаратурнае пераасэнсаванне, літаратурная творчасць, што грунтуецца на міфалагічным светаўспрыманні аўтараў. Структура зборніка досыць складаная: ёсць першая, паэтычная частка, ёсць частка праязічная, а ёсць і ўвогуле своеасаблівы «падручнік» для паэтаў-скальдаў аўтарства Сноры Стурлусана. У рускамоўным літаратуразнаўстве традыцыйна прынятыя назвы «Старшая Эда» і «Младшая Эда». Але Яўген Папакуль, аўтар першага поўнага перакладу эдычных песень пра багоў, ужо ў прадмове да сваёй кнігі пераканаўча даводзіць, чаму гэта не карэктна. Таму ў гэтым допісе на ўзбраенне мы возьмем назву, прынятую і самім шановаўным перакладчыкам, і большасцю еўрапейскіх даследчыкаў.

Асабіста я, як і, напэўна, большасць чытачоў і аматараў Поўначы, пазнаёмілася з фрагментамі «Паэтычнай Эды» на рускай мове. Калі дакладней, то было «Прароцтва вельвы» ў перакладзе А. Корсуна. Натуральна, то не адзінкавы пераклад «Эды» на рускую мову – спрабавалі за гэтую задачу брацца многія, як літаратары (кшталту К. Бальмонта), так і прафесійныя лінгвісты (як В. Смірніцкая). Але справіцца з задачай як мае быць, пераклаўшы ўвесь масіў тэкстаў, атрымлівалася не ў кожнага. І не дзіва, бо тэкстаў сапраўды шмат, яны складаныя і поўныя не самых лёгкіх для расшыфроўкі літаратурных тропаў.

Дык ці атрымалася ў Яўгена Папакуля справіцца з гэтай няпростай задачай?

Пытанне гэтае адразу пераходзіць у разрад рытарычных, калі пазнаёмімся з прадмовай да кнігі. Перакладчык вельмі паслядоўна і абгрунтавана распавядае пра сваё меркаванне наконт абраных для перакладу твораў, пра варыянты класіфікацыі і намінацыі эдычных тэкстаў. Сама назва, выбраная для кнігі, сведчыць пра глыбокае вывучэнне пытання, крытычны падыход да інфармацыйнага поля вакол старажытных твораў. Перакладчык удакладняе, з якога выдання ўзятыя арыгінальныя тэксты – і гэта, дарэчы, вельмі істотны момант. Беларускамоўны пераклад «Паэтычнай Эды» быў створаны непасрэдна са старажытнаісландскай мовы, а не з англа- або рускамоўнага падрадкоўніка (чым, на жаль, часта злоўжываюць падчас перакладаў). Праца са старажытнай мовай стала магчымай для Яўгена Папакуля, канечне, дзякуючы валоданню шведскай і англійскай. Бо старажытныя тэксты, у якіх магчымыя «цёмныя месцы» ды памылкі перакладчыкаў, патрабуюць асаблівай увагі падчас працы з імі. Увогуле, прадмова да кнігі стварае ўражанне адначасна і навукова-папулярнага артыкула, што чытаецца на адным дыханні, і своеасаблівага творчага (перакладчыцкага) статута аўтара. Яўген Папакуль тлумачыць чытачам, сярод якіх, канечне ж, могуць быць не толькі лінгвісты і літаратуразнаўцы, важныя тэрміны (кшталту хэйці ды кенінгаў) і распавядае пра працэс перакладу, паказваючы яго «знутры». А апроч таго, – выкладае свае меркаванні наконт захавання формы і зместу ў перакладных тэкстах. Кожны пераклад, заўважае Я. Папакуль, вымагае складанага выбару: чым менавіта ахвяраваць пры перадачы мастацкага твору на іншую мову. Для перакладчыка, у сувязі з шэрагам прычын, найбольш важным бачыцца менавіта захаванне зместу твораў. Сваю пазіцыю ён тлумачыць, прыводзячы прыклады з арыгіналу і беларускамоўнага перакладу, і падкрэслівае, што для беларускай мовы аптымальнае менавіта захаванне сэнсавага напаўнення. Важным складнікам паэтычных тэкстаў перакладчыку падаецца і рытмічная арганізацыя мовы, якую ён таксама стараецца захоўваць. Але алітэрацыі дзеля алітэрацыі Я. Папакуль адвяргае, хаця і стараецца іх захоўваць *«там, дзе магчыма было падабраць... без шкоды для зместу»*.

Болей за тое, прадмова набывае досыць палемічнае гучанне, калі Я. Папакуль пачынае гаварыць пра мову і стылістыку твораў. Адзначаючы, што многія перакладчыкі наўмысна «павышалі» стыль гутаркі персанажаў песень, каб падкрэсліць іх старажытнасць, для сябе перакладчык ставіць задачу захаваць жывасць арыгінальных тэкстаў: *«...у цэлым паэмы напісаныя вельмі прастай мовай. Часам гэта мова грубаватая, а то і нецэнзурная... Гэтыя адметнасці арыгінала для мяне сталі аднымі з прычынаў адмовы ад любога роду стылізацыі над даўніну, бо творы напісаныя жывой, ужывальнай мовай XIII стагоддзя»*. І сапраўды, персанажы многіх тэкстаў сварацца

або гутараць на досыць праязічныя тэмы. Перакладчык, трохі іранізуючы, заўважае, што сварыцца з кімсьці ў «высокім стылі» – няпростая задача. Архаізмы ж і дыялектызмы, якія ўжываюцца ў беларускамоўным тэксе, скіраваныя толькі на тое, каб паказаць прыгажосць і багацце нашай мовы, або для адаптацыі рэалій даўняй Ісланды пад зразумелыя нашаму чытачу. Выбудоўваць увесь тэкст выключна на архаічнай, незразумелай сучаснаму чалавеку лексіцы, – задача і складаная, і няўдзячная. А мэта перакладчыка – гэта, найперш, данесці да свайго чытача тэксты, прадэманстраваць іх прыгажосць і актуальнасць нават на сённяшні дзень. Дарэчы, клапацячыся пра сваіх чытачоў, перакладчык «Эды» стварыў да кожнай з паэм грунтоўныя каментары, дзе можна адшукаць тлумачэнне цёмных месцаў, а таксама даведацца болей пра персанажаў, міфалагічныя топасы і гісторыю свету паводле скандынаўскіх міфаў. Уласна, каментары ўяўляюць сабою трэці, энцыклапедычны раздзел кнігі – не менш важны за астатнія, думаецца. Бо так сучасны чытач здолее і ўзбагаціць веды, і лепей зразумець тэксты.

Вяртаючыся да прадмовы, актуальным (у мовазнаўчым плане) падаецца і той яе раздзел, дзе перакладчык разважае пра спецыфіку перадачы асабістых імёнаў старажытнаісландскай мовы па-беларуску. Зноў жа, паслядоўна і абгрунтавана, Я. Папакуль даводзіць сваю пазіцыю: «...за аснову была ўзятая старажытнаісландская практычная транскрыпцыя, зразумела, дапрацаваная пад фанетычныя асаблівасці беларускай мовы». Увогуле, перакладчык настойвае на неабходнасці максімальнага захавання арыгінальнага вымаўлення (хаця і, натуральна, рэканструяванага). Нарэшце, у прадмове Я. Папакуль згадвае цэласную канцэпцыю, бачанне серыі кніг з эдычнымі тэкстамі, куды, апроч першага тома з песнямі пра багоў, увойдуць яшчэ і песні пра герояў ды «Эда» Сноры Стурлусана. Задача, якую перакладчык ставіць перад сабою, – фактычна, асветніцкая: «арганічны, зразумелы і цікавы як мага большаму колу чытачоў зборнік паэзіі». Як справіўся Я. Папакуль з гэтай няпростай задачай, можна зразумець, непасрэдна пазнаёміўшыся з самімі тэкстамі.

А тэксты ў кнізе падзеленыя на дзве групы. Першая з іх – творы з так званага «Каралеўскага кодэкса», так бы мовіць, класічныя, аснова зборніка (іх адзінаццаць). Другая – творы з іншых крыніц, уключаныя не ўва ўсе выданні (іх дзевяць). Аднак аб'ядноўвае ўсе гэтыя тэксты надзвычайна моцны міфалагічны складнік. Дзейнічаюць тут персанажы скандынаўскай міфалогіі: ад асаў і ванаў да двэргаў ды альваў. Падавалася б, гэта істоты нечалавечай прыроды, то чаму ж чытачу можа быць цікава назіраць за імі? Думаецца, цікава менавіта таму, што ў старажытных паэмах жывое міфалагічнае ўяўленне пра свет. Багі і іншыя звышнатуральныя існасці, фактычна, з'яўляюцца з людзьмі істотамі аднаго рангу, хай сабе і з большымі магчымасцямі. Яны злуюцца і сварыцца, хітруюць або выстаўляюць сябе дурнямі, сумуюць і радуюцца. Яны вельмі чалавечныя, таму ў іх што старажытныя, што сённяшнія чытачы могуць пазнаць сябе і таксама пасумаваць і парадавацца, пражываючы невераэмныя прыгоды.

Надалей, старажытныя тэксты надзвычай прыцягальныя... сваёй старажытнасцю. Сувязь з даўняй заўжды ўяўлялася чалавеку, сучаснаму або не надта, апірышчам у штодзённым жыцці. Скандынаўская міфалогія, уся прасякнутая адчуваннем непазбежнага канца свету, ведала і надзею: новыя багі знойдуць у траве тыя самыя залатыя таўлеі, людзі выратуюцца, жыццё адновіцца. Можа быць, той фаталізм, народжаны ў міфах Поўначы ад рэчыўнага чакання Рагнароку, дапамагаў цаніць кожнае імгненне і радавацца жыццю? У «Прамовах Высокага», якія, фактычна, з'яўляюцца зборнікам парад для маладога чалавека, які яшчэ толькі ўваходзіць у соцыум, пра гэта сказана так:

*Лепей жывым быць,
а не памерлым,
лёгка жывы разжывецца каровай;
бачыў агонь я
ля залаў багатых:
мёртвым ляжаў гаспадар ля ўваходу.*

Філасофія, якой прасякнуты згаданыя вышэй «Прамовы Высокага», насамрэч, дужа сучасная. Блізкая нам. А можа быць, філасофская думка, заключаная скальдамі старажытнасці ў вершаваную форму, насамрэч не мае тэрмінаў прыдатнасці і актуальная заўжды. Вышэйшай каштоўнасцю, пра якую кажа герой-апавядальнік «Прамоваў» – гэта слава, то бок, добрая памяць пра чалавека ды ягоныя ўчынкi:

*Гіне худоба,
радня памірае,
сам паміраеш;
толькі не згіне
добрага мужа
гучная слава.*

«Добрая слава» становіцца абсалютам, да якога варта імкнуцца, выконваючы заветы, змешчаныя ў «Прамовах». Гэта адначасна і матывацыя да дзеяння, і падсумаванне, фінал і вынік усяго жыцця. Думаецца, не выпадкова скальды даўніны ўклалі такую парад у вусны Высокаму (то бок, самому Одзіну). Для іх, творцаў, якія жылі, літаральна, зарабляючы на жыццё, і фігуральна – словам, падобнае сапраўды было суцязэннем. Зрэшты, для людзей таго часу, выхаваных у такім культурным асяродку, «застацца ў слове» было раўназначным

прыпадабненню да асаў, асноўных дзеючых асоб міфаў, а значыць, і вечнаму жыццю разам з імі. Такое стаўленне да слова як да крыніцы вечнага жыцця не можа не імпанаваць: слова становіцца абсалютнай каштоўнасцю, а згадка тваіх дзеяў, хаця б у адным радку, – тваім уласным следам, напамінам пра цябе будучым пакаленням.

Аднак для носьбітаў міфалагічнага светапогляду важным быў і іншы аспект словатворчасці. А менавіта – магічны. Можна толькі ўяўляць, як зачароўвалі колішніх слухачоў эдычных паэм іх адметны рытм і своеасаблівае гучанне. Яны і сёння зачароўваюць не горш. А ў асобна вылучаных перакладчыкам «Сказе пра руны» і «Сказе пра замовы» Высокі распавядае, не болей і не меней, пра магічныя практыкі, адсылаючы да вядомага міфа пра тое, як Одзін здабываў гадальныя руны. Праўду мовіць, Высокі (а разам з ім і скальд) хутчэй выхваляюцца сваімі ведамі:

*Гэтых замоваў
зведаць, Ладфафнір,
не давядзецца табе яшчэ доўга;
добра, як хтосьці падзелецца імі,
добра, як зможаш ты ім навучыцца,
будзе карысна, як іх скарыстаеш.*

Веды, як і майстэрства слова, такім чынам, уяўляюцца вялікім скарбам, дзяліцца якім можна толькі з абранымі. Дык пра што ж яшчэ можна даведацца з песень, уключаных у зборнік? Пра слаборніцтвы розуму, сватанні, падарожжы. Пра самы пачатак чалавечага роду і канец усяго існага, пра сны і закліцці. Пра сапраўдныя колішнія бітвы, хай і з вуснаў міфалагічных персанажаў. Песні «Эды», напэўна, былі адначасна і нечым накштатт энцыклапедыі, і нечым накштатт падручніка скальдычнага майстэрства, бо валоданне вершам, кемлівасць і трапнае слоўца былі зброяй, не горшай (а часам і лепшай) за меч.

Што ж тычыцца валодання вершам, хочацца адзначыць, як ім валодае перакладчык. Пераклады паэзіі складаныя самі па сабе, і тым больш складана перакладаць паэзію старажытную, тую, што вымагае дадатковай даследчыцкай працы і немалой эрудыцыі. Пра літаратурнае майстэрства Яўгена Папакуля, напэўна, найлепш скажа той факт, што многія тэксты з кнігі былі да яе выдання надрукаваныя ў беларускім перыядычным друку. Так, на старонках часопіса «Малодосць» з’явіліся «Прароцтва вельвы» і «Песня пра Трума», а часопіс «Польмя» прэзентаваў чытачам «Прамовы Вафтрудніра». Тэксты былі высока ацэненыя як рэдакцыямі, так і чытачамі, паколькі ў перакладах Я. Папакуля тонкі густ і адчуванне роднай мовы выдатна сумяшчаюцца з талентам лінгвіста і азартам даследчыка. Сама ж кніга «Эда. Песні пра багоў» адразу пасля выхаду ў выдавецтве «Галіяфы» набыла досыць вялікі (і, калі шчыра, заслужаны) розгалас. Гэта сапраўды знакавая падзея ў беларускай літаратуры, бо яшчэ адзін скарб сусветнай літаратуры прыйшоў да айчыннага чытача.

«...старажытная Поўнач вельмі арганічна і прыгожа гучыць на-беларуску», – гэтымі словамі Яўген Папакуль заключае сваю прадмову да кнігі. І гэта сапраўды так: кожны, хто пазнаёміцца з выданнем, зможа ў гэтым пераканацца.

*Пісьменніца, член Саюза пісьменнікаў Беларусі
М.Ю. ЛАТЫШКЕВІЧ*

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Апанасовіч Н.Г.</i> Пераасэнсаванне сацыяльных стэрэатыпаў у тэтралогіі Вячаслава Адамчыка	2
<i>Багарадава Т.Р.</i> Трансфармацыя мастацкіх катэгорый і вобразаў пры асваенні ваеннай тэмы В. Быкавым у аповесці 1980 – 1990-х гг.	8
<i>Гладкова Г.А.</i> Мастацкая рэцэпцыя гісторыі XVI стагоддзя ў трылогіі Яна Кантрымовіча-Агінскага «W promieniach słońca»: узяцце Полацка	14
<i>Жук А.С.</i> Особенности повествования в романе У. Коллинза «Опавшие листья»	18
<i>Лиденкова О.А.</i> Художественная парадигма современной исторической прозы Беларуси и Британии	23
<i>Познякова О.Л.</i> Концептуализация понятия драмы в социокультурном знании XXI века	27
<i>Садко Л.М.</i> Полісістэмны характар лірыкі А. Дудара	33
<i>Стахно Н.В.</i> Этас шляхціца і шляхцянку ў пахавальных казаннях Рэчы Паспалітай XVI – XVIII стст.	40
<i>Чарота У.І.</i> Полацкія езуіты і італьянская культура (канец XVIII – пачатак XIX стагоддзя)	48

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Бабкина П.С.</i> Вопросительное предложение как грамматический способ выражения не прямой просьбы (на материале русского и китайского языков)	55
<i>Кирюшкина А.А.</i> Оформленность артиклем и референтная отнесенность компонентов именного словосочетания структуры $N_1 de N_2$	62
<i>Леон О.В.</i> Маркеры метанарративного дискурса в издательской рекламе современной англоязычной беллетристики	65
<i>Маршэўская В.В.</i> Прадуктыўныя сродкі ўтварэння трывальных пар дзеяслоўных фразеалагізмаў	70
<i>Путрова М.Д.</i> Повтор-усилитель как средство экспликации гендера	74
<i>Рыжковіч Г.Ч.</i> Семантычныя асаблівасці тэмпаральных невытворных прыназоўнікаў у беларускай мове	80

РЕЦЕНЗИИ

Эдычныя песні па-беларуску. Эда. Песні пра багоў / Пер. са старажытнаісланд. і камент. Я. Папакуля. – Мінск: Галіяфы, 2021. – 312 с. (<i>М.Ю. Латышкевіч</i>)	85
---	----